

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
імені М.В. ПТУХИ

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

НАУКОВО-ЕКОНОМІЧНИЙ
ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ЗАСНОВАНИЙ У ЛИСТОПАДІ 2004 РОКУ

2 (16) / 2011

Випуски журналу присвячуються теоретико-методологічним та прикладним проблемам демографії, соціальної політики й економіки, праці, зайнятості та соціально-трудових відносин.

Широко висвітлюються питання соціально-демографічних наслідків Чорнобильської катастрофи; стан економіко-демографічних досліджень та наукові передумови їх подальшого розвитку, гендерна диференціація соціальних очікувань і установок щодо демографічної поведінки; еволюція шлюбу в Україні: XVII—початок XX сторіччя; даються прогноз смертності населення України формальними методами; дитяча смертність та резерви її зниження; оцінка впливу системи державної соціальної підтримки на нерівність та бідність населення; порівняльний аналіз диференціації населення за доходами з урахуванням «тіньового» сектору та самооцінки домогосподарств. Досліджуються модернізація інформаційного забезпечення соціальної політики на основі мікроімітаційного моделювання; розвиток соціальних інвестицій в Україні: роль міжнародних донорських організацій; соціальна роль фінансової системи в Україні. Висвітлюється циркулярна міграція та ін. сучасна міграція між обласними центрами України та ін.

Дане видання є некомерційним і розраховане на широке коло фахівців.

Згідно з постановою Президії ВАК України №01—05/01 від 10 лютого 2010 р. журнал “Демографія та соціальна економіка” включено до нового Переліку №17 наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата економічних наук.

Голова редакційної колегії: Е.М. Лібанова — директор Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, академік НАН України, доктор економічних наук, професор

Заступник голови редакційної колегії: С.І. Пирожков — академік НАН України, доктор економічних наук, професор

Заступник голови редакційної колегії: В.В. Онікієнко — доктор економічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

Відповідальний секретар: О.В. Макарова — доктор економічних наук, заступник директора Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

Члени редакційної колегії: Власенко Н.С., заступник голови Держкомстату України; Гнибіденко І.Ф., д.е.н., професор, КНЕУ; Грішнова О.А., д.е.н., професор, КНУ ім. Т.Шевченка; Гладун О.М., д.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України; Деева Н.М., д.е.н., професор, Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України; Денисов А.Ф., к.і.н., Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України; Дмитренко Г.А., д.е.н., професор, Університет менеджменту освіти АПН України; Єріна А.М., д.е.н., професор, КНЕУ; Заяць Т.А., д.е.н., професор, Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України; Калачова І.В., д.е.н., директор департаменту статистики послуг Держкомстату України; Карлін М.І., д.е.н., професор, Волинський державний університет ім. Л. Українки; Колот А.М., д.е.н., професор, проректор КНЕУ; Курило І.О., д.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України; Левчук Н.М., к.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України; Лісогор Л.С., д.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України; Малиновська О.А., д.н. з держ. управління, Національний інститут стратегічних досліджень; Новіков В.М., д.е.н., професор, Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України; Новікова О.Ф., д.е.н., професор, Інститут економіки промисловості НАН України; Петрова І.Л., д.е.н., професор, Університет економіки і права “КРОК”; Палій О.М., к.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України; Позняк О.В., к.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України; Рингач Н.О. д.н. з держ. Управління, Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України; Романюк М.Д., д.е.н., професор, Прикарпатський університет ім. В. Стефаника; Саріогло В.Г., д.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України; Стещенко В.С., д.е.н., професор, Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України; Тимошенко Г.М., директор департаменту статистики населення Держкомстату України; Ткаченко Л.Г., к.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України; Черненко Л.М., к.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України; Черніченко В.В., к.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України; Чернюк Л.Г., д.е.н., професор, Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України; Шевчук П.Є., к.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.

Денисов А.Ф. (редакційна підготовка до друку)

Москаленко Г. О. (технічний секретар редакційної колегії)

УДК 616.01:314.01:316

*Е.М. ЛІБАНОВА,
директор Інституту демографії
та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи
НАН України, академік НАН України*

ЧОРНОБИЛЬСЬКА КАТАСТРОФА: 25 РОКІВ ПОТОМУ

Катастрофа, що відбулася 26.04.1986 р., безпосередньо позначилась майже на всіх демографічних процесах: зниженні народжуваності (принаймні в перші роки), посиленні міграційного впливу мешканців найбільш наближених до ЧАЕС територій (за рахунок як організованого переселення відразу після катастрофи, так і індивідуальних переїздів упродовж 1986–1990 рр.), погіршенні стану здоров'я і зростанні смертності (останнє спостерігається від 2004 року на окремих постраждалих територіях), прискоренні процесу демографічного старіння (головним чином, упродовж перших років після катастрофи), занепаді значної частини території зони (економічному передусім), що призвело до занепаду соціальної інфраструктури, депресивного характеру регіональних та локальних ринків праці, поширення бідності серед населення тощо. На жаль, негативні соціально-економічні процеси тривають і нині, через 25 років після катастрофи.

Інформаційно-методичні проблеми. Об'єктивно оцінити вплив наслідків Чорнобильської катастрофи на демографічні процеси (і навіть на стан здоров'я населення) вкрай важко. І обумовлено це передусім перешкодами інформаційно-методичного характеру. Так, оцінки інтенсивності і структури демографічних процесів на рівні окремих забруднених районів і населених пунктів страждають через ненадійність вихідної інформації (малий обсяг сукупностей), внаслідок чого представлені, як правило, загальними коефіцієнтами, а не більш коректними спеціальними і сумарними показниками. На рівні загальних коефіцієнтів, як відомо, відчутно впливає статеві-віковий склад населення, а відмінності за територіями та підвищена «рухливість» мешканців забруднених регіонів суттєво деформують загальні показники, позначаються на можливостях їх зіставлення, тобто роблять їх малопридатними для просторового і динамічного аналізу. Підвищена інтенсивність міграцій населення постраждалих регіонів (у тому числі переселенців із зон обов'язкового й гарантованого добровільного відселення), ускладнює індикацію впливу опромінення на зміни у стані здоров'я, що виникли через певний період, оскільки колишні мешканці забруднених територій реєструються вже на новому місці проживання тощо. Дається взнаки і неповнота та недостатня якість статистики захворювань (особливо сільського населення), яка фактично віддзеркалює звернення до медичних установ, а не стан здоров'я чи навіть поширеність захворювань.

Оцінювання соціально-демографічних наслідків катастрофи ускладнюється в зв'язку із проблемами відокремлення дії саме «чорнобильського фактора» від цілого комплексу соціально-економічних, політичних і власне демографічних трансформацій, що відбулися в Україні за минулий з того часу період. До того ж і сам період мав не стільки еволюційний, скільки революційний характер. Найбільш постраждала частка населення — насамперед т.зв. «ліквідатори» і мешканці прилеглої до ЧАЕС території — сьогодні розпорозені по всій Україні, а іноді і за її межами; моніторингу ж їх подальшої долі ані в СРСР, ані в Україні не велося. І навіть виокремлення постраждалих територій за базою даних Обстеження умов життя домогосподарств є доволі складним, оскільки відповідне угруповання програмою аналізу даних не передбачено. Такі розробки було виконано один раз у 2007 році, тому частина даних, наведених у статті, належить саме до цього періоду. Оскільки зведення й обробка масивів статистичних даних, зібраних за методом суцільного спостереження, здійснюються переважно на рівні адміністративних районів, міст республіканського підпорядкування і областей, всі оцінки соціально-демографічних наслідків чорнобильської катастрофи спираються на офіційні статистичні матеріали обласного та районного рівнів. Відповідно всі отримані результати мають певний ступінь умовності.

Характеристика ареалу катастрофи. Попри те, що від часу Чорнобильської катастрофи минула вже чверть сторіччя, ареал радіологічного забруднення залишається дуже великим: за даними на початок 2011 року, він охоплює 2 163 населені пункти, включаючи 73 райони і 8 міст обласного підпорядкування, розташованих на території 12 областей (Вінницької, Волинської, Житомирської, Івано-Франківської, Київської, Рівненської, Сумської, Тернопільської, Хмельницької, Черкаської, Чернівецької та Чернігівської). Загалом на забрудненій території мешкають близько 3,7 млн. осіб, в т.ч. 2,4 млн. сільських жителів. Офіційний статус постраждалих мають 2 210,6 тис. осіб. Такі масштаби, безперечно, є надзвичайно вагомими для України, і можна стверджувати, що наслідки катастрофи позначаються не тільки на данному контингенті, а й спотворюють середні показники по всій популяції.

Чорнобильська катастрофа, змінивши екологічну ситуацію в Україні, водночас спричинила низку інших змін: соціально-економічних, адміністративних, психологічних. В результаті відбулися трансформація міграцій (упродовж перших постчорнобильських років з наближених до ЧАЕС територій — не обов'язково найбільш постраждалих — виїхали численні групи населення), зміна репродуктивної поведінки (в перші роки після катастрофи рівень народжуваності стрімко знизився) і, що є найбільш вагомим у контексті демографічних процесів, — погіршення стану здоров'я та зростання смертності населення (на жаль, цей процес триває і донині).

Говорячи про наслідки чорнобильської катастрофи, варто звернути увагу на суб'єктивні й об'єктивні їх прояви. Всупереч логіці, найбільш вагомими є саме суб'єктивні наслідки — оскільки людина є істота не тільки (а можливо, і не стільки) біологічна, як соціальна, саме її уявлення про світ, про своє місце і роль у цьому світі можуть відігравати вирішальну роль. Гострота переживання наслідків катастрофи в суспільній свідомості поступово згасає. Так, за даними моніторингу Інституту соціології НАН України «Українське суспільство 1992–2010», серед 17 найсерйозніших страхів чорнобильська катастрофа посідала в 1992 році 6 місце (про неї згадали 47% опитаних), у 2005 році — 9 місце (21%), а в 2010 — 10 місце (16%) [1]. Однак не можна нехтувати і об'єктивними факторами.

І першим із них є **особливості рівня життя населення постраждалих регіонів**. Соціальна інфраструктура знаходиться у стані тотального занепаду, ринок праці має депресивний характер, у структурі доходів переважають соціальні трансферти, а в кінцевому підсумку

— рівень життя населення постраждалих територій значно поступається середнім показникам не тільки по Україні, а й навіть по прилеглих територіях.

Житловий фонд вкрай застарілий (табл. 1). Від часу катастрофи на постраждалих територіях збудовано менше 20% усіх будинків, тоді як третину — понад півсторіччя тому.

Таблиця 1

Розподіл житла за часом будівництва, %

	Чорнобильська зона	Прилеглі території	Інші території
До 1950 року	14,5	10,0	10,8
1950—1959 роки	15,5	13,7	12,7
1960—1969 роки	21,7	21,9	23,0
1970—1979 роки	25,6	23,4	25,4
1981—1990 роки	17,0	23,1	21,6
1991—2010 роки	5,8	7,9	6,6

Джерело: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України

Застаріле житло переважною мірою не забезпечене навіть елементарними зручностями; особливо це характерне для сільської місцевості. В результаті мешканці чорнобильської зони додатково потерпають і через погані житлові та побутові умови (табл. 2). Цілком очевидно, що у чорнобильській зоні ніхто не переймається проблемами забезпечення населення чистою питною водою і захистом навколишнього середовища. Природний газ було проведено ще до катастрофи.

Таблиця 2

Частка сільського населення, яке має житло із зручностями, %, 2006 рік

	Чорнобильська зона	Прилеглі території	Інші території
Водогін	9,9	14,8	24,2
Каналізація	9,0	12,3	22,3
Центральне газопостачання	41,7	39,7	40,4

Джерело: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

Значна частина сільських населених пунктів не мають доріг із твердим покриттям, особливо на Черкащині, Рівненщині та Вінниччині, де відповідний показник у 2—3 рази поступається середньому по Україні. Отже, населення не може дістатися більш розвинутих міст та селищ і отримати там необхідні послуги, не розвивається і маятникова трудова міграція, що могло б забезпечити економічно активне населення робочими місцями і вирішити проблеми зайнятості та доходів, хоча б на рівні національних вкрай низьких стандартів.

Важко оцінити і наслідки дуже низької, навіть порівняно із прилеглими територіями, забезпеченості земельними наділами — з одного боку це пов'язано з тим, що в зоні меншою є частка землі, придатної для використання без ризику для здоров'я, а з другого, з огляду на вкрай складне матеріальне становище, це перешкоджає хоч невеликому зниженню рівня, глибини та масштабів бідності.

Таблиця 3

Забезпеченість земельними наділами, га, 2006 рік

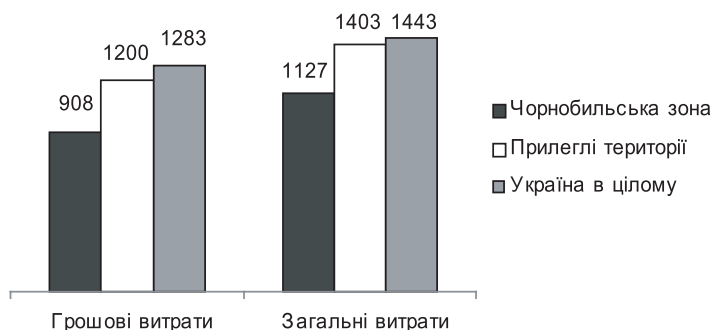
	Чорнобильська зона	Прилеглі території
До 0,1	5,1	2,9
0,1–0,5	36,3	27,9
0,5–1,0	23,1	18,8
1,1–5,0	26,1	34,4
5,1–10,0	9,1	13,6
Понад 10,0	0,3	2,4

Джерело: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

Серед сільських домогосподарств Чорнобильської зони 15,2% здають землю в оренду, 67,3% ділянок використовується для вирощування продукції, призначеної для задоволення лише власних потреб домогосподарства, на 15,2% земельних ділянок вирощують продукцію, призначену як для особистих потреб, так і для продажу, 0,2% земельних ділянок домогосподарства лише почали освоювати.

Використання земельних ділянок, отриманих населенням в результаті розпаювання майна колективних господарств, пов'язане з певними недоліками у сучасному законодавстві та іншими об'єктивними чинниками (відсутність належної матеріально-технічної бази, неможливість здачі в оренду земельних ділянок тощо). Є сподівання, що запровадження ринку землі певною мірою покращить ситуацію, але водночас не можна не рахуватись і з тими пересторогами, які висловлюють фахівці щодо низького рівня правових знань і правової захищеності селянства.

Рівень доходів населення Чорнобильської зони значно поступається середнім показникам і по Україні, і по прилеглих територіях (рис. 1).

Джерело: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

Рис. 1. Рівень доходів населення, грн. в розрахунку на умовного дорослого, 2006 рік

Важливо, що відставання є значно більшим при використанні показника грошових, а не загальних витрат. Це свідчення того, що саме на постраждалих територіях населен-

ня більшу (19,4% проти 14,4 на прилеглих територіях і 11,1% в Україні в цілому) частку своїх доходів отримує з присадибної ділянки, тобто споживає продукти рослинництва і скотарства власного виробництва. З огляду на те, що якість саме такого роду продукції (включаючи радіоактивне забруднення) практично не перевіряється — на відміну від тієї, що потрапляє до торговельної мережі, — таке співвідношення варто визнати принаймні небезпечним для здоров'я споживачів.

Структурі загальних доходів населення, яке проживає на забруднених територіях, притаманні певні особливості (табл. 4). Так, значно нижчою, порівняно з іншими територіями, є питома вага оплати праці, яка мало відрізняється від частки соціальних трансфертів. Значно вищим є і значення особистого підсобного господарства.

Таблиця 4

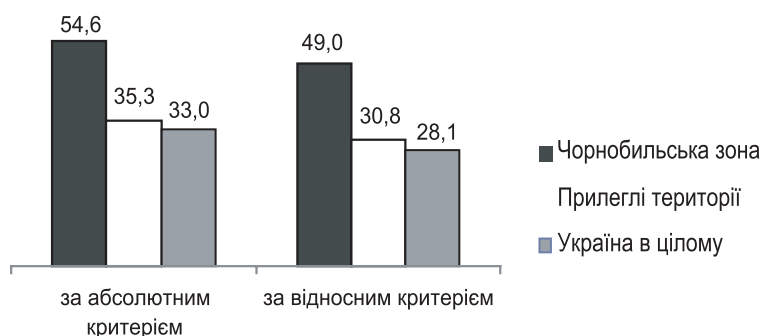
Структура загальних доходів населення, %, 2006 рік

Вид доходу	Чорно- бильська зона	Прилеглі території	Інші те- риторії	Україна	У т.ч. сільська місцевість
Оплата праці	37,1	42,8	52,9	50,5	31,6
Доходи від підприємницької та ін- дивідуальної діяльності	3,7	4,5	4,9	4,8	4,4
Доходи від власності	0,1	0,1	0,2	0,2	0,0
Доходи від здачі внайми земельної ділянки (паю)	0,2	0,5	0,4	0,4	1,4
Доходи від продажу продукції з осо- бистого підсобного господарства	6,9	6,2	3,4	4,0	12,4
Вартість спожитої продукції, отри- маної з особистого підсобного гос- подарства та від самозаготівель	12,4	8,5	4,8	5,7	14,5
Соціальні трансферти — усього	34,9	28,1	25,0	26,0	28,6
Пенсії	29,4	23,9	21,3	22,1	24,6
Пільги	1,6	1,3	1,2	1,2	0,8
Субсидії	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1
Інші соціальні трансферти:	3,8	2,9	2,5	2,6	3,1
допомоги по безробіттю	0,4	0,3	0,3	0,3	0,5
допомоги на дітей	1,2	1,3	1,3	1,3	1,5
допомоги малозабезпеченим сім'ям	0,5	0,3	0,2	0,2	0,4
інші допомоги, в т.ч. чорнобильська допомога	1,5	0,6	0,4	0,4	0,5
Грошова допомога від родичів та знайомих	2,2	4,9	4,8	4,8	3,9
Надходження від продажу особисто- го і домашнього майна	0,0	0,9	0,5	0,6	0,3
Інші надходження	2,6	3,5	3,0	3,1	2,8

Джерело: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України

Така ситуація є наслідком проблем на регіональних ринках праці та відповідних ускладнень і з працевлаштуванням, і з рівнем оплати праці. За таких умов значно більша (на 34,2% порівняно із середнім по Україні показником і на 24,2% — із прилеглими територіями) роль соціальних трансфертів є цілком зрозумілою — “левову” частку цих відмінностей формує значно більша питома вага пенсій, що значною мірою обумовлене вищим рівнем демографічного постаріння. Традиційний для сільської місцевості міграційний відплив молоді в цих регіонах, підсилений екологічними чинниками, набув більших масштабів і спричинив більші деформації вікового складу населення. Однак не можна нехтувати і тим, що населення забруднених територій отримує Чорнобильську допомогу, питома вага якої у структурі доходів становить близько 1%, а вищий рівень бідності (рис.2) спричиняє більше значення допомоги малозабезпеченим сім’ям.

Ризик бідності мешканців чорнобильської зони перевищує середній по країні в 1,7 разу (майже однаково і за відносним, і за абсолютним критеріями) і розрахований для населення прилеглих територій — в 1,6 разу.

Джерело: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

Рис. 2. Рівень бідності населення України, за національними критеріями¹, %, 2006 рік

У структурі сукупних витрат населення Чорнобильської зони насамперед впадає в око значно вища, ніж в середньому по Україні та прилеглих територіях і навіть сільською місцевістю, частка витрат на харчування (табл. 5). Це знов-таки є наслідком бідності.

Отже, доходи населення Чорнобильської зони більшою мірою, ніж у середньому по Україні, формуються за рахунок соціальних трансфертів і доходів від особистого підсобного господарства та меншою мірою за рахунок трудових доходів, а витрати спрямовуються передусім на найнеобхідніше — на харчування.

Побут сучасної родини неможливо уявити без наявності предметів та приладів тривалого користування. Їх наявність забезпечує прийнятний рівень комфорту та виконання допоміжних функцій при веденні домогосподарства і свідчить про певний рівень добробуту. Показники забезпеченості товарами тривалого користування домогосподарств Чорнобильської зони майже за всіма позиціями поступаються середнім показникам по країні та прилеглих територіях. І те, що на постраждалих територіях вищою є питома вага сільського населення, яке взагалі менше забезпечене побутовою технікою, пояснює не

¹ Межею бідності за абсолютним (нормативним) критерієм є прожитковий мінімум, а за відносним — 75% медіанних витрат умовного дорослого.

все. Так, для селян важливо мати будь-який власний транспортний засіб, як високовартісні (автомобіль), так і більш дешеві (мотоцикл, мопед, велосипед тощо), оскільки часто власний автомобіль або мотоцикл є єдиним для них доступним засобом пересування на далекі відстані. І якщо мешканці Чорнобильської зони менше забезпечені автомобілями, то дешевими транспортними засобами (мотоцикл, мопед, велосипед) вони володіють значно частіше за своїх сусідів. Однак питання не тільки в забезпеченості, а передусім у можливості придбати необхідну техніку, наприклад у разі її виходу з ладу. Зокрема, особливо застарілими в Чорнобильській зоні, порівняно з прилеглими територіями, є холодильники та пральні машини. А переважна більшість (до 75%) населення придбати їх не може.

Таблиця 5

Структура витрат населення, за рівнем радіоактивного забруднення території проживання, %, 2006 рік

Вид витрат	Чорнобильська зона	Прилеглі території	Інші території	Україна	У т.ч. сільська місцевість
Харчування	62,1	54,5	54,9	55,0	59,4
Непродовольчі товари	19,4	22,2	20,6	20,9	20,3
Послуги	7,2	10,2	12,2	11,7	6,0
Заощадження та придбання нерухомості	3,2	3,9	4,1	4,1	4,9
Інші витрати	8,1	9,2	8,1	8,3	9,5

Джерело: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України

Таким чином, населення Чорнобильської зони значно більше за мешканців інших територій потерпає від низького рівня життя — це стосується і доходів, і доступності основних соціальних благ, і розвитку соціальної інфраструктури. Важливо, що в до-чорнобильські часи всі параметри рівня життя, які можна було виміряти, практично не відрізнялися від розрахованих по сусідніх територіях. Отже, сучасний занижений навіть за українськими стандартами рівень життя населення Чорнобильської зони значною (якщо не переважною) мірою є наслідком катастрофи.

Стан здоров'я і смертність населення. Найбільш загрозливими наслідками чорнобильського фактора є зміни стану здоров'я і смертності населення. Логічно, що наближеність до території ЧАЕС обумовлює більший вплив. І це відмічає населення, хоча невідомо, чи справді мешканці 3-х найближчих до ЧАЕС областей (Київської, Житомирської і Чернігівської) хворіють частіше за інших, чи дається взнаки відповідна психологічна наляштованість. Але в 2010 році вплив чорнобильського фактора на своє здоров'я відзначали 77,8% опитаних мешканців цього регіону, тоді як в цілому по Україні — 67,5%.

Проте йдеться не тільки про уявні фобії — якщо вони і є, то відбиваються на диференціації рівнів і тенденцій смертності. Особливо гострим вплив катастрофи виявляється в сільській місцевості, населення якої менше захищене від радіоактивного забруднення (зокрема, через недостатню забезпеченість чистою питною водою і поширене вживання рослинних і тваринних продуктів власного виробництва). І цілком закономірно, що більше потерпають від цього чоловіки — на жаль, для усього простору колишнього СРСР характерна дуже висока надсмертність чоловіків, які до того ж значно гостріше за жінок реагують на будь-які зовнішні чинники. Під час усього періоду спостереження негативні

тенденції смертності в Україні супроводжувалися більш високими темпами її зростання саме в Чорнобильській зоні, де вони посилювалися радіоактивним забрудненням, психологічними стресами і нижчим рівнем життя. Так, ще в першій половині 1990-х років стандартизований коефіцієнт смертності зріс на 23,2% (в Україні — на 21,3%). Друга хвиля зростання смертності припала на 1999–2007 роки: стандартизований показник підвищився в зоні забруднення на 9,0% (в Україні в цілому — на 5,4%).

Якщо виходити з радіологічних позицій, то сформовані на сьогодні рівні смертності серед постраждалого населення розташовуються в такій послідовності. Перше місце займає смертність жителів радіоактивно забруднених територій, які піддалися гострому опроміненню відносно високими дозами у 1986 році і надалі опромінювалися малими дозами радіації. Друге місце посідає смертність ліквідаторів аварії, які під час виконання робіт, особливо у 1986–1987 рр., потерпали від дії підвищеного гострого опромінення. Смертність ліквідаторів, які більш ніж на 90% є особами працездатного віку, швидко зростала протягом останнього десятиріччя і значно перевищувала рівень вимирання всього працездатного чоловічого населення України: в 1998 р. в 1,2 разу, а в 2010 році — майже в 2 рази. Третє місце займає смертність евакуйованих, які зазнали короткочасного підвищеного опромінення від початку аварії на Чорнобильській АЕС до часу евакуації. І нарешті, четверта позиція належить смертності осіб, які народилися від опромінених батьків [2].

Вкрай несприятлива динаміка смертності населення у працездатному віці має вельми серйозні наслідки для подальшого демографічного і соціально-економічного розвитку забруднених територій.

Несприятливою на загальноукраїнському фоні виглядає динаміка смертності населення пенсійного віку. Якщо несприятливий тренд смертності населення старше працездатного віку на загальноукраїнському рівні протягом короткочасного періоду (1996–1998 рр.) мав позитивне спрямування, то в зоні забруднення не було й цього: погіршення режиму вимирання літніх людей в радіоактивно забруднених районах невідпинно триває від часу катастрофи і дотепер, причому вищими темпами, ніж по Україні в цілому.

Таблиця 5

Отримання пільг на оздоровлення та підтримку належного рівня здоров'я населенням України, за рівнем радіоактивного забруднення території проживання, %, 2006 рік

Території	Пільги:		
	на санаторно-курортні путівки	на путівки в будинок відпочинку тощо	на купівлю ліків, лікування, зубопротезування
Чорнобильська зона	1,4	0,6	5,8
Прилеглі території	2,4	0,3	2,9
Інші території	1,9	0,8	3,9
Україна	2,0	0,7	3,7

Джерело: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України

Структура смертності за причинами смерті в радіоактивно забруднених районах у постчорнобильський період загалом залишається незмінною. Глибока епідеміологічна криза, яку переживає Україна в цілому, і забруднена зона зокрема, проявляється у збереженні комбінованої структури причин смерті, що поєднує в собі гірші риси традиційної та сучасної структур патологій, де висока смертність від ендемічних і квазіендемічних

причин смерті (серцево-судинної хвороби, новоутворення) межує з високим рівнем смертності від екзогенних патологій (інфекційні та паразитарні хвороби, захворювання органів дихання і органів травлення, зовнішні причини смерті). Зміни в зоні забруднення після 1986 року не сприяють прогресивній перебудові в цілому архаїчної структури патологій — середній вік смерті не тільки не підвищується, тобто не відбувається відсунення смертей до старших вікових груп, а навпаки, знижується, що свідчить про омолодження смертності від більшості причин.

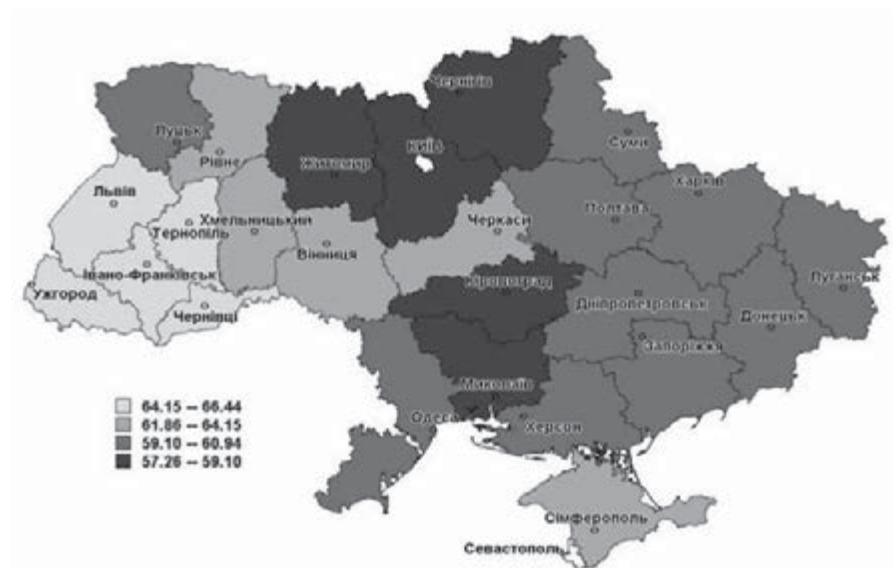
Оцінка населенням впливу катастрофи на самопочуття та стан здоров'я дещо гірша серед мешканців постраждалих територій, що можна пояснити наявністю багатьох негативних факторів, зокрема радіаційним та екологічним впливом, а також фізіологічними та психологічними (фобії, самонавіяння тощо) особливостями осіб. Не менш важливим є особливості раціону харчування, зокрема його якість та безпека, ступінь доступності якісного медичного обслуговування (як у поліклініках, лікарнях, так і у санаторно-курортних закладах), спрямованого на подолання ранніх та віддалених ефектів дії негативних чинників Чорнобильської катастрофи. На жаль, мешканці забруднених територій більше отримують пільг хіба що на купівлю ліків, санаторно-курортних путівок їм припадає навіть менше, ніж населенню інших територій (табл. 5).

Джерело: Держкомстат України

Рис. 3. Угрупування областей України за показником середньої очікуваної тривалості життя сільських чоловіків, років, 1985–1986 роки

Порівняння регіональної варіації очікуваної тривалості життя при народженні за 1985–1986 і 2008–2009 рр. (рис. 3–4) наочно свідчить про значне зростання смертності сільських чоловіків саме Чернігівської, Київської та Житомирської областей. Якщо за даними 1985–1986 рр. ці області відносили до другої групи (вищою була смертність у Запорізькій, Херсонській і Одеській областях), то за даними 2008–2009 впевнено перемістились до першої, з найвищою смертністю.

Джерело: Держкомстат України

Рис. 4. Угрупування областей України за показником середньої очікуваної тривалості життя сільських чоловіків, років, 2008–2009 роки

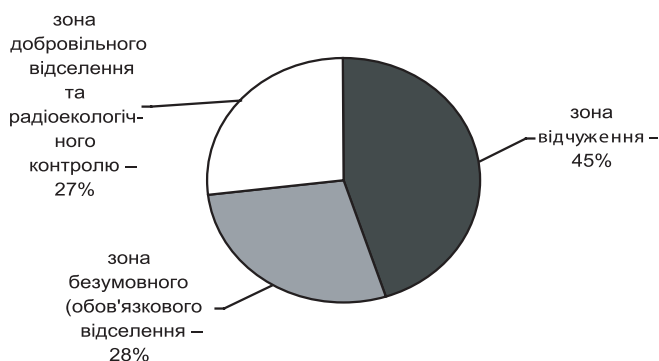
Вагомість впливу екологічного фактора на стан здоров'я потерпілого населення посилюється у зв'язку із вадами вітальної поведінки, нехтуванням правилами радіаційної безпеки та гігієни. Таким чином, на постраждалих територіях, де за постчорнобильський період виросло покоління жителів, які недостатньо обізнані з умовами безпечного проживання на забруднених територіях (через різке ослаблення санітарно-просвітницької роботи) та здебільшого не дотримуються правил радіаційної гігієни, має місце взаємне «накладання» та негативний синергетичний ефект дії таких впливових факторів погіршення здоров'я, як екологічне навантаження (радіоактивне забруднення) та нераціональна споживча поведінка (зокрема, у частині споживання забруднених продуктів харчування), нездоровий спосіб життя тощо.

Помітний вплив чорнобильського фактора на популяційні показники смертності, який спостерігається від 2004 року, ще далекий від свого завершення. Важко навіть передбачити імовірні зміни тенденцій і ризиків передчасної смерті. В жодному разі не можна виключати так звані віддалені наслідки впливу радіації на організм людини, в подальшому у населення постраждалих територій можуть виникати як пухлини, серцево-судинні захворювання, рак легенів, щитовидної залози та крові, так і зміни «спадкового матеріалу». Саме тому в Україні необхідні моніторинг та оцінювання впливу катастрофи на стан здоров'я і самопочуття населення, зокрема того, яке проживає на територіях, що зазнали радіаційного забруднення.

Міграційний відплив населення. Дія міграційного фактора обмежується першим десятиріччям після катастрофи, причому переїзди відбувалися як в організованому порядку (із залученням державних коштів та згідно з відповідними урядовими рішеннями), так і в неорганізованому. Початком організованих переселень стали перші дні після аварії на Чорнобильській АЕС, коли за два місяці було евакуйовано 91,6 тис. жителів особливо

забруднених районів (мешканців двох міст та 69 сіл). Загалом, за даними Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, упродовж 1986–1995 років із 112 поселень, проживання в яких небезпечне для життя, було переселено і виїхало самостійно майже 163 тис. осіб (52,2 тис. сімей), у тому числі чисельність евакуйованих становила 91,2 тис. осіб, а тих, хто виїхав самостійно з районів забруднення упродовж 1990-х років – 7,2 тис. осіб.

Із зони обов'язкового відселення переселено 46 тис. осіб та з районів добровільного відселення і радіологічного контролю – 44 тис. осіб. Максимальна частка переселенців – 45% припадає на зону відчуження, або термінову евакуацію протягом квітня–червня 1986 року. Зона обов'язкового відселення посідає друге місце за обсягом переселень – 28%, а на решту радіоактивно забруднених територій припадає 27% (рис. 5). Найбільшими були обсяги міграційних переміщень із зони обов'язкового відселення у першій половині 1990-х років, коли активно проводились переселення із забруднених районів Київської області. У наступну п'ятирічку (1996–2000 роки) переселення істотно зменшуються і зводяться після 2000 року до поодиноких випадків.

Джерело: Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи і Держкомстат України

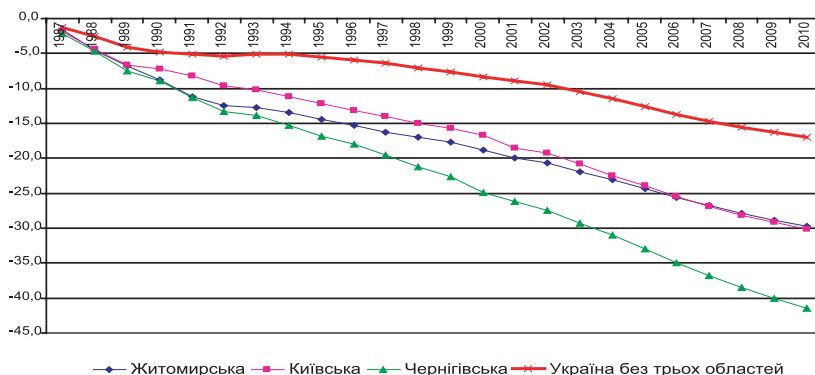
Рис. 5. Обсяги організованого переселення із зон радіоактивного забруднення, 1986–2007 роки, %

Чорнобильська катастрофа спричинила першу в історії України масштабну екологічну міграцію внаслідок руйнації довкілля, його непридатності для проживання.

Динаміка чисельності і складу населення. Якщо в цілому по Україні депопуляційна складова демографічної динаміки (перевищення кількості померлих над чисельністю народжених) утвердилася після 1991 року, то на забруднених територіях цей феномен у масштабах всього ареалу виник ще у другій половині 1980-х років. Природне скорочення вдвічі перевищує міграційні втрати (принаймні, якщо мати на увазі офіційно зареєстровану постійну міграцію), а масштаби зменшення чисельності селян майже вдвічі більші за скорочення містян. Враховуючи гірші показники природного і міграційного руху населення областей, максимально наближених до ЧАЕС, зокрема їх сільської місцевості, цілком закономірним є прискорене скорочення загальної чисельності їх мешканців.

Якщо загальна чисельність сільського населення 24 регіонів України (за винятком 3-х) за 25 років скоротилась на 17%, то чисельність селян Житомирщини і Київщини зменшилась на

30%, а Чернігівщини — взагалі на 42%. Власне мова може йти про демографічну деградацію сільської місцевості навкруг ЧАЕС. Крім суто гуманітарних проблем, це може створити й економічні, зокрема, пов'язані із знелюдненням значної території — за будь-яких умов земля потребує оброблення, а об'єкти інфраструктури — догляду.

Джерело: розраховано за даними Держкомстату України

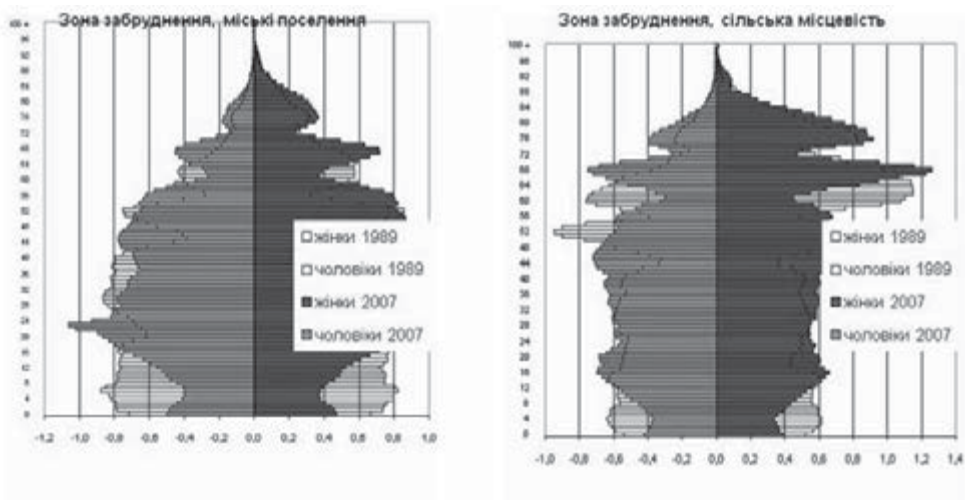
Рис. 6. Темпи скорочення чисельності сільського населення Житомирської, Київської, Чернігівської областей та в Україні в цілому (без зазначених 3-х областей), % до рівня 1986 року

Негативний вплив катастрофи проявляється у руйнації поселенської мережі на радіоактивно забруднених територіях. Він торкнувся переважно сільського розселення, змінюється залежно від правового режиму зони радіоактивного забруднення, залежить від ступеня сприятливості доаварійної демографічної ситуації і змінюється в часі.

Деградація сіл, особливо в районах радіоактивного забруднення, є головною ознакою занепаду сільської місцевості. Чорнобильська катастрофа безпосередньо спричинила значне скорочення чисельності населення внаслідок повного обезлюднення одного міста і сотні сіл, незворотну деградацію 70 сіл, 4 міських поселень, прискорену деградацію близько 1000 сільських поселень у районах радіоактивного забруднення.

Сучасна статеві-вікова структура населення як України в цілому, так і забруднених районів сформувалась під впливом двох груп чинників: еволюційних змін внаслідок закономірного зниження народжуваності та смертності в процесі демографічної модернізації і деструктивних впливів, демографічних катастроф, детермінованих соціальними потрясіннями радянської доби, впливом Чорнобильської катастрофи і трансформаційних перетворень за роки незалежності України.

Якби не ці лихоліття, контур статево-вікової піраміди населення забруднених територій змінювався б поступово, відображаючи типовий для періоду демографічної модернізації процес старіння населення, а її краї залишалися б плавними. А насправді для вікової піраміди зони забруднення характерні деформовані, рвані краї і дуже сильна асиметрія чоловічої та жіночої частини піраміди (рис. 7). На діаграмі вікового складу населення України та зони забруднення чітко видно також: звужену основу піраміди, що обумовлено обвальним падінням народжуваності у 1990-х роках, звивини та розімкнутість її контуру, що є наслідком нерівномірних демографічних втрат у минулому, переважання питомої ваги жінок серед осіб старше працездатного віку, звужені та зрізані верхівки, які є ознакою високих рівнів смертності поряд із загальним постарінням населення.

Джерело: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

Рис. 7. Статеві-вікові піраміди населення радіоактивно забруднених регіонів України у 1989 р. та 2007 р., % загальної чисельності населення

Форма статеві-вікових пірамід України та радіоактивно забруднених територій вказує на регресивний характер відтворення населення у зоні забруднення і наявність сталої тенденції до депопуляції.

Джерело: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України

Рис. 8. Угрупування областей України за рівнем старіння сільського населення, частка осіб віком 65 років і старше в загальній чисельності населення, %, на початок 2010 року

Головною і найбільш характерною рисою змін вікового складу населення України і забруднених територій, зокрема, є старіння населення, яке проявляється у зростанні частки осіб похилого віку і зменшенні питомої ваги молодших вікових контингентів та у збільшенні населення середнього віку. Зміни міграційної та репродуктивної поведінки і обумовлені ними трансформації вікової структури населення внаслідок Чорнобильської катастрофи обмежуються першими кількома роками. Але і нині рівень демографічного старіння областей навкруг ЧАЕС помітно перевищує середній по Україні, і, за прогнозами Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, надалі тільки зростатиме. Зокрема, частка дітей до 16 років зменшиться до 2015 року до 15%, а осіб у віці 60 років і старше, навпаки, зросте до 27–28%.

Прискорене скорочення сільського населення супроводжується таким же прискореним процесом його старіння (рис. 8).

Зазначені зрушення вікової структури створюють додаткові проблеми для і без того перевантаженої соціальної інфраструктури, передусім системи охорони здоров'я та соціального захисту. На фоні значно вищих порівняно із молоддю потреб осіб старшого віку в медичній допомозі та соціальних послугах підвищений рівень старіння населення регіонів із низьким розвитком соціальної інфраструктури виглядає суттєвим демографічним ризиком. Слабка економіка цих регіонів не в змозі забезпечити належне фінансування, отже, головним джерелом залишаються трансферти із центрального бюджету.

Напрями необхідного коригування соціально-демографічної політики в регіонах, постраждалих унаслідок Чорнобильської катастрофи. Нагальною необхідністю сьогодення видається принципове коригування ідеології соціальної підтримки населення, постраждалого внаслідок катастрофи на ЧАЕС. Зусилля має бути сконцентровано не на індивідуальних заходах (безперечно, вони зберігатимуться, хоча і не в нинішньому обсязі), а на розвитку соціальної інфраструктури, ринку праці, забезпеченні доступності освіти, медичної допомоги тощо.

Збереження та поліпшення стану здоров'я постраждалого населення потребує запровадження системи формування та поширення стандартів здорового способу життя з урахуванням специфіки радіоактивно забруднених територій; формування сприятливих умов для систематичного відновлення здоров'я постраждалого населення (особливо дітей), зокрема шляхом їх оздоровлення. Вкрай необхідним завданням є підвищення якості та ефективності санітарно-гігієнічної освіти населення, активної пропаганди здорового способу життя, дотримання правил радіаційної гігієни та безпеки шляхом перетворення санітарної освіти на систему безперервного медико-гігієнічного навчання і виховання через заклади загальної та професійної освіти, ЗМІ, установи охорони здоров'я, фізичної культури й інші соціальні інститути.

Створення умов для економічної реабілітації та розвитку територій, що зазнали радіоактивного забруднення, передбачає розширення їх виробничої та соціально-побутової інфраструктури. Однак соціальна інфраструктура постраждалих територій перебуває у стані занепаду: на фоні зниження показників забезпеченості населення соціально-побутовими послугами, погіршення якості послуг, що надаються населенню, та погіршення матеріально-технічної бази об'єктів соціально-культурного призначення постійно зменшуються обсяги інвестицій у будівництво об'єктів соціальної інфраструктури сільських поселень, скорочується фінансування їх поточної діяльності.

Має бути визначено перспективні напрями економічної діяльності на постраждалих територіях, розроблено систему їх державної підтримки, зокрема, необхідні прогнози потреби в робочій силі за професійно-кваліфікаційними групами. Слід забезпечити державне замовлення на підготовку відповідної робочої сили.

У рамках реформи системи охорони здоров'я має бути проведено модернізацію матеріально-технічної бази, зокрема екстреної медичної допомоги, розроблено систему мотивації медичних працівників до роботи в медичних установах постраждалих сільських населених пунктів. Зважаючи на специфіку постраждалих територій, доцільно було б запровадити механізми залучення фахівців для роботи на контрактній основі. Це дало б змогу планувати рух кадрів: вирішити на певний час проблему з кадровим забезпеченням та завчасно залучати потрібних спеціалістів, укладаючи трудові контракти на визначений термін.

У сфері побутового обслуговування необхідно наблизити об'єкти до споживачів шляхом відновлення роботи комплексних приймальних пунктів та розвитку виїзних форм надання послуг; організації пунктів з прийому замовлень від селян безпосередньо за місцем їх проживання: при закладах громадського харчування, магазинах, установах культури тощо, надання елементарних послуг у межах цих пунктів, залучення приватних фахівців до організованого побутового обслуговування потерпілого населення.

Для забезпечення прийняттого культурного обслуговування постраждалого населення доцільно створити умови для розвитку мобільних форм надання цих послуг, особливо у селах з населенням до 200 осіб, і акцентувати увагу на реалізації інформаційної та реабілітаційної функцій закладів культури в ураженому регіоні.

Отже, сьогодні має бути сформовано нову, більш ефективну політику подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, яка, поряд із традиційними заходами соціального захисту, включала б активні заходи щодо розв'язання проблем охорони здоров'я, навколишнього середовища, зайнятості, формування економічної активності населення, створення нових економічних можливостей та сприятливих умов для впровадження інноваційних проектів розвитку та рекультивації постраждалих територій. До реалізації цих завдань мають бути активно залучені органи місцевого самоврядування, громадські організації, міжнародні партнери.

Джерела

1. Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / За ред. д.е.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. — К.: Інститут соціології НАН України, 2010. — С. 548.
2. Національна доповідь «Соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи». — К., 2008.

Анотація. У статті подано комплексну характеристику соціальних, демографічних, медико-психологічних наслідків Чорнобильської катастрофи; проаналізовано інформаційно-методичні проблеми об'єктивного оцінювання впливу наслідків катастрофи на демографічні процеси; визначено напрями необхідного коригування соціально-демографічної політики в регіонах, постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Аннотация. В статье представлена комплексная характеристика социальных, демографических, медико-психологических последствий Чернобыльской катастрофы; проанализированы информационно-методические проблемы объективной оценки влияния последствий катастрофы на демографические процессы; определены направления необходимой коррекции социально-демографической политики в регионах, пострадавших вследствие Чернобыльской катастрофы.

Summary. The article contains comprehensive characteristic of social, demographic, medical and psychological consequences of the Chernobyl catastrophe. The information and methodological problems of objective assessment of the impact of the consequences of the Chernobyl catastrophe on demographic processes in Ukraine are analyzed also. Due to the fact that the Chernobyl catastrophe

caused multiple changes in migration and reproductive behavior, worsening of health, increasing of mortality, acceleration of population ageing of the radiation-contaminated areas in the paper it is emphasized necessity of regular carrying out of monitoring and evaluating of the catastrophe impact on the health and well-being of the population of the Chernobyl-affected regions. In the research are defined the main directions of adjustment of the social and demographic policy in the Chernobyl-affected regions.

Ключові слова: Чорнобильська катастрофа, чорнобильський фактор, постраждали регіони, статевो-вікова структура населення, рівень життя населення, соціальний захист, соціально-демографічна політика.

Ключевые слова: Чернобыльская катастрофа, чернобыльский фактор, пострадавшие регионы, половозрастная структура населения, уровень жизни населения, социальная защита, социально-демографическая политика.

Key words: The Chernobyl catastrophe, Chernobyl factor, Chernobyl affected regions, sex and age population composition, standard of living, social security, social and demographic policy.

Стаття надійшла до редакції журналу 19.10.2011 р.

УДК 504.73:504.03/054

В.А. ПРИЛИПКО,
*доктор медичних наук, професор,
завідувач кафедри загальної екології та
безпеки життєдіяльності,
Національний університет біоресурсів і
природокористування України*
Ю.Ю. ОЗЕРОВА,
*науковий співробітник,
ДУ «Науковий центр радіаційної
медицини АМН України»*

СОЦІАЛЬНА ПОВЕДІНКА, ОРІЄНТАЦІЇ ТА ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯ НА РАДІОАКТИВНО ЗАБРУДНЕНИХ ТЕРИТОРІЯХ

Вступ. За даними ряду вчених, які досліджували еколого-соціальні проблеми різних регіонів, неблагополучний стан природного середовища як результат несприятливих тенденцій в господарському розвитку впливає на саме суспільство, різко погіршуючи медико-екологічні показники, посилюючи рівень соціальної напруженості, викликаючи морально-психологічний дискомфорт у людей [1–3]. Соціально-психологічні наслідки Чорнобильської катастрофи (ЧК) сьогодні доцільно розглядати у контексті процесів двадцятип'ятирічних змін в українському суспільстві, які суттєво відобразилися на соціальному самопочутті постраждалих, що вимагає перегляду соціальних ризиків для різних категорій потерпілих та пошуку нових моделей активної життєдіяльності в умовах нового соціоекологічного середовища.

Стан розробки проблеми. Проблема соціально-психологічних наслідків аварії на ЧАЕС зосередила на собі увагу вчених в 1991–1992 роках. Була оформлена Програма наукових досліджень по вивченню соціально-психологічних наслідків Чорнобильської катастрофи під керівництвом Міністерства надзвичайних ситуацій. Головною компонентою програми став соціально-психологічний моніторинг. До її виконання були залучені: Науковий центр радіаційної медицини АМН, Інститут соціології НАН, Інститут психології ПАН України. Об'єктом дослідження стало населення, яке постійно проживає на радіоактивно забруднених територіях, евакуйоване і переселене населення, учасники ліквідації аварії. Дослідження соціально-психологічних наслідків проводилося в межах Закону України:

„Про соціальний статус та соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок чорнобильської катастрофи”.

У динаміці за роками, проблемам дослідження соціальних наслідків ЧК присвячені роботи провідних вітчизняних вчених Ю.Саєнко, Н.Ходорівської, Л. Амджадін, Г. Чепурко, П. Замостьян, Л.Бевзенко, О. Гончарук [4–7]. Дослідження Центру соціальних експертиз Інституту соціології НАН України визначили варіанти позитивних соціальних впливів у форматі соціального проектування, зокрема сценаріїв сприяння розвитку та безпеці з метою впровадження найактуальніших змін у найважливіших сферах життєдіяльності — управлінській, професійній та побутової культури радіологічної безпеки людини [8]. Недосконалість правової бази з питань соціального захисту, медичної та психологічної реабілітації загострює сприйняття постраждалим населенням соціальних та політичних змін, що відбуваються в країні; впливає на формування соціального самопочуття, соціальну активність та здоров'я населення [9–11].

Цілеспрямованим подоланням психологічних проблем постраждалого населення займаються Центри соціально-психологічної реабілітації та інформування населення, створені впродовж 1994–2000 рр. Міністерством з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи за підтримки програм ООН [12].

Проте наявні дослідження недостатньо відображають соціально-психологічні аспекти розвитку населення, основні соціально-психологічні чинники дезадаптованості людини. Аналіз соціально-економічних, екологічних чинників ситуації та даних, що характеризують соціально-психологічний стан окремих груп населення, дадуть змогу виявити основні перешкоди позитивним змінам у пріоритетних сферах життєдіяльності населення.

Мета досліджень — визначення причинно-наслідкових зв'язків між соціо-еколого-економічними факторами умов життя та соціально-психологічним станом населення в динаміці післяаварійного періоду.

Об'єктом дослідження було працездатне населення зони гарантованого добровільного відселення, посиленого радіоекологічного контролю (РЗТ) та умовно чистих територій (УЧТ).

Інформаційною базою дослідження є моніторингові соціологічні опитування, які проводили на території Овруцького району (20–39 населених пунктів) та Андрушівського району (21 населений пункт) Житомирської області. Для того, щоб отримані результати можна було використати в порівняльних часових дослідженнях, базою дослідження ми обрали Житомирську область, де вже проводив аналогічні соціологічні дослідження наш науковий колектив, починаючи з 1987 року. Ще одним вагомим аргументом при виборі регіону дослідження стало те, що у Житомирській області в Овруцькому районі наявні усі зони радіоактивного забруднення.

У процесі дослідження було використано методи: стандартизоване опитування, тест Інтегрального індексу соціального самопочуття [13], тест «Опитувальник загального здоров'я GHQ – 28» [14]; статистичні та математичні методи з використанням пакетів програм SPSS, EXCEL (порівняння узагальнених характеристик ознак: відносні величини, середні; достовірність парних відмінностей за критерієм Ст'юдента (t); вияв взаємодії факторів між собою з допомогою парної кореляції (r), факторний та кластерний аналізи).

При проведенні окремих досліджень у динаміці 1993–2010 рр. вибіркові сукупності розраховували виходячи із загальної чисельності населення в кожній окремій зоні. Їх кількість становила від 240 до 557 респондентів з припустимою помилкою вибірки

0,035 – 0,060. Репрезентативність вибіркової сукупності дотримувалась за статтю та віком.

Виклад основного матеріалу. Довготривалі соціально-психологічні наслідки після аварії на ЧАЕС були обумовлені рядом чинників: відсутністю програми з ліквідації наслідків аварії такого типу; високим рівнем освіти населення країни і невідповідністю інформаційного забезпечення; соціальною дестабілізацією та радикальною зміною способу життя на постраждалих територіях.

Рівень соціально-психологічної напруженості серед постраждалого населення залишається високим і через 24 роки. Якщо в перші роки ліквідації наслідків аварії він був зумовлений високим рівнем сприйняття радіаційного ризику, відсутністю чіткої структури інформування населення про радіаційну ситуацію, то в умовах сьогодення це економічні чинники.

Для більшості населення в досліджуваних районах провідною є фінансова проблема. Частка працівників з доходами нижче прожиткового мінімуму значно знизилась, але досі бідними залишаються ще 32,9 % населення РЗТ. Низька заробітна плата при збільшенні грошових витрат на ведення домашнього господарства і відсутність можливості додаткового заробітку посилюють соціальну напруженість. Для потерпілих територій характерні всі економічні проблеми сучасного села «посилені чорнобильським синдромом».

Рівень задоволеності у матеріально-побутовій сфері завжди залежить від рівня добробуту сім'ї. Основу сімейного бюджету опитуваного населення складає заробітна плата. Додатковими джерелами доходів для респондентів є пенсії та стипендії, прибутки з присадибної ділянки (табл. 1). Доходи з сезонної роботи та прибутки з власного бізнесу мають менше 10 % опитаних. Щомісячні грошові чорнобильські виплати отримують тільки 7,1% населення, що мешкає в 3-й зоні РЗТ. Це пов'язано з тим, що більшість соціальних програм, передбачених Законом, не діють та постійно обмежені кошторисом країни.

Таблиця 1

Джерела фінансових надходжень до сімейного бюджету населення РЗТ та УЧТ (в %)

Складові сімейного бюджету	РЗТ	УЧТ
Заробітна плата з постійного місця роботи	98,6	97,2
Грошові щомісячні „чорнобильські” виплати	7,1	1,9
Пенсія/стипендія	21,8	28,3
Інші грошові щомісячні соціальні виплати	4,7	-
Прибутки з присадибної ділянки	21,8	24,5
Додаткові сезонні заробітки	4,3	8,5
Прибутки з власного бізнесу	1,9	4,7

Джерела: розраховано авторами за даними соціологічного опитування

У розподілі сімейного бюджету перше місце посідає харчування, придбання одягу та побутові витрати (табл. 2). На оздоровлення та лікування в середньому сім'я витрачає від 11–13% свого бюджету, що має бути компенсовано державою для населення РЗТ.

Таблиця 2

Розподіл сімейного бюджету населення РЗТ та УЧТ (в %)

Статті витрат	РЗТ	УЧТ
Харчування	36,75	38,18
Одяг	15,05	13,85
Придбання товарів довгострокового користування	5,55	3,25
Побутові витрати (комунальні послуги)	12,52	16,79
На лікування	7,57	9
На оздоровлення	5,85	2,42
Будівництво житла чи покращання житлових умов	7,1	6,1
На проведення вільного часу, відпустки	2,5	2,92
На освіту	4,55	5,17
Придбання газет, книг, аудіо- та відеопродукції	2,56	2,32

Джерела: розраховано авторами за даними соціологічного опитування

Основними перешкодами для господарювання близько 80% респондентів як на РЗТ, так і на УЧТ вважають економічну ситуацію в країні: 32,2 % – в 4-й зоні та 27,1 % населення в 3-й вважають, що статус потерпілої території від наслідків аварії на ЧАЕС є вагомою перешкодою для розвитку господарювання. Кожен п'ятий з опитаних зазначив відсутність спеціалістів та виробників зі знаннями роботи в умовах радіаційного забруднення.

Загальний рівень соціального самопочуття серед населення РЗТ достовірно нижчий порівняно з населенням УЧТ ($56,46 \pm 0,67$ і $63,78 \pm 0,91$ відповідно. Населення з високим рівнем інтегрального індексу соціального самопочуття (ІСС) становить 70,8% на УЧТ і тільки 54,3% – на РЗТ. В ієрархії сфер, що негативно впливають на соціальне самопочуття населення РЗТ, перші місця посідають соціально-політична, рекреаційно-культурна та сфера соціальної безпеки. Серед населення УЧТ також спостерігається негативна оцінка соціально-політичної сфери та сфери соціальної безпеки. Відмінністю в оцінках сфер життєдіяльності між населенням РЗТ та УЧТ є найбільша незадоволеність населення РЗТ рекреаційно-культурною, а УЧТ – професійно-трудовою сферою (табл. 3).

Таблиця 3

Рівень достатності сфер соціального життя серед населення РЗТ та УЧТ
(у балах; від 1 до 3; вищий рівень комфортності – 3 бали)

Сфери соціального життя	Індекс достатності	
	РЗТ	УЧТ
Рекреаційно-культурна	1,60	1,78
Сфера соціальної безпеки	1,63	1,70
Соціально-політична	1,57	1,70
Професійно-трудова	1,96	1,75
Матеріально-побутова (2-й рівень)	2,01	1,95
Сфера соціальних відносин	2,11	2,03
Сфера міжособових стосунків	2,12	2,00
Сфера особистих якостей	2,13	2,01
Інформаційно-культурна	2,16	2,00
Матеріально-побутова (1-й рівень)	2,24	1,93

Джерела: розраховано авторами за даними соціологічного опитування

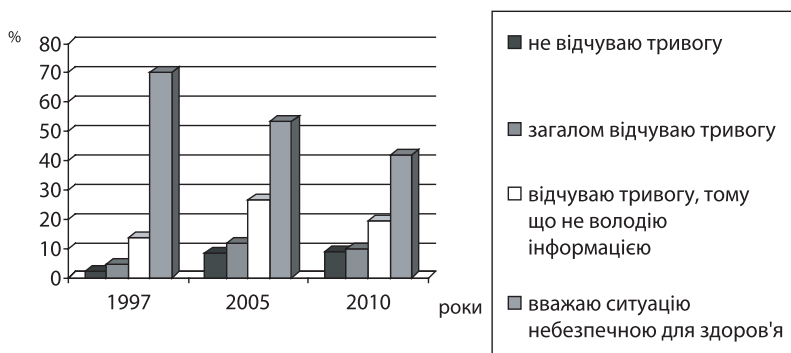
Зниження рівня соціального самопочуття серед жінок, порівняно з чоловіками, характерно для всіх груп населення. В 3-й зоні РЗТ виділяються дві вікові групи з низьким рівнем соціальної комфортності: пенсіонери за віком, старше 60 років та передпенсійним «чорнобильським» виходом на пенсію — 40–49 років. У селах УЧТ найнижчий рівень ПСС серед молодих людей 16–19 років та людей працездатного віку (30–39 років).

Традиційно населення РЗТ висловлює невдоволеність у дотриманні в країні прав людини (55,0 %). Рівень достатності в соціально-політичній сфері визначається позицією людини, яка "ні на що не розраховує".

Рівень достатності в сфері соціальної безпеки залежить від рівня тривожності стосовно радіаційної ситуації за місцем проживання. Не вистачає юридичної допомоги в захисті своїх прав та інтересів 55,9 % населення, що проживають в 3-й зоні РЗТ. Довготривала невирішеність соціальних проблем, передбачених Законом України „Про соціальний статус та соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок чорнобильської катастрофи” негативно впливає на стан людини в соціумі.

Головне навантаження у формуванні соціального самопочуття, за даними факторного аналізу, несуть матеріальна, рекреаційно-культурна та професійно-трудова сфери (22,60 %); 2-й фактор містить сфери життєдіяльності людини, що формуються державною соціально-політичною системою суспільства та сферою особистих якостей (21,61%); 3-й — факторні навантаження припадають на показники сфери міжособистих стосунків (13,65%).

При вивченні соціальних чинників умов життя населення, що проживає в умовах радіоактивного забруднення, враховували стан тривожності, суб'єктивні оцінки радіаційного ризику та змін умов життя після аварії. Як і 24 роки тому, найбільша частина населення РЗТ вважає радіаційну ситуацію за місцем проживання небезпечною для здоров'я. Цей показник має тенденцію до зниження, але за рахунок тих, хто ухиляється від відповіді. Відчуття тривоги у зв'язку з тим, що не володіють інформацією повною мірою, присутнє й досі у 19,4% населення. Кількісний позитивний показник покращання сприйняття радіаційної ситуації в динаміці незначний — тільки 6,8 % більш ніж за десятиріччя (рис.1).

Джерело: розраховано авторами за даними соціологічного опитування

Рис. 1. Рівень сприйняття радіаційної ситуації в динаміці за роками населенням РЗТ (в %)

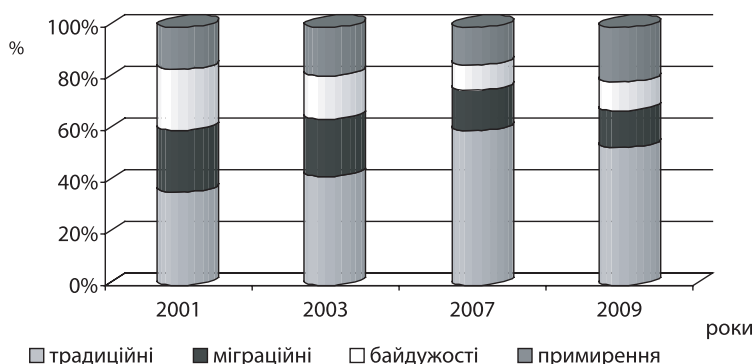
На першому місці серед негативних наслідків Чорнобильської аварії для населення РЗТ є занепокоєння власним станом здоров'я та станом здоров'я дітей. На другому місці

— найвищий відсоток занепокоєних можливістю радіаційного забруднення продуктів харчування (49 %) та питної води (20 %) радіонуклідами. Загалом рівень сприйняття радіаційного ризику через 24 роки після аварії на ЧАЕС залишається високим як серед населення РЗТ, так і серед населення УЧТ. Можливим втратити здоров'я від забруднення довкілля вважають від 50 до 75 відсотків населення усіх населених пунктів, зокрема, в зв'язку з наслідками Чорнобильської катастрофи від 60 % — на УЧТ і до 85,6 % — на РЗТ. Отримані оцінки є наслідком інформаційної політики перших років після аварії [15–16]. Деформація інформаційного потоку поля Чорнобильської аварії змінила класичні особливості сприйняття інформації споживачем. Найбільша довіра серед населення до інформації від міжнародних організацій (53%) та вчених (42%). Найменше респонденти довіряють інформації вищих посадових осіб держави — 5%.

Рівень сприйняття радіаційного ризику не співвідноситься з поведінкою населення, яке мешкає на радіоактивно забруднених територіях. Аналіз даних, з використанням кластерного аналізу, щодо здорового способу життя (режим харчування, режим праці, режим відпочинку, виконання санітарно-гігієнічних заходів у побуті, фізична активність), виконання основних захисних заходів у зв'язку з проживанням на радіоактивно забруднених територіях (контроль молока, м'яса, лісових ягід, грибів, овочів на вміст радіонуклідів; обмеження вживання дичини, грибів, лісових ягід) дав можливість виділити 3 групи населення. Останні відрізнялися між собою поведінкою, настановами та ціннісними орієнтаціями. Перша група — «ситуативна» (79,3 %). Це прошарок населення без чітко вираженої стратегії поведінки, яка може змінюватися залежно від зміни домінуючого фактора впливу. Вони частково чи іноді дотримуються основних правил ЗСЖ, “за необхідністю”, виходячи зі свого рівня усвідомленості небезпеки, виконують захисні заходи, пов'язані з проживанням на РЗТ. Проте цінність здоров'я має велике значення для цієї категорії населення, тому, проводячи послідовну просвітницько-інформативну стратегію з боку державних установ, можна змінити їхню стратегію поведінки на більш відповідальну. Друга група — “нігілістична” чи “безвідповідальна”, де поведінка людини цілком виключає усі поради щодо збереження свого здоров'я та базується на відкритому протистоянні (10,4 %). Але нігілістична поведінка щодо збереження свого здоров'я має під собою не просто принцип заперечування всьому, а вимушений вибір між небезпечними явищами в житті: зубожіння чи ймовірна поступова втрата здоров'я. Це саме та категорія людей, що потребує негайної допомоги в покращанні якості життя, а останнє має змінити на позитивне ставлення до свого здоров'я. 3-я група (10,3 %) — повна протилежність другій. Це група “відповідальних” людей за своє здоров'я з чітко вираженою стратегією поведінки.

Таким чином, поведінка в побуті, що пов'язана з особливостями проживання на РЗТ, неадекватна існуючим ризикам для стану здоров'я. Більшість населення взагалі нехтує захисними профілактичними заходами. Останнє обумовлено життєвими настановами щодо подальшого проживання на РЗТ. Стратегія майбутніх планів населення РЗТ визначається 4 напрямками:

- традиційний для РЗТ — добиватися від влади підвищення компенсацій за проживання на небезпечній території;
- переїзд на постійне місце проживання в “чисту зону”;
- жити як усі, незважаючи на радіацію та розмови про неї;
- жити як усі, виконуючи певні рекомендації в зв'язку з проживанням в цій місцевості (рис. 2).

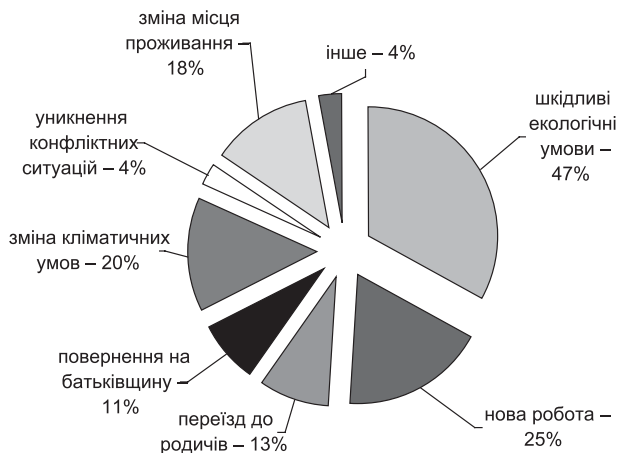

Джерело: розраховано авторами за даними соціологічного опитування

Рис. 2. Динаміка змін структури життєвих планів населення на майбутнє в зв'язку з проживанням на радіаційно забруднених територіях (в %)

Найбільші свої сподівання щодо майбутнього населення пов'язує зі збільшенням та розширенням соціальних пільг і компенсацій. 45,8 % населення 3-ї зони РЗТ пов'язують їх з поліпшенням екологічної ситуації. Близько 40% респондентів на УЧТ та 30 % на РЗТ розраховують тільки на себе, свою активність та уміння пристосовуватися. Кожен третій респондент пов'язує зміни до покращання з вирішенням проблем загального характеру: з поліпшенням роботи місцевих органів влади та з прискоренням економічної реформи в країні.

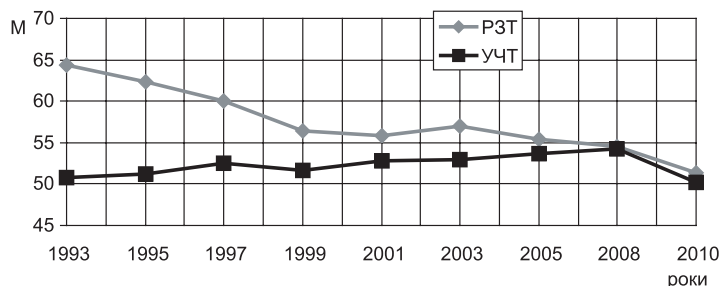
Міграційні настанови мають близько 21,0 % населення 3-ї зони та близько 26 % – в 4-й зоні РЗТ. Головними причинами цього для населення РЗТ залишається відчуття загрози через шкідливі екологічні умови життя (47 %) (рис.3).

Джерело: розраховано авторами за даними соціологічного опитування

Рис. 3. Причини, що формують міграційні настанови населення РЗТ (2006 рік) (в %)

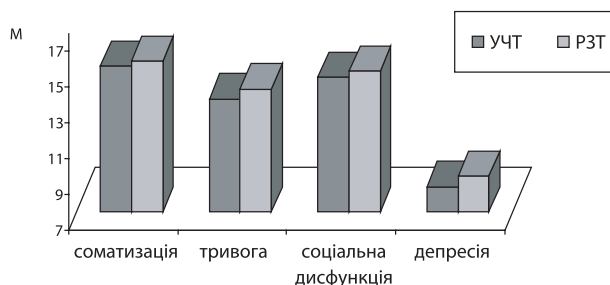
Дослідження психічного стану здоров'я, з використанням психодіагностичного тестування, засвідчує, що лише через 22 роки після аварії на ЧАЕС загальний показник GHQ-28, який характеризує глибину малих психічних розладів та середні показники шкал соматизації, тривоги, соціальної дисфункції та депресії у населення радіоактивно забруднених територій, достовірно не відрізнявся від показників на умовно чистих територіях ($51,3 \pm 0,71$ і $50,24 \pm 0,90$) (рис. 4).

Джерело: розраховано авторами за даними психодіагностичного тестування

Рис. 4. Зміна психічного здоров'я населення за показниками тесту GHQ-28 в динаміці років на РЗТ та УЧТ ($M \pm m$)

Порівняльний аналіз структури показників GHQ-28 за шкалами соматизації, тривоги, соціальної дисфункції за 2010 рік свідчить, що структура не змінилася порівняно з 2003, 2005 роками [10]: на першому місці – показник соматизації, на другому – соціальної дисфункції, на третьому – тривоги і на четвертому місці – показник депресії (рис.5).

Джерело: розраховано авторами за даними психодіагностичного тестування

Рис. 5. Середні показники стану психічного здоров'я за шкалами GHQ-28 серед населення РЗТ та УЧТ ($M \pm m$)

Більшість респондентів РЗТ (63%) зазначають, що вони мають хронічні захворювання, зокрема серед жінок відмічають хронічні захворювання 93,1 %, а серед чоловіків – 52,6 %. Основними хронічними захворюваннями є: серцево-судинні (29,9 %), кісток та суглобів (24,3 %), органів дихання (24,3 %), органів травлення (14,0%), нервової системи (12,1 %) та ендокринні (13,1 %). Серед населення УЧТ мають хронічні захворювання 52,1 %, причому серед жінок – 55,6 %, серед чоловіків – 45,6 %. Основними захворюваннями також є: серцево-судинні (23,5 %), органів травлення (18,7 %), кісток та суглобів (27,8 %), нервової системи (11,2 %), органів дихання (17,6 %), ендокринні (9,6 %).

Таким чином, населення РЗТ відмічає у себе більшу кількість хронічних захворювань порівняно з населенням умовно чистих територій, особливо це стосується жінок. Структура хронічних захворювань близька в обох досліджуваних групах.

У динаміці за роками індекс фізичного здоров'я за самооцінками у населення РЗТ залишається нижчим, ніж у населення УЧТ (табл.4)

Таблиця 4

Індекси здоров'я сільського працездатного населення РЗТ та УЧТ
за даними самооцінок в динаміці за роками (шкала від 0 до 1, де 1 – абсолютно здоровий)

Території	Роки										
	1986	1989	1991	1993	1995	1997	1999	2001	2003	2005	2008
РЗТ	0,90	0,54	0,43	0,59	0,15	0,21	0,54	0,58	0,62	0,44	0,46
УЧТ	0,88	0,82	0,80	0,78	0,78	0,69	0,84	0,78	0,71	0,72	0,56

Джерело: розраховано авторами за даними самооцінок здоров'я

Близько 76% населення радіоактивно забруднених територій вважає, що стан їхнього здоров'я погіршиться в майбутньому у зв'язку з забрудненням довкіллям. Серед населення умовно чистих територій 60% респондентів дотримуються такої ж думки.

Серед причин, що негативно впливають на стан здоров'я, респонденти вирізняють: загальну екологічну ситуацію в регіоні – 34,8–42,7%; наслідки Чорнобильської аварії – 59,8 – 85,6%; неякісну роботу медичних закладів – 29,2 – 38,9%; незадовільний матеріальний стан – 29,3– 30,5%; неякісне харчування та інше.

У процесі дослідження респондентам було запропоновано вказати: якою мірою наведені фактори негативно впливають на стан особистого здоров'я. Можливі фактори треба було оцінити за трибальною шкалою. Для виявлення структурних взаємозв'язків причин негативного впливу на стан здоров'я населення РЗТ було застосовано метод головних компонент та обертання факторів методом варімакс, що дало змогу виділити три основні групи чинників (табл. 5).

Таблиця 5

Факторна матриця причин негативного впливу на стан здоров'я населення РЗТ

№	Чинники	Факторні навантаження		
		I	II	III
1	Нестабільна політична ситуація в країні	0,696	0,197	-0,294
2	Проживання на РЗТ	0,129	0,765	-0,095
3	Якість продуктів харчування	0,112	0,753	0,398
4	Якість питної води	0,138	0,807	0,360
5	Рівень чистоти повітря	0,165	0,551	0,582
6	Матеріальний стан сім'ї	0,570	0,541	0,016
7	Умови праці	0,601	0,318	0,393
8	Якість житлових зручностей	0,845	0,046	0,164
9	Якість житла	0,794	0,122	0,271
10	Проблеми в спілкуванні	0,654	0,042	0,407
11	Шкідливі звички	0,467	0,275	0,450
12	Спадковість	0,265	0,217	0,724
13	Особиста бездіяльність щодо збереження власного здоров'я	0,038	0,048	0,795
	Загальна інформативність фактора	25,45 %	20,64 %	19,24 %
				65,33 %

Джерело: розраховано авторами за даними соціологічного опитування

1-й фактор — головні навантаження у загальній дисперсії показників мають фактори негативного впливу якості життя (житлових зручностей, типу житла, умов праці, матеріального стану сім'ї) і поряд з цим — нестабільна політична ситуація в країні та проблеми в спілкуванні. Його загальна інформативність становить 25,45 %.

2-й фактор — включає негативні показники екологічного середовища (якість питної води, продуктів харчування, рівень чистоти повітря) поряд з фактором проживання на радіоактивно забруднених територіях. Цей фактор об'єднує екологічно небезпечні причини та віддзеркалює думку 20,64 % опитаних.

3-й фактор можна назвати “реалістичною безвідповідальністю”, де найбільші факторні навантаження мають особиста бездіяльність щодо збереження власного здоров'я, спадковість та шкідливі звички. Проте це найменший за інформативністю фактор, що висловлює думку 19,24 % населення.

Висновки. Рівень сприйняття радіаційного ризику через 24 роки після аварії на ЧАЕС залишається високим як серед населення РЗТ, так і серед населення УЧТ. Можливим втратити здоров'я від забруднення довкілля вважають від 50 до 75 відсотків населення усіх населених пунктів. Головне навантаження у формуванні соціального самопочуття, за даними факторного аналізу, несуть матеріальна, рекреаційно-культурна та професійно-трудова сфери. Загальний рівень соціального самопочуття населення РЗТ достовірно нижчий порівняно з населенням УЧТ.

Для населення РЗТ характерні всі економічні проблеми сучасного села посилені «чорнобильським синдромом». Невиконання більшості передбачених соціальних програм обумовлює зростання рівня соціальної напруженості.

Аналіз настанов життєвих стратегій населення РЗТ засвідчує, що найбільші свої сподівання щодо майбутнього населення пов'язує зі збільшенням соціальних пілг та компенсацій. Характерною особливістю поведінки населення РЗТ є наявність депресивного реалізму та зниження соціальної активності.

За стилем життя населення виділено три поведінкові типи: “ситуативний”, “нігілістичний” та “відповідальний”. Поведінка в побуті, що пов'язана з особливостями проживання на РЗТ, неадекватна існуючим ризикам для стану здоров'я. Більшість населення нехтують захисними профілактичними заходами в побуті, що обумовлено життєвими настановами щодо подальшого проживання на РЗТ.

Можливим втратити здоров'я в зв'язку з наслідками Чорнобильської катастрофи вважає 85,6 % населення РЗТ та 60 % населення УЧТ. Виділено три основні групи показників негативного впливу на стан здоров'я населення РЗТ: 1-й фактор — вплив якості життя та нестабільної політичної ситуації (25,45 %); 2-й фактор — небезпечного екологічного середовища (20,64 %); 3-й фактор — “реалістичної безвідповідальності”, де найбільші факторні навантаження мають особиста бездіяльність щодо збереження власного здоров'я, спадковість та шкідливі звички (19,24 %).

Лише через 22 роки після аварії на ЧАЕС загальний показник GHQ—28, що характеризує глибину малих психічних розладів та середні показники шкал соматизації, тривоги, соціальної дисфункції та депресії у населення радіоактивно забруднених територій, достовірно не відрізняється від показників на умовно чистих територіях. У динаміці за роками, індекс фізичного здоров'я за самооцінками у населення РЗТ залишається нижчим, ніж у населення УЧТ.

Сучасні підходи у соціальній політиці щодо потерпілих потребують переорієнтування передовсім на формування у них активних життєвих позицій та культури радіологічної безпеки, що має стати одною із найважливіших позицій їхньої життєдіяльності.

Джерела

1. *Алексеев С.М., Сосунова И.А., Борискин Д.А.* Экология, экономика, социум: состояние, тенденции, перспективы.— М.:НИА — Природа, РФФИА, 2002. — 302 с.
2. *Бутенко В.М.* Соціальний потенціал як фактор формування мотиваційних механізмів ефективного розвитку аграрного виробництва / 36. науков. праць Луганського нац. аграр. університету/ Серія: Економічні науки. — Вип. 37/49. —Луганськ. — 2004. — С.187–192;
3. Проблемы комплексного развития территории. — К.:Наукова думка,1994.—С.285;
4. Соціальні ризики та соціальна безпека в умовах природних і техногенних надзвичайних ситуацій та катастроф / Відп. ред.: В. В. Дурдинець, Ю. І. Саєнко, Ю. О. Привалов.— К.: Стилос, 2001.— 497 с.
5. *Амджадин Л.* Екологічна культура населення українського соціуму: ментальні моделі екологічного мислення // Чорнобиль і соціум.— Вип. 9.— К.: Фоліант, 2003.— С. 70–71.
6. *Ходорівська Н.* Методичне обґрунтування змін соціальної політики щодо потерпілих від Чорнобильської катастрофи // Чорнобиль і соціум.— Вип. 10.— К.: Фоліант, 2004.— С. 178–194.
7. Постчорнобильський соціум: 20 років по аварії// Чорнобиль і соціум.— Вип. 11.— К.: Фоліант, 2005.— 232 с.
8. Безпека та розвиток чорнобильських спільнот: ситуаційний аналіз /П.Замостьян, Ю. Саєнко, Ю.Привалов, Н.Ходорівська, О.Рогожин. —К.: Інститут соціології НАН України; Наш час, 2006. —130 с.
9. *Прилико В.А., Озерова Ю.Ю.* Сравнительная оценка социально-психологического состояния населения радиоактивно загрязненных территорий и переселенного населения спустя 20 лет после аварии на ЧАЭС. // International journal of radiation medicine. — Vol. 8(1). — 2006. — P. 70–71.
10. *Саєнко Ю.І., Коноплицька Т.О., Іщенко А.В.* Потреби потерпілого населення в контексті потенціалу відродження громад// Чорнобиль і соціум. — Вип. 13. — 2007. — С. 21–44.
11. Соціально-психологічний аспект / Гуманітарні наслідки аварії на ЧАЕС. Стратегія відродження // Підготовлено на замовлення ПРООН та ЮНІСЕФ за підтримки Управління ООН з гуманітарних питань і ВООЗ. Відп. ред. Патрік Грей. — Оксфорд Рісєрч ЛТД. — 2002. — С.60 — 65.
12. *Гарнець О.* Система соціально-психологічної допомоги чорнобильським постраждалим // Чорнобиль і соціум.— Вип. 6.— К.: Ін-т соціології НАН України, 2000.— С. 99–110.
13. *Головаха Е.И., Панина Н.В.* Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС): конструирование и применение социологического теста в массовых опросах. — К.: Институт социологии НАНУ. — 1997. — 64 с.
14. *Goldberg D., Williams P.A.* User's Guide to the General Health Questionnaire: Reprinted/ Institute of Psychiatry. — Oxford, 1995. — 320 p.
15. *Уваренко А.Р., Прилико В.А., Литкевич О.Н., Торбин В.Ф.* Информационные аспекты аварии на Чернобыльской АЭС —К.: Чернобильінтерінформ, 1998. — 144 с.
16. *Прилико В.А., Петриченко А.А.* Социально-экологические и психологические риски условий жизнедеятельности населения, проживающего на радиоактивно загрязненных территориях (NATO/Pilot Stadi meeting: Risk assesment of Chernobyl accident consequences: Lessons learned for the future/ 1–3 June 2005, Kiev.)/ Проблемы радіаційної медицини та радіобіології. — 2006. — 11 випуск. — С. 291–294.

Анотація. Стаття присвячена вивченню соціальної складової умов і стилю життя населення радіоактивно забруднених територій. Визначено сфери життєдіяльності, що мають основне навантаження при формуванні соціального самопочуття населення: матеріальна, рекреаційно-культурна та професійно-трудова. Встановлено, що невиконання більшості передбачених соціальних програм обумовлює зростання рівня соціальної напруженості. Визначено особливості життєвих настанов населення РЗТ, які в першу чергу пов'язані зі збільшенням соціальних пілг та компенсацій і обумовлені зниженням соціальної активності.

Аннотация. Статья посвящена изучению социальной составляющей условий и стиля жизни населения радиоактивно загрязненных территорий. Установлены основные сферы жизнедеятельности, имеющие главную нагрузку при формировании социального самочувствия населения: материальная, рекреационно-культурная и профессионально-трудовая. Установлено, что невыполнение большинства предусмотренных социальных программ обуславливает рост уровня социального напряжения. Определены особенности жизненных установок населения РЗТ, которые в первую очередь связаны с увеличением социальных льгот и компенсаций и обусловлены снижением социальной активности.

Summary. There were studying social component conditions and lifestyle in the radioactively contaminated territories. Were identified major areas of life, with the main burden in the formation of social well-being of the population: physical, recreational, cultural and vocational and occupational areas. Established that the failure of most social programs provided causes the growth of social tension. It was established features of life RCA population guidelines, which are primarily concerned with increasing social benefits and compensation and due to reduced social activity. Were identified features and lifestyle are three types of behavior. It highlighted three major factors adversely impact on the health of the population RCA.

Ключові слова: *Фактори ризику, радіоактивно забруднені території, соціальні умови, стиль життя, типи поведінки, здоров'я.*

Ключевые слова: *факторы риска, радиоактивно загрязненные территории, социальные условия, стиль жизни, типы поведения, здоровье.*

Key words: *risk factors, radioactively contaminated areas, social conditions, life style, behaviors type, health.*

Стаття надійшла до редакції журналу 31.05.2001 р.

УДК 616-001.28 : 574.91

*Н.В. ГУНЬКО,
кандидат географічних наук,
завідувач лабораторії медичної демографії
ДУ “Науковий центр радіаційної медицини АМН України”*

УРОКИ ЧОРНОБИЛЮ: ЕКОЛОГІЧНА МІГРАЦІЯ

Постановка проблеми. Сучасні засоби інформації майже щодня повідомляють про масштабні природні, техногенні, соціально-політичні або військові надзвичайні ситуації та катастрофи, які відбуваються як у світі, так і в Україні. Досить часто при цьому наголошують, що уряд використав такі заходи захисту населення як евакуацію або переселення. Відповідно до міжнародної класифікації міграцій населення за причиною, що їх зумовила, вони належать до екологічної міграції. А осіб, які змушені залишити місце свого постійного проживання і переміщуються в межах своєї країни або перетинають її кордон внаслідок різкого погіршення стану навколишнього середовища або через екологічні катастрофи, називають “екологічними біженцями” або “екологічними мігрантами” [1]. На думку вчених багатьох країн, даний науковий напрям досліджень найменш вивчений.

Загальновідомо, що розвиток людства неможливий без врахування досвіду попередніх поколінь. Тому досвід України щодо проведення масових організованих міграцій із радіоактивно забруднених внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС (ЧАЕС) територій є, безумовно, неоціненним і потребує узагальнення та врахування при розробці можливих сценаріїв ліквідації наслідків аварій на ядерних об'єктах. Через двадцять п'ять років після аварії усі міжнародні організації та науковці одностайно визнають, що для суспільства вона була несподіваною. Вибух четвертого енергоблоку ЧАЕС у квітні 1986 р. вперше спростував теорію цілковитої безпеки атомних електростанцій та довів, що деякі сценарії розвитку подій на ядерних об'єктах неможливо спрогнозувати та запобігти їх тривалим наслідкам для довкілля і населення. Зусилля України й інших країн щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи (ЧК), отриманий при цьому досвід, змусив світове співтовариство визнати, що помилки в експлуатації АЕС у одній країні можуть впливати на екологічну безпеку багатьох країн. На нашу думку, феномен аварії полягає ще і в тому, що вона стала поштовхом до визнання факту можливої міграції населення у зв'язку з екологічним неблагополуччям.

Мета статті — детальний аналіз кількісних та якісних величин, які характеризують обсяги, напрями, структуру міграційних потоків із радіоактивно забруднених територій держави впродовж 1986–2010 рр. Оцінка змін геодемографічного та соціально-економічного характеру як у регіонах-донорах, так і в регіонах-реципієнтах.

Об'єктом дослідження є екологічна міграція населення із радіоактивно забруднених територій (РЗТ) України та її наслідки для територіальної організації суспільства. Дже-

релами первинних даних щодо екологічної міграції внаслідок аварії на ЧАЕС впродовж 1986—1989 рр. (період приховування інформації під грифами “Таємно” та “Для службового використання”) були списки евакуйованих (квітень — червень 1986 р.) та “Сповіщення на евакуйованих”, у 1990—2007 рр. — дані МНС та Держкомстату України щодо кількості переселених із РЗТ. У дослідженні також використано матеріали уряду, архівні матеріали, статистичні довідники, наукові звіти, літературні джерела, дані вибіркового обстеження та деяку іншу інформацію.

Виклад основного матеріалу. Досвід досліджень міграційного руху, спричиненого ЧК, свідчить, що у випадку аварії на АЕС можливі певні варіанти розвитку подій для населення, а саме: евакуація (термінове організоване примусове виселення), організоване переселення (добровільне або гарантоване), відмова від виїзду з небезпечної зони, стихійна міграція (терміновий самостійний виїзд). За напрямками потоків міграція може бути спрямована до екологічно небезпечної території та з неї. Спинимосся детальніше на кожному із можливих варіантів розвитку подій.

Евакуація жителів України із 30-км зони навколо ЧАЕС бере початок 27 квітня 1986 р., коли було вивезено жителів із м. Прип'ять. Протягом десяти діб було евакуйовано населення з м. Чорнобиль, залізничної станції Янів та 47 сіл Чорнобильського району Київської області (обл.). У наступні дні — ще з 22 сіл Житомирської та Київської областей. Всього протягом 50-ти діб було евакуйовано 91,2 тис. осіб із 71 населеного пункту, причому в два села Київської обл. (Нівецьке і Черемошня) жителів було реєвакуйовано вже у липні 1986 р. Зазначимо, що питання реєвакуації населення розглядалося ще неодноразово [2], але вона не була здійснена.

Структура евакуйованого населення за зайнятістю в суспільному виробництві була така: робітники та службовці — 44,7 тис. осіб (49 %), колгоспники — 5,3 тис. осіб (5,8 %), пенсіонери — 16,5 тис. осіб (18,1 %), діти — 24,7 тис. осіб (27,1 %) [3].

Враховуючи економіко-географічне положення ЧАЕС, спочатку для розселення евакуйованих було обрано населені пункти Поліського, Іванківського, Бородянського, Макарівського та Народицького районів. Потім — Баришівського, Володарського, Переяслав-Хмельницького, Сквирського, Фастівського, Яготинського. Подальше визначення рівнів забруднення довкілля у 30-км зоні стало підставою для визнання неможливості постійного проживання людей на цих територіях і прийняття урядових рішень щодо будівництва постійного житла для евакуйованих у різних регіонах України. За станом на кінець 1989 р. понад 4,2 тис. евакуйованих проживало у 228 містах та 114 сільських населених пунктах (села, станиці, хутори, аули) дванадцяти республік колишнього СРСР.

Наступна хвиля екологічних міграцій бере початок у 1989—1990 рр., коли уряд приймає ряд рішень [4—6] щодо гарантованого обов'язкового (зона 2) та добровільного (зони 3 та 4) переселення. У цих урядових документах було визначено терміни проведення переселення (1990—1992 рр.), його обсяг, перелік поселень, з яких необхідно виселити мешканців, та в які вони повинні мігрувати (8 малих міст, 9 селищ міського типу і 66 сіл). Також уряд передбачав здійснення певних організаційних заходів як у районах виходу (РЗТ, регіон-донор), так і на радіаційно чистих територіях (регіони-реципієнти). Планувалося переселити у міські поселення 19,7 тис. осіб, із них 46 % у смт Брусилів і Пісківка, в сільські — 38,5 тис. осіб. Причому в Переяслав-Хмельницькому та Згурівському районах Київської обл. та Брусилівському районі Житомирської обл. було заплановано найбільш компактне розселення переселенців.

В цілому, програма переселення була орієнтована на внутрішньообласні міграційні потоки та передбачала дотримання принципу максимального збереження територіально-адміністративних (район, сільрада), виробничих (колгосп, радгосп, відділення господарства) та поселенських структур (поселення з їх населенням), що давало б змогу

зберегти наявну соціальну структуру та мало б сприяти адаптації переселенців у нових місцях проживання. Переважну більшість переселень планували здійснити з Київської (21646 осіб, 8721 сімей) та Житомирської (19599 осіб, 8480 сімей) областей (рис. 1 та 2).

За майже двадцять п'ять років, що минули, із РЗТ за сприяння держави мігрувало понад 52,2 тис. сімей або 165 тис. осіб, з них: 91,2 тис. осіб це евакуйовані у 1986 р. та понад 74 тис. переселенців із зон 2–4 [7].

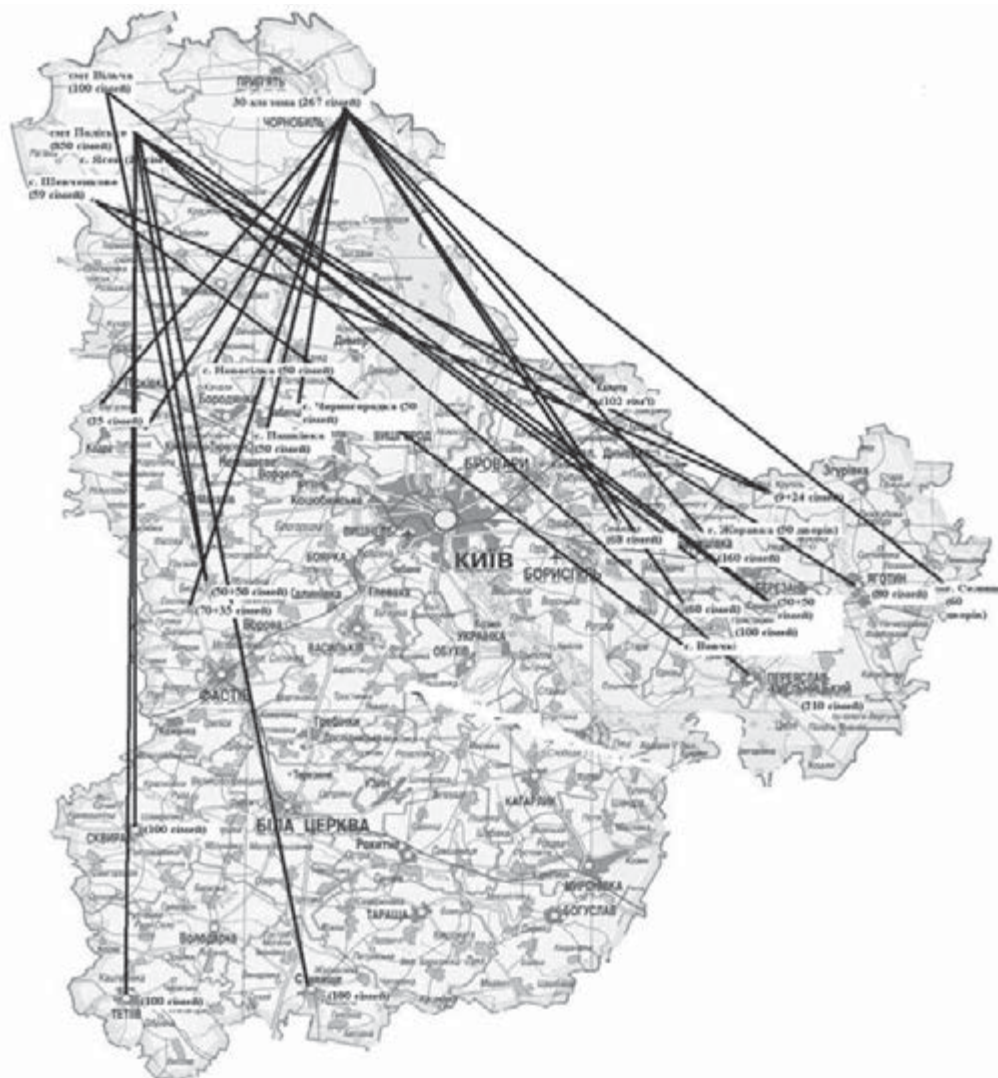

Джерело: Постанови Ради Міністрів УРСР № 224-р від 28.06.1989 р. та № 333 від 30.12.1989 р.

Рис. 1. Заплановані напрямки та обсяги міграційних потоків із зони 2 Житомирської області, кількість сімей

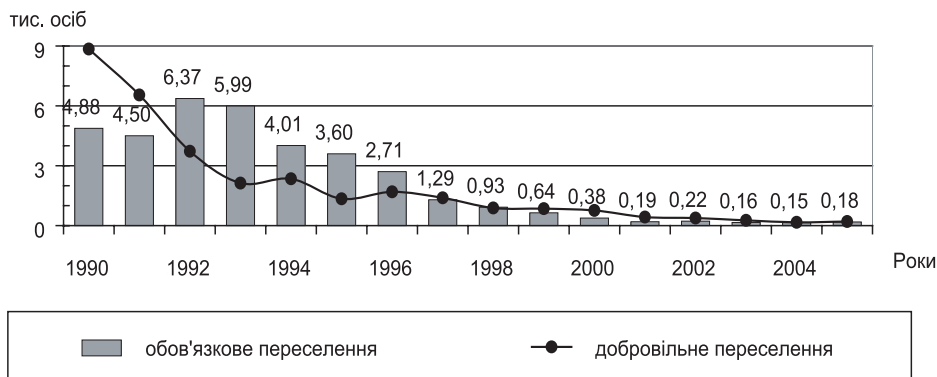
Кількісні дані щодо обсягів організованого переселення із РЗТ впродовж 1990–2006 рр. свідчать (рис. 3), що пік міграційних переміщень за обов'язковим переселенням був у 1992 р. (понад 6,0 тис. осіб), за добровільним – у 1990 р. (майже 8,9 тис. осіб). У 1990–1991 рр. обсяги добровільних переселень були більшими, ніж обов'язкових. У 1992–1997 рр., навпаки, активніше відбувалося обов'язкове переселення. У подальші роки, за поступового скорочування обсягів усіх переселень, кількість добровільних мігрантів залишалась стало більшою. З 2007 р. програму переселення перестали фінансувати.

Наразі обов'язкове переселення, що планувалося здійснити впродовж 1991–1992 рр., не виконано у повному обсязі, й у зоні 2 проживає майже 3,7 тис. осіб, із них 600 осіб (308 сімей та 153 одиниці) мають бажання переселитися на радіоактивно не забрудненні території.

Джерело: *Постанови Ради Міністрів УРСР № 224-р від 28.06.1989 р. та № 333 від 30.12.1989 р.*

Рис. 2. Заплановані напрямки та обсяги міграційних потоків із зон 1 та 2 Київської області, кількість сімей

Джерело: дані Держкомстату України

Рис. 3. Обсяги міграційних потоків за обов'язковим і добровільним переселенням, 1990–2006 рр., тис. осіб

Дослідження сегментації міграційних потоків із зони 2 за місцями виходу та входу показало, що у перші три роки переселення, переважно, проводилося із поселень Київської обл. Наприклад, у 1991 р. було переселено понад 1,6 тис. сімей, або 4,9 тис. осіб, у т. ч.: 4,0 тис. осіб, або 81,0 % від усіх переселень з Київської обл., 0,9 тис. осіб – Житомирської обл. (рис. 4) та 2 особи – з Чернігівської обл. (переселення у межах області). З 1993 р. збільшуються обсяги переселень у Житомирській обл. від 47,3 % загальнодержавних значень у 1993 р. до 99,0 % – у 2001 р.

Джерело: дані Держкомстату України

Рис. 4. Напрямки та обсяги міграційних потоків із зони 2 Житомирської та Київської областей, 1991 р., осіб

Подальше накопичення знань стосовно рівнів радіоактивного забруднення спонукало уряд на початку 90-х років до прийняття рішень щодо включення до РЗТ поселень ще дев'яти областей, що сприяло активізації міграційного руху і в них (табл. 1).

Таблиця 1

Обсяги обов'язкового та добровільного переселення із радіоактивно забруднених територій України у 1994 та 2001 рр., осіб

РЗТ	1994 р. переселення:		2001 р. переселення:	
	обов'язкове	добровільне	обов'язкове	добровільне
Україна	4017	2342	194	429
Волинська обл.	0	43	0	13
Житомирська обл.	1611	1623	192	230
Київська обл.	2141	88	2	10
Рівненська обл.	265	440	0	90
Черкаська обл.	0	3	0	3
Тернопільська обл.	0	2	0	2
Чернівецька обл.	0	0	0	3
Чернігівська обл.	0	143	0	78

Джерело: дані Держкомстату України

Відсутність достатньої кількості житла для переселенців та відповідної інфраструктури в межах “своїх” областей зумовлювали те, що жителі РЗТ мігрували до інших регіонів. Наприклад, у 1991 р. (рис. 3) із поселень зони 2 Житомирської обл. був 21 міграційний потік (від 2 осіб у Рівненську, Херсонську, Чернігівську області та Росію до 862 осіб — внутрішньообласні переміщення), у Київській обл. — 16 (від 1 особи — до Сумської обл. до 899 осіб — внутрішньообласні переміщення).

Аналіз спрямування міграційних потоків свідчить, що за минулі роки понад 90 % переселенців із зони 2 залишалися мешкати на терені України, причому від 55 % до 95 % у різні роки і на різних територіях — у межах «своїх» областей.

Причому мігранти із зон 3 та 4 (добровільне переселення) мали більші можливості для вибору місць вселення, і в окремі роки до 29 % з них виїхали за межі України.

Матеріальне стимулювання переселення жителів РЗТ (економічний регламентуючий фактор), що передбачало певні пільги та компенсації, сприяло їх міграційному відтоку на чисті території та стримувало повернення до РЗТ. Вибіркове дослідження показало, що приживаність переселенців у місцях вселення була від 54 до 100 % і залежала від року вибуття із РЗТ, типу поселення (міське, сільське) та виду переселення (найкраща — при переселенні “село—село” в межах області) [8].

Аналіз інформації щодо ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС дає підстави включити до організованих екологічних мігрантів також працівників різних галузей господарства та військовослужбовців, яких залучали, починаючи з 1986 р. і дотепер, до різних видів робіт на РЗТ; осіб, які будували житло та об'єкти соціальної інфраструктури для евакуйованих та переселенців у різний час і у різних регіонах України; постраждалих дорослих та дітей, які згідно з чинним законодавством щороку виїжджали на оздоровлення та лікування (окремі програми допомоги урядів Німеччини, Республіки Куба, Франції, Японії та ін.).

Загальновизнаними є факти відмови частини жителів РЗТ залишати рідні місця під час евакуації та переселення, а також повернення певної частини мігрантів знову до залишених поселень. Наприклад, у зоні 1 весь час проживало від 100 до 1200 так званих “самоселів”.

Тривалий час замовчувалась інформація щодо самовільного виїзду населення із РЗТ. Зняття грифу секретності з частини документів підтвердило, що майже 20 тис. осіб виїхало самостійно із м. Прип'ять та прилеглих до атомної станції сіл до початку евакуації [9]. А за розрахунками Ольшевського В.І. та Рубана Ю.Я., тільки впродовж 1987–1991 рр. самостійно із найбільш радіоактивно забруднених областей виїхало понад 72 тис. осіб [10].

Результати досліджень. Організована екологічна міграція з РЗТ поєднувала в собі поетапність і хвилеподібність. Поетапність, по-перше, була пов'язана з тривалим періодом отримання даних стосовно рівнів радіоактивного забруднення та прийняття відповідних рішень урядом. Наприклад, евакуація проводилася спочатку з 5-км зони навколо ЧАЕС, потім – 10-км та 30-км, а переселення – із зони 2, потім – зон 3 та 4. По-друге, з державними пріоритетами черговості, а саме: в першу чергу переселяли сім'ї, у складі яких були так звані «критичні» групи населення (вагітні жінки, діти дошкільного віку та діти із проблемами здоров'я, які через анатомо-фізіологічні особливості найбільш чутливі до дії радіації). Поетапність та хвилеподібність також безпосередньо залежали від обсягів фінансування переселенської програми та термінів введення в дію житла для переселенців.

Аналіз умов проведення екологічної міграції, спричиненої аварією на ЧАЕС, свідчить, що:

1) планування переселення із зон 1 і 2 відбувалося централізовано, і для його проведення використовували кошти з Державного бюджету;

2) евакуація жителів із зони 1 та організоване переселення із зон 2–4 мали плановий характер, пряме економічне стимулювання і передбачали здійснення певних організаційних заходів як у районах виходу (РЗТ або регіон-донор), так і у місцях вселення переселенців (чисті території або регіон-реципієнт);

3) міграційні потоки з РЗТ складалися з організованих і неорганізованих. Зустрічний потік мігрантів не обмежувався (за винятком зони 1);

4) наразі немає підстав для твердження, що екологічна міграція, спричинена аварією на ЧАЕС, завершена.

Як показали дослідження [11, 12], екологічна міграція зумовлювала ланцюгову реакцію змін геодемографічного та соціально-економічного характеру як на РЗТ (регіон-донор), так і на чистих територіях держави, які прийняли переселенців (регіон-реципієнт), а саме:

- підвищення міграційної активності населення України, де у внутрішньо-обласних і внутрішньодержавних переміщеннях РЗТ мають статус міграційного донора на користь регіонів-реципієнтів;
- просторовий перерозподіл населення;
- зміни людності окремих регіонів і різних типів поселень;
- зміни якісного складу населення (як у регіоні-реципієнті, так і на РЗТ) у зв'язку з нерівномірною участю у міграційному русі різних соціально-демографічних груп (частіше мігрували сім'ї, що мали у складі малолітніх дітей; активніше – люди молодого віку, ніж старших вікових груп);
- зміни у режимі відтворення населення РЗТ (короткочасне підвищення рівня народжуваності; відтік молоді зумовлював постаріння населення і, як наслідок, – підвищення рівнів смертності, зменшення середнього віку смерті та показника життєвості населення);
- демографічну кризу у зонах 3 і 4 та демографічну катастрофу – у зонах 1 і 2;
- втрати трудового потенціалу РЗТ (оскільки активніше мігрують особи економічно активного віку) і ріст сукупності пропозиції робочої сили в регіоні-реципієнті;

- зміни у поселенській мережі (у зонах 1 і 2 — скорочення кількості поселень та збільшення малолюдних і безлюдних сіл, всі РЗТ — зниження рівня заселеності; у регіоні-реципієнті — збільшення людності поселень та підвищення рівня заселеності території);
- поліпшення соціальної інфраструктури в регіоні-реципієнті (будівництво, доріг, шкіл і т.д.) і відсутність соціально-економічного розвитку РЗТ;
- зміну традиційного способу життя, а саме: для переселенців це непоінформованість щодо ландшафтних й агрокліматичних особливостей землекористування, етнокультурних традицій та соціально-економічних умов розвитку регіону-реципієнта, для жителів РЗТ — необхідність дотримання заходів протирадіаційного захисту, зміна культури землекористування і т. д.;
- розмивання етнічного складу населення регіону-реципієнта, а на РЗТ — втрати етносу і етнокультурних традицій (зони 1 і 2) та перспективи його втрати у зоні 3;
- розрив сімейних, дружніх, трудових та міжпоселенських зв'язків, труднощі взаємоадаптації з корінним населенням;
- значні фінансові витрати і держави, і індивідуума, спрямовані на підтримку життєдіяльності на РЗТ (з урахуванням загроз і ризиків у кожній зоні) або облаштування в регіоні-реципієнті.

Негативним у здійсненні переселення стало його надто пізнє й довготривале (понад 20 років) проведення, яке так і не завершено у повному обсязі, та наявність міграційних потоків до РЗТ.

На підставі досліджень щодо екологічної міграції, спричиненої аварією на ЧАЕС, законодавчо-правових документів уряду щодо класифікації надзвичайних ситуацій, узагальнення даних літературних джерел та Інтернету стосовно класифікаційних ознак міграційного руху та екологічних негараздів автором розроблено класифікацію екологічних міграцій (табл. 1).

Таблиця 1

Класифікація екологічних міграцій

Класифікаційні ознаки	Категорія міграцій (різновид)	
Походження	— природного характеру — техногенного характеру — військового характеру — соціально-політичного характеру	
Територіальне поширення	— глобальні	
	— міждержавна	— внутріконтинентальна— міжконтинентальна
	— внутрішньо-державна	— макрорівень (країна, економічний район) — мезорівень (республіка, регіон, область) — макрорівень (адміністративний район, місто, сільрада/міськрада) — локальний рівень (підприємство, сільський населений пункт)
Правовий статус	— легальна — нелегальна — напівлегальна	
Тривалість	— тимчасова — тимчасово-постійна — постійна	

Класифікаційні ознаки	Категорія міграцій (різновид)
Добровільність	— добровільна — примусова — вимушена
Кількість мігрантів	— індивідуальна — сімейна — групова — популяційна
Повторюваність	— епізодична — одинична — повторювана
За терміном організації	термінова (евакуація)відстрочена (переселення)

Запропонована класифікація міграцій свідчить, що екологічну міграцію можна досліджувати з різних позицій і рівнів розгляду залежно від обраних класифікаційних ознак, а саме: походження, територіальне поширення, правовий статус, термін реалізації, тривалість, добровільність, повторюваність, кількість мігрантів.

Висновки. Чорнобильська катастрофа спричинила в Україні екологічну міграцію. Вона сприяла підвищенню міграційної активності населення Українського Полісся та суміжних територій, де у внутрішньообласних і внутрішньодержавних переміщеннях РЗТ мали статус міграційного донора на користь чистих територій.

Екологічна міграція населення України, спричинена аварією на ЧАЕС у 1986 р., у часовому аспекті мала дві хвилі. Перша — квітень 1986—1990 рр. (евакуація жителів із 30-км зони навколо станції та їх подальша міграція до моменту отримання постійного житла, залучення різних контингентів до ліквідації наслідків аварії та ін.). Друга — після 1991 р. і дотепер (організоване обов'язкове та добровільне переселення жителів РЗТ, самостійний виїзд жителів із РЗТ та міграція до них, робота вахтовим методом фахівців у зоні 1 та на ЧАЕС, промисловий або “екстрім” туризм, організовані та самостійні поїздки постраждалих осіб до лікувальних та оздоровчих закладів, ін.).

Доведено, що на екологічну міграцію із РЗТ впливали три групи факторів: постійно діючі, які неможливо регулювати (відселення відбувалося, переважно, з поселень Українського Полісся в інші природно-географічні, кліматичні, економічні умови місць вселення); впливаючі певний проміжок часу (демографічний і сімейний склад жителів РЗТ, необхідність залучення до ліквідації наслідків аварії додаткових людських ресурсів); і такі, що їх можливо регулювати (екологічні, нормативно-правові, економічні).

Просторовий перерозподіл населення спричинив зміни людності як окремих регіонів, так і різних типів поселень. На РЗТ сформувався регресивний тип відтворення населення з наявністю тенденцій до депопуляції, що потребує прийняття адекватних рішень для підтримки життєстійкості їх жителів з урахуванням соціально-демографічних профілів кожної із зон радіоактивного забруднення.

Евакуація та переселення жителів із РЗТ, певною мірою, забезпечили захист людей від дії радіації. Але переселення в чисті місцевості триває майже двадцять років й до цього часу у запланованому обсязі не завершено, що знизило його ефективність.

Для України, як і для інших країн, де є ризик виникнення екологічних міграцій, на сучасному етапі до найбільш актуальних напрямів наукових досліджень слід віднести:

- удосконалення статистичного обліку міграційних процесів із екологічно небезпечних територій та об'єктів;

- створення інформаційно-методологічного забезпечення для аналізу екологічних міграцій;
- всебічне дослідження екологічних міграцій як внутрішніх, так і зовнішніх;
- аналіз чинників екологічних міграцій, оцінка їх обсягів та термінів;
- визначення впливу екологічних міграцій на геодемографічний простір та демоекономічний розвиток як держави, так і окремих її регіонів;
- прогнозування та попередження екологічних міграцій.

Післямова. 11 березня 2011 р. сталася аварія на АЕС Фукусіма-1 у Японії, майже через 25 років після аварії на Чорнобильській АЕС в Україні. Але розвиток подій у Японії показав, що незалежно від причин катастрофи та соціально-економічного розвитку держави, вона мала майже такий сценарій, що і в Україні: спочатку — замовчування інформації, намагання своїми силами ліквідувати ушкодження, заспокоювання населення, а потім — визнання серйозності події перед власним народом та світовим співтовариством. Уроки Чорнобилю на цьому етапі не було враховано ...

Джерела

1. Региональная конференция по рассмотрению вопросов беженцев, недобровольно перемещенных лиц, других форм недобровольных перемещений и возвращающихся лиц в странах СНГ и соответствующих соседних государствах : Проект [Текст] / Программа действий, Женева, 30–31 мая 1996 г.; CISCONF/1996/5, 20 мая 1996 г. — 40 с.
2. Ковалевская Л. Чернобыль “ДСП” [Текст] / Л. Ковалевская. — К. : АБРИС, 1995. — 328 с.
3. Гулько Н. Як це було... Рік 1986. Евакуація жителів України із 30-км зони навколо Чорнобильської АЕС [Текст] / Н. Гулько // Проблеми міграції. — 2000. — № 3. — С. 16–22.
4. О переселении жителей двух населенных пунктов Полесского района Киевской области и 12 населенных пунктов Народицкого района Житомирской области, подвергшихся радиоактивному загрязнению в результате аварии на Чернобыльской АЭС [Электронный ресурс] / Распоряжение Совета Министров СССР № 224-р от 28 июня 1989 г. — Режим доступа : [http // zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=224-89-%F0](http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=224-89-%F0)
5. Про переселення жителів із населених пунктів Народицького району Житомирської області і Поліського району Київської області, а також будівництво для них об’єктів соціально-побутового і виробничого призначення [Текст] / Постанова Ради Міністрів України № 333 від 30.12.89 р. // Перелік важливіших рішень Уряду Української РСР по усуненню наслідків аварії на Чорнобильській АЕС за 1986–1990 рр. — К., 1990. — С. 251–326.
6. Про організацію виконання Постанови Верховної Ради Української РСР “Про невідкладні заходи щодо захисту громадян України від наслідків Чорнобильської катастрофи” [Електронний ресурс] / Постанова Ради Міністрів УРСР № 228 від 23 серпня 1990 р. — Режим доступу : [http // zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=228-90-%EF](http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=228-90-%EF)
7. Інформаційно-довідкові матеріали з питань подолання наслідків Чорнобильської катастрофи [Текст] / Кабінет Міністрів України — 6573/0/2-09 від 30.03.09. — 58 с.
8. Гулько Н. В. Особливості перебігу демографічних процесів у населених пунктах, які прийняли переселенців із зон радіоактивного забруднення [Текст] / Н. В. Гулько // Демографічні дослідження. — Вип. 24 : зб. наук. праць. — К. : НАН України, Ін-т економіки, 2002. — С. 113–129.
9. Доповідна записка відділу науки та навчальних закладів ЦК компартії України про першочергові заходи у зв’язку з аварією на Чорнобильській АЕС [Текст] / Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. — К. : Наукова думка, 1996. — С. 83.
10. Ольшевский В. И. Эвакуация и переселение [Текст] / В. И. Ольшевский, Ю. Я. Рубан // Чернобыльская катастрофа. — К. : Наукова думка, 1995. — С. 61–68.
11. Визначення закономірностей формування демографічних втрат населення при великомасштабній радіаційній аварії і обґрунтування шляхів їх відновлення [Текст] : звіт про НДР

(закл.) / Науковий центр радіаційної медицини АМН України; керівн. М. І. Омелянець; викон. : Н. Ф. Дубова [та ін.]. — К., 2005. — 114 с. — № др. 0103U001411. — Інв. № 392.

12. Медико-демографічний аналіз та оцінка здоров'я жителів зон радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи; розробка рекомендацій щодо його збереження [Текст] : звіт про НДР (закл.) / Науковий центр радіаційної медицини АМН України; керівн. М. І. Омелянець; викон.: Н. В. Гунько [та ін.]. — К., 2008. — 106 с. — № др. 0106U002353. — Інв. № 437.

Анотація. У статті показано, що аварія на Чорнобильській АЕС викликала підвищення міграційної активності населення Українського Полісся та суміжних територій. Визначено, що екологічна міграція населення України, спричинена Чорнобильською катастрофою, у часовому аспекті мала дві хвилі (1986—1990 рр.; із 1991 р. і дотепер). За період 1986—2010 рр. проаналізовано напрямки, обсяги та структуру міграційних потоків із радіоактивно забруднених територій України. Окреслено групи факторів, які впливали на екологічну міграцію, та звернуто увагу на зміни геодемографічного і соціально-економічного характеру як у регіонах-донорах, так і в регіонах-реципієнтах. Запропоновано класифікаційні ознаки екологічних міграцій (походження, територіальне поширення, правовий статус, термін реалізації, тривалість, добровільність, повторювальність, кількість мігрантів).

Аннотация. В статье показано, что авария на Чернобыльской АЭС вызвала повышение миграционной активности населения Украинского Полесья и сопредельных территорий. Определено, что экологическая миграция населения Украины, обусловленная Чернобыльской катастрофой, во временном аспекте имела две волны (1986—1990 гг; с 1991 г. и до сих пор). За период 1986—2010 гг. проанализированы направления, объемы и структура миграционных потоков из радиоактивно загрязненных территорий Украины. Очерчены группы факторов, которые влияли на экологическую миграцию, и обращено внимание на изменения геодемографического и социально-экономического характера как в регионах-донорах, так и в регионах-реципиентах. Предложено основные классификационные признаки экологических миграций (происхождение, территориальное распространение, правовой статус, срок реализации, время, добровольность, повторяемость, количество мигрантов).

Summary. It is shown that the Chernobyl accident contributed to enhance the migration activity of the population Ukrainian Polesie and adjacent territories. It was determined that environmental migration in Ukraine caused by the Chernobyl catastrophe, in the time dimension had two waves (1986-1990 years, since 1991 until now). During the period 1986-2010 analyzed direction, size and structure of migration flows from the contaminated territories of Ukraine. Delineated groups of factors that affect the ecological migration, and drew attention to changes in geo-demographic and socio-economic problems in the donor regions and recipient regions. Suggested the basic classification features ecological migration (origin, spatial distribution, legal status, period of implementation, time, voluntariness, frequency, number of migrants).

Ключові слова: Чорнобильська катастрофа, екологічна міграція, обсяги, потоки, фактори, зміни геодемографічного простору, класифікація екологічних міграцій, актуальні напрями наукових досліджень.

Ключевые слова: Чернобыльская катастрофа, экологическая миграция, объемы, потоки, факторы, изменения геодемографического пространства, классификация экологических миграций, актуальные направления научных исследований.

Key words: The Chernobyl catastrophe, ecological migration, amounts, flows, factors change geodemographic space, classification of ecological migration, current directions of scientific research.

Стаття надійшла до редакції журналу 17.06. 2011 р.

УДК 314.01

В. С. СТЕШЕНКО,
доктор економічних наук, професор, головний науковий співробітник
Інституту демографії та соціальних досліджень
ім. М. В. Птухи НАН України
В. П. ПІСКУНОВ,
кандидат економічних наук, м. Київ

СТАН ЕКОНОМІКО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА НАУКОВІ ПЕРЕДУМОВИ ЇХ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ

*Присвячується фундатору економічної демографії
в Україні С. А. Томіліну (1877–1952 рр.)*

Постановка проблеми, мета та основні завдання дослідження. В умовах, коли демографічна криза в Україні набула надзвичайно гострої форми [3], підвищення ефективності національної демографічної політики — першочергове завдання як для науки, так і для практики державного управління. Центральне місце у формуванні наукових основ протидії будь-яким кризовим явищам у демореальності нині мають посідати результати економіко-демографічних розробок. Тому дослідження сучасного стану і наукових передумов подальшого розвитку економічної демографії, що є **метою** даної статті, актуальне і в науковому, і у практичному плані. Основне завдання статті — короткий огляд еволюції економіко-демографічних пошуків в історичному контексті, їх сучасних особливостей та теоретичного підґрунтя їх поглиблення.

Виклад основних результатів. Найбільш поширена сучасна точка зору на зміст економічної демографії полягає в тому, що вона трактується як наукова дисципліна, предметом якої є економіко-демографічні взаємозв'язки, а об'єктом — конкретно-історична обумовленість демографічної сфери життєдіяльності її економічною сферою. Коли демографи та економісти вивчають предмети своїх наук у вигляді систем, то демографи в своїх економіко-демографічних дослідженнях мислять економічне як зовнішнє середовище демографічного, а економісти, здійснюючи демоекономічні дослідження, розглядають демографічне як зовнішнє середовище економічного, тобто вивчають вплив демографічних чинників на економіку. Така елементарна схема будови цих наукових дисциплін характеризує лише ті явища, які емпірично вивчаються з використанням показників економічної та демографічної статистики для виявлення зв'язків між ними за допомогою в основному кореляційно-регресійного аналізу. Але результати такого аналізу

характеризують взаємозв'язки між економічною та демографічною системами як між «чорними скриньками».

Дослідження з емпіричної економічної демографії та демоекономіки почались вже давно як в демографії, так і в економічній науці. Про певну наукову цінність здобутків розробок з емпіричної економічної демографії, як-от широко відомого співвідношення між зростанням населення та засобів до життя [4], переконливо засвідчує той факт, що «емпіричний зміст теорії Мальтуса» (М. Блауг) поклав початок існуючій в економічній демографії концепції неомальтузіанства [17, 8], яка часто ставала предметом занадто гострої, ідеологічно напруженої і навіть огульної критики. Наукові здобутки у розвитку демоекономічних ідей таких засновників економічної науки, як В. Петті (1623–1687)¹ і Ф. Кене (1694–1774)² — предтеч трудової теорії вартості — та її класиків, як загально-визнаних — А. Сміта (1723–1790)³, який сформулював концепцію «економічної людини», Д. Рікардо (1772–1823)⁴, Дж. С. Міля (1806–1873)⁵, так і тих, наукова спадщина яких ще й досі належним чином не осмислена, досьогодні не стала предметом досить глибоких історико-демографічних досліджень. Є підстави вважати, що для створення та розвитку економічної демографії в минулому засновники економічної науки та демографії зробили більше, ніж її класики. На відміну від класиків економічної науки, її засновники, створюючи «перший варіант» змісту цієї науки, були вимушені з усієї маси накопичених емпіричних знань про людську життєдіяльність здійснювати селекцію не лише її економічної, а й демоекономічної частини, і тому не були дисциплінарно обмеженими фахівцями. Широка обізнаність із загальним станом науки забезпечувалась їх перебуванням всередині всієї тогочасної науки, з якої ще майже не виділились її окремі частини — предмети гностичного інтересу вузьких спеціалістів. Отже, не випадково народження економічної демографії відбулося в той історичний час, коли створювалася «Енциклопедія або Тлумачний словник науки, мистецтва й ремесел» під керівництвом Дідро та д'Аламбера, тобто в епоху розквіту Просвітництва.

В інших суспільно-економічних умовах та в іншому науковому середовищі творили класики економічної і демографічної науки. Їм не треба було витрачати багато сил і часу

¹ В. Петті зробив спробу визначити об'єктивну основу заробітної плати, встановивши її залежність від вартості засобів існування працівників. Зарплату він розглядав як природну ціну праці, яка визначається вартістю засобів існування. В останні роки життя займався переважно питаннями статистики населення (його зростання, розміщення, зайнятості).

² Ф. Кене вважав, що джерелом доходів є лише землеробство. Розвиток сільського господарства він пов'язував зі збільшенням чисельності населення, оскільки виробництво сільськогосподарської продукції зростає відповідно до потреб людей.

³ Основною ідеєю теоретичної частини його праці «Дослідження про природу та причини багатства народів» [10] було положення про те, що головним джерелом і чинником багатства є праця людини, тобто, можна сказати, сама людина, оскільки праця є субстанцією її соціального життя. Він вважав, що чисельність населення є чинником поділу праці та спеціалізації виробництва, від яких, у свою чергу, залежить суспільний добробут. З його погляду, рівень заробітної плати мав би бути достатнім для утримання двох дітей, які дожили б до повноліття. Для цього при тодішньому рівні смертності сім'я мала народити чотирьох дітей.

⁴ Д. Рікардо у своїй роботі «Початки політичної економії та оподаткування» [9] дійшов висновку, що безробіття у ринковій економіці неможливе, оскільки надлишкове населення вимирає (суть рікардівського «залізного» закону заробітної плати). Він стверджував, що з ростом заробітної плати робітники матимуть більше дітей, і внаслідок цього заробітна плата падатиме (кількість робітників зростатиме скоріше, ніж попит на їхню працю).

⁵ Дж. С. Міль вважав, що лише ті реформи можуть бути дієвими, які затримують розмноження населення, і рекомендував в основному розвиток дрібного землеволодіння.

на те, щоб створювати ті «концентрати» економічних та демографічних знань (сукупності основних понять та відповідних термінів), які утворювали перші, базисні предмети економічної та демографічної наук. Наукова активність класиків економічної науки зосереджувалась на створенні моделей складних (багатошарових—багаторівневих) економічних систем у вигляді, що давав змогу вивчати субстрати та структури шарів—рівнів цих систем, досліджувати їх взаємодії, виявляти вплив цих взаємодій на стан та динаміку макроекономічної системи. Вони займалися вивченням будови макромеханізмів функціонування та розвитку макроекономіки як цілісності, тобто економічною теорією, яку позначили терміном «політична економія», концентрували свою увагу на створенні ієрархії добутих знань як логіки їх розгортання та порядку їх практичного використання в аргументації необхідності здійснення заходів економічної політики, які мають дати бажаний результат, на одержання якого сподівалися як розробники цих заходів, так і уряди, які їх впроваджували в економічну політику. Економічна теорія отримала назву політичної економії тому, що вона була покликана виконувати функцію «наукового записника» економічної політики урядів.

У результаті класикам політичної економії та їх послідовникам (з останніх найпродуктивнішим і тому найбільш відомим був А. Маршалл (1842—1924)⁶) не вдалося перевести «демографічну економіку» на новий щабель розвитку. Численні послідовники корифеїв класичної політекономії практично не виявляли зацікавленості в дослідженнях зв'язків предмета економічної науки з предметами суміжних з політичною економією галузей науки. Їм був притаманний потяг до конструювання неорганічних економічних систем, що породжують можливість абстрагування від зв'язків з об'єктами інших галузей науки, насамперед демографії, здобутки дослідження яких дають змогу конкретним чином характеризувати внутрішнє та зовнішнє середовища системи економіки.

Якщо виходити з того, що реальному об'єкту економічного мислення притаманна органічність як властивість, існування якої є результатом наявності в ньому органічного субстрату, соціальної матерії, тобто населення та оновлення його персонального складу як руху цієї матерії, то її відсутність у субстраті економічної системи не створює предмет «демографічної економіки», демоекономічного мислення взагалі. Адже функцію активного компонента економічної системи може виконувати лише органічна частина її субстрату — людність—населення, яке здатне безперервно оновлюватися і тим самим забезпечувати подовжене існування економічної системи. Тому якщо предмет економічного мислення тлумачиться як система, у складі субстрату якої відсутній органічний нижній шар (населення як соціальна матерія), то немає можливості дослідження суб'єктів активності—поведінки людей не лише в економічній, а й в інших сферах життєдіяльності, не постає потреба в пошуках дійсних витоків протиріч, вирішення яких характеризує реальний «двигун» змін в усіх сферах людської життєдіяльності, тобто не відбувається «демографізація»⁷ пізнання людської активності, включаючи економічну. В результаті створюється ситуація, в якій замість функцій реальних суб'єктів економічної активності—поведінки («живих людських індивідів») розглядається їх економічна властивість — робоча сила. Це

⁶ А. Маршалл дотримувався такого розуміння політичної економії, у предметному просторі якої знаходиться «законне» місце і дослідженням взаємозв'язку між економічними та демографічними явищами, адже в ній, з його погляду, мають займатися не лише «дослідженнями нормальної життєдіяльності людського суспільства» та його багатства, а й людини, оскільки її характер формується у процесі «повсякденної праці та під впливом створюваних нею у цьому процесі матеріальних ресурсів, до того ж значно більшою мірою, ніж під впливом будь-яких інших факторів...» [6, с. 56].

⁷ Про зміст терміна «демографізація» див.: [12, с. 40—41; 3, с. 464—468].

стосується і створеної К. Марксом економічної системи, яка не містить у собі виконавців певних людських дій. У розробці фундаментальної моделі—теорії системи виробництва капіталу він керувався своєю версією моністично-матеріалістичного розуміння історії, згідно з якою «існування живих людських індивідуумів» є лише передумовою «всякої людської історії» [5, с. 18], вони не трактуються як суб'єкти економічної активності. Спроби уникнути методологічного впливу абстрактних економічних теорій на становлення науково та практично ефективної економічної демографії почалися давно. Основні здобутки всієї сучасної світової емпіричної економічної демографії в минулому сторіччі загалом адекватним чином зафіксовані видатним французьким демографом А. Сові в його фундаментальній двотомній публікації-трактаті «Загальна теорія населення» [11].

Результати дій зі звільнення від «методологічного тиску» неорганічних систем існуючих економічних теорій не можуть не бути продуктивними. Але успіхів у звільненні від цих впливів недостатньо для того, щоб сприяти становленню та розвитку теоретичної демографії (демології) і переходу економічної демографії на новий щабель розвитку. Щоб створити необхідні для цього умови, потрібна справжня революція в демографічному мисленні, зміна розуміння предмета і методу як демографії взагалі, так і економічної демографії. В Україні у 1920-і роки таким «революціонером» був відомий демограф і соціал-гігієніст професор С. А. Томілін [15], який плідно займався тематикою та проблематикою економічної демографії і якого можна вважати засновником української економіко-демографічної школи.

У 1970-і роки, коли керівні органи країни почали осмислювати актуальність проведення ефективної демографічної політики (XXIV і XXV з'їзди КПРС), економіко-демографічною проблематикою на статистичному рівні (особливо пов'язаною з демографічними проблемами трудових ресурсів) почали займатися у кількох науково-дослідних осередках української Академії наук та в деяких науково-дослідних галузевих інститутах. Незважаючи на те, що українські розробники цієї тематики зробили досить багато для забезпечення державного управління відповідною інформацією, їх внесок в економіко-демографічну науку не можна визнати задовільним, що значною мірою обумовлено загальним станом демографії і особливо її теоретичного підґрунтя.

Наукова та практична значущість досліджень з економічної демографії та їх роль у розвитку всієї науки про людську життєдіяльність змінюється залежно від того, де і коли вони відбуваються. В минулому, коли серед факторів, якими характеризувалася загальна суспільно-історична обумовленість демографічної сфери життєдіяльності, економічний фактор мислився як основний, найбільш впливовий, майже «монопольний»⁸, без використання здобутків економічної демографії не здійснювався ніякий більш-менш ґрунтовний аналіз стану та динаміки демографічних ситуацій. Тому не випадково саме економічна демографія першою відокремилася від демографії як галузь науки, утворивши автономну демографічну дисципліну. Демографічна ситуація і в усьому світі, і в його окремих регіонах та країнах нині змінюється таким чином, що викликає суттєві зміни в характері зв'язку демографічної сфери з економічною не тільки тому, що винятково швидко ускладнюється будова економічної системи і, відповідно, ускладнюється її вплив на демографічну систему, а ще й тому, що зменшення сили безпосереднього впливу економічної системи на демографічну супроводжується швидким зростанням негативного впливу спільного зовнішнього природного середовища економічної і демографічної систем. У результаті створюється таке коло взаємозв'язків «демографічна система — економічна система — їх

⁸ Мабуть саме цим обумовлено те, що за класифікацією ВАК України демографію досі відносять до економічних наук.

природне середовище», існування якого надзвичайно ускладнює проблему вироблення в предметно-дисциплінарній економічній демографії практичних рекомендацій стосовно удосконалення демографічної політики, які не «конкурували» б з досягненнями, що їх передбачають одержати за допомогою економічної політики.

Особливо несприятливі умови для розгортання глибоких та практично значущих досліджень з економічної демографії були для тих демографів, які вивчають населення як «людську популяцію», подовжене існування якої забезпечується лише природним рухом, тобто заміною померлих народженими. Визначення характеру та щільності зв'язку варіацій показників економічної статистики з варіаціями показників народжуваності та смертності й результатами їх балансування на основі цієї парадигми здійснювалось при абстрагуванні від тієї обставини, що в економічній демографії вивчається вплив економіки на демографічну систему як соціально-суспільну, а не біологічну, тобто не лише на сукупність біологічних істот певної статі й віку, а й на їх сукупності як носіїв соціальних властивостей — суб'єктів активності в обох досліджуваних системах.

Тлумачення населення як «людської популяції» зводило цю надзвичайно складну проблему до менш складної — дослідження впливу економічної системи на біологічний субстрат демографічної системи, що загалом не виходило за межі виявлення впливу деяких економічних чинників на стан і динаміку здоров'я людності (в основному через зміни у природному середовищі). Такий підхід ставить під сумнів існування як демографії взагалі, так і економічної демографії як складових суспільствознавства. Якщо демографія тлумачиться як наука, що вивчає «людську популяцію» та її подовжене існування як біологічний процес, то механізм впливу економічної системи на демографічну по суті має бути адекватним впливу цього механізму на будь-яку популяцію. Наслідком зведення історично-конкретного демопроцесу (як створення маси індивідів конкретно-історичної соціальної якості, організованого системою суспільних відносин у функції демовідносин) до оновлення його біологічного субстрату є те, що емпіричні дослідження тематики та проблематики практично в усіх дисциплінах сучасної демографії звичайно не виходять за межі використання статистичних гностичних процедур. Економічна демографія й досі існує переважно як емпірично-статистичне вивчення тематики та проблематики явищ її об'єкта та предмета, а мета її фахівців при додержанні цієї парадигми зводиться до знаходження закономірностей відповідних зв'язків за допомогою використання *статистичного* методу. Хоча сукупності економічних та демографічних показників розширювались, вдосконалювались та створювались нові алгоритми вимірювання їх взаємозв'язків, це не виходило за межі статистичної демографії і не результувалося у створенні ефективних моделей механізмів функціонування та розвитку економіко-демографічних обумовленостей.

Визначення предмета та методу *теоретичної економічної демографії* зараз перебуває на стадії обговорення, оскільки ще не вироблене загальновизнане розуміння того, чим вона відрізняється від своєї емпіричної частини (економіко-демографічної статистики), але вже є підстави стверджувати, що предмет теоретичної економічної демографії утворює накопичене емпіричне та теоретичне знання про зв'язок економічної сфери життєдіяльності з оновленням персонального складу людності—населення конкретно-історичної суб'єктної якості, або, іншими словами, — вплив конкретно-історичних економічних форм (в тому числі «виробничих» відносин) на демореальність. Намагання теоретизації економічної демографії нині зводяться в основному до спроб теоретичного осмислення здобутків у дослідженнях «людського розвитку», «людського капіталу», «трудових потенціалів» та ін. Наукова й практична цінність таких спроб полягає у тому, що вже почалася не завжди явна, але фактична відмова від отождолення демографії з демогра-

фічною статистикою, тобто відмова від занадто абстрактного тлумачення її предмета та методу. Про це свідчать розробки соціально-демографічних аспектів людського розвитку (Е. М. Лібанова), дослідження трудових потенціалів (С. І. Пирожков, К. І. Якуба), спроби використання в економічній демографії гностичного потенціалу концепції «людського капіталу» (О. А. Грішнова).

В історичному контексті дослідження зв'язків між предметами економічної та демографічної наук характеризувались сталою еволюцією, якість їх перебігу істотно не змінювалася, тобто не результувалась у переході економічної демографії та «демографічної економіки» на теоретично вищі рівні розвитку. Цей перехід гальмувався і тепер гальмується тим, що демографи як статистики вивчають об'єкт не демографії та його зв'язки з об'єктом економічної науки, тобто не певну («демографічну») поведінку людей і навіть не масові прояви—результати цієї поведінки (народження, шлюби, розлучення, хвороби, смерті), а лише різні статистичні показники, що характеризують чисельності таких проявів у певних місцях—територіях (наприклад, в усій країні, в її містах та селах і т. д.) та у певних періодах часу. Дослідження обумовленості стану та розвитку конкретно-історичної демореальності (як предмета демографії) [12, с. 41] станом та розвитком економічної реальності (як предмета економічної науки) не можна здійснити лише вивченням характеру та щільності зв'язків динамічних рядів показників демографічної статистики з динамічними рядами показників економічної статистики (або варіації показників демографічної статистики в певному просторі згідно з варіацією в тому ж просторі показників економічної статистики). Складний та тривалий процес дослідження «механізму» подовженого існування населення в конкретно-історичних економічних умовах не тотожний вивченню статистичних показників економіко-демографічних взаємозв'язків.

Суть досліджень з теорії економічної демографії полягає у створенні науково обґрунтованих гіпотез стосовно ієрархії економічних факторів залежно від спрямованості та сили їх впливу на різні компоненти демопроцесу та в з'ясуванні, яким чином і з якою силою економіка як системне утворення впливає на демографічну систему в цілому й окремо на її субстрат (людність як сукупність суб'єктів демографічної сфери життєдіяльності) та структуру (спілкування людей в цій сфері). Доцільність використання статистичних методів на різних етапах досліджень з економічної демографії визначається складною будовою логіки сходження від абстрактного до конкретного на основі застосування методології пізнання людської життєдіяльності та взаємодії різних її сфер, тобто сходження від абстрактного знання вже відомих типів впливу економічного на демографічне до з'ясування сили впливу конкретної економічної системи на таку ж конкретну демографічну систему в складі надсистеми життєдіяльності в певному суспільному організмі, що існує в конкретно-історичному природному та міжнародному середовищі (в системі наявних у світі суспільних організмів та їх політичних об'єднань). Тому, якщо в сучасному суспільствознавстві є аксіома, що характер та сила «тиску» на демографічну систему економічної системи змінюється залежно від рівня розвитку цих двох систем і зміни їх ролі в механізмах функціонування й розвитку життєдіяльності у відповідному суспільному організмі, то дослідження конкретного предмета економічної демографії має починатися не з його статистичних описів, а зі спроб його осмислення за допомогою відповідних теоретичних понять і гіпотез.

Стримує розвиток економічної демографії і та обставина, що в економічній науці ще й досі не створено сприятливі умови для плідної співпраці демографів та економістів у вивченні тем та проблем економічної демографії. Економісти мислять об'єкт своєї науки у вигляді неорганічної макросистеми, тобто як конструкцію, що не має свого власного органічного «фундаменту» — найнижчого шару (мікросистеми, субстрат якої утворює

людність як сукупність суб'єктів певної соціальної якості, а структуру — їх спілкування у певних суспільних формах). Тому демографи та економісти не можуть «зустрітися» на початку руху від абстрактного до конкретного у дослідженні предмета економічної демографії, тобто не з'ясовують, що в «тандемі» економіка—демографія утворює предмет фахового дослідження економістів, а що — демографів. Перехід економічної демографії на вищий щабель розвитку значною мірою залежить від того, чи доповнять економісти своє бачення предмета економічної науки у вигляді моделей неорганічних економічних систем побудовою таких моделей предмета свого гностичного інтересу, які репрезентуватимуть будову та динаміку економіки як органічної системи.

Перехід економічної демографії на вищий рівень розвитку гальмується також тому, що пануюче і в економічній, і в демографічній науках теоретичне бачення предметів цих наук як систем не фіксує, завдяки чому між економічною та демографічною системами існують взаємозв'язки, що саме всередині цих систем як предметів відповідних наук є атрибутивно-субстанціональним, що їх об'єднує, дає змогу мислити складовими субстрату надсистеми життєдіяльності, взаємозв'язки між якими мають розглядатися у вигляді компоненту структури життєдіяльності. Відповіді на такі питання можуть бути знайдені тільки в гностичному просторі теоретичного економіко-демографічного мислення, оскільки лише перебуваючи в ньому можна визначити, що робить взаємозв'язки між демографічною та економічною сферами постійними, об'єктивно-необхідними, тобто закономірними та здатними бути виявленими за допомогою використання статистичних методів. Результати останніх досліджень українських фахівців у галузі демології дали можливість зафіксувати те спільне в демографічній та економічній системах, що їх об'єднує, а саме — наявність у складі їхніх субстратів однакових найнижчих рівнів—шарів — людності—населення як сукупності суб'єктів демографічної та економічної активності. Оскільки і в демографічній, і в економічній системах активність виявляють індивіди певної соціальної якості, то обумовленість демографічної системи економічною характеризується не лише тим, що і як виробляється в економічній системі та споживається в демографічній, а й тим, в яких конкретно-історичних суспільних формах це відбувається.

Можливість створення економічної демографії як науки, в якій уже здійснюють не лише ефективні в науковому плані емпіричні розробки відповідної тематики, а й досить інтенсивні пошуки теоретичного характеру, відкриває відмова ототожнення «класичної демографії» у вигляді сучасної демографічної статистики з демографією як наукою про оновлення населення як сукупності індивідів конкретно-історичної соціальної якості. Саме у складі такої «некласичної демографії» [2, с. 266] має бути теоретична демографія, в гностичному просторі якої можуть виникати та розроблятися ідеї щодо характеру нових підходів до демореальності та методів руху до все більш повного та глибокого її розуміння як предмета «нестатистичної» демографії, вироблятися гіпотези стосовно характеру зв'язків між сферами конкретно-історичної життєдіяльності, фіксуватися їх демографічні властивості—функції, формуватися понятійно-термінологічний апарат теоретичної демографії (демології), здатної стати міцною науковою основою ефективної демографічної політики.

Українські демографи, які розвивають широкий підхід до розуміння відтворення населення як властивості демореальності, тобто адекватний його реальному змісту, на основі критичного аналізу пануючого в сучасній демографічній науці емпірико-статистичного тлумачення її предмета та методу, запропонували таке їх бачення—концепцію, яка дає змогу вийти за предметно-дисциплінарні межі демографічної статистики [7; 13, с. 3—73; 16, с. 3—131 та ін.]. Вони розглядають населення як конкретно-історичний об'єкт, а його самовідтворення — як збереження у просторі—часі його міри (єдності якості й кількості).

Суть цього підходу до об'єкта демографії полягає в тому, що його перестають тлумачити у вигляді специфічного «демографічного» виду активності—поведінок людей в окремому «демографічному» просторі та часі, що оновлення персонального складу населення не зводиться до результату «підсумовування» випадкових наслідків «демографічних поведінок» індивідів, які входять до складу певного населення. Цей підхід спрямований на те, щоб оновлення персонального складу населення мислити у вигляді емерджентної властивості системи всієї життєдіяльності у певному суспільному організмі. Його реалізація відкриває перспективу теоретичного складу населення конкретно-історичної якості за допомогою створення та використання теоретичних моделей—систем цього процесу. Субстрати таких систем як предметів демологічного мислення утворюють сукупності не індивідів (населення), а специфічні зв'язки між ними (види спілкування в різних їх «демографічних» поведінках») і структуру — «об'єктивні суспільні відносини» як конкретно-історичні форми різних компонентів—частин сукупної життєдіяльності.

У рамках викладеної концепції соціальним ядром самовідтворення населення, його системоутворюючою основою є демовідтворення, тобто формування людей у сфері праці, оскільки у праці складаються провідні форми організації демопроцесу, а зміни у суспільній праці є матеріальною основою змін у самовідтворенні населення. Звідси випливає синтезуюча роль у дослідженні демореальності економіки демопроцесу [13, с.74–131] — галузі демографії, в якій вивчається масовий безперервний процес надання індивідам конкретно-історичних властивостей у сфері праці. Теоретичні дослідження у галузі економіки демопроцесу (демоекономії) створюють провідний елемент у теоретичній демографії, оскільки трудовий процес є субстанційною та системоутворюючою структурою демопроцесу, яка забезпечує відтворення і розвиток найважливіших властивостей людей та населення. Виділення економіки демопроцесу в окрему галузь демографії диктується необхідністю поглиблення економіко-демографічних досліджень.

Використання такого теоретичного підходу дає можливість: вивчати демореальність як систему, субстрат якої становить сукупність суспільних відносин як властивостей її типу, історична специфіка (унікальність) якого визначається характером ієрархії суспільних відносин у плані сили їх впливу на всю життєдіяльність та її демографічну якість—функцію; одержувати відповіді на основні питання, що постають у вивченні демографічних ситуацій, і, зокрема, на питання про те, яким чином зберігається (чи не зберігається) досягнута міра розвитку населення, і які суспільні відносини (розглядувані у функції демовідносин) позитивно чи негативно впливають на її збереження. А це є передумовою створення надійних наукових підвалин для підвищення результативності демографічної політики.

Висновки. Аналіз наукової спадщини найвідоміших представників економічної теорії минулого дає можливість зробити висновок, що об'єкту економічного мислення не була притаманна наявність в ньому органічного субстрату, соціальної матерії, тобто населення та оновлення його персонального складу як руху цієї матерії. Її відсутність у субстраті економічної системи не створювала предмет «демографічної економіки», демоекономічного мислення взагалі. І сьогодні важливою передумовою поглиблення демоекономічних досліджень в Україні є «демографізація» економічного мислення, яка перебуває у зародковому стані. Сучасні економіко-демографічні дослідження в основному характеризуються емпірико-статистичним підходом до вивчення економіко-демографічних взаємозв'язків, з чим пов'язана обмеженість використання їх результатів. Викладене вище розуміння об'єкта демографії прихильниками трактування відтворення населення як властивості демореальності створює гностичний простір, в якому відкривається перспектива розвитку сучасної демографії як сфери застосування усього арсеналу методів

дослідження демографічних результатів людської життєдіяльності, що відкриває нові можливості для поглиблення досліджень в усіх галузях демографії, включаючи економіко-демографічну.

Джерела

1. Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі. — К.: Основи, 2002. — 670 с.
2. Вишневецкий А. Г. Воспроизводство населения и общество. История, современность, взгляд в будущее. — М.: Финансы и статистика, 1982. — 287 с.
3. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії. — К.: Ін-т економіки НАН України, 2001. — 560 с.
4. Мальтус Т. Р. Опыт закона о народонаселении. — М.: К.Т. Солдатенков, 1895. — 321 с.
5. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. Т. 3. — К.: Держполітвидав УРСР, 1959. — 603 с.
6. Маршалл А. Принципы политической экономии. — М.: Прогресс, 1984. Кн. I. — 351 с.
7. Пискунов В. П. Эскиз общей схемы демологического представления о самовоспроизведении народонаселения (к уточнению основ теории демовоспроизводства) // Демографические тетради. Вып. 9. — К.: Ін-т економіки АН УССР, 1974. — С. 7—127.
8. Птуха М. В. Учение о народонаселении Т. Р. Мальтуса // Демографические тетради. Вып. 4—5. — К.: Ін-т економіки АН УССР, 1972. — С. 138—193.
9. Рикардо Д. Сочинения. Т. 1. Начала политической экономии и налогового обложения. — М.: Госполитиздат, 1956. — 360 с.
10. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. — М.: Эксмо, 2007. — 960 с.
11. Сови А. Общая теория населения. — В 2-х томах. — Т. I. Экономика и рост населения. — М.: Прогресс, 1977. — 504 с.
12. Стещенко В., Пискунов В. До питання про концепцію національної демополітики в Україні // Демографічні дослідження. Вип. 18. — К.: Ін-т економіки НАН України, 1996. — С. 3—42.
13. Стещенко В. С. Изучение воспроизводства народонаселения. — К.: Наукова думка, 1981. — 327 с.
14. Теоретико-методичні аспекти демографічного моделювання // Демографічні дослідження. Вип. 20. — К.: Ін-т економіки НАН України, 1998. — С. 3—69.
15. Томилин С. А. Экономические проблемы демографии и социальной гигиены // Демография и социальная гигиена. 2-е издание, переработанное и дополненное. — К.: Межрегиональный издательский центр «Мединформ», 2007. — С. 153—184.
16. Труд в демопроцессе. — К.: Наукова думка, 1990. — 263 с.
17. Туан-Барановский М. И. Теория народонаселения при свете новых фактов // Новые идеи в экономике. Сборник второй. Теория народонаселения и мальтузианство. — СПб: Образование, 1914. — 155 с.

Анотація. Досліджується еволюція, сучасний стан та наукові передумови подальшого розвитку економічної демографії. Обґрунтовується недостатність статистико-емпіричного підходу до вивчення економіко-демографічних взаємозв'язків як для розуміння їх сутнісних особливостей, так і для ефективного використання його результатів у демополітичній практиці. Автори доходять висновку про необхідність поглиблення економіко-демографічних досліджень шляхом виходу за предметно-дисциплінарні межі демографічної статистики та розглядають наукові передумови його здійснення, включаючи «демографізацію» економічного мислення.

Аннотация. Исследуется эволюция, современное состояние и научные предпосылки развития экономической демографии. Обосновывается недостаточность статистико-эмпирического подхода к изучению экономико-демографических взаимосвязей как для понимания их существенных особенностей, так и для эффективного использования его результатов в демополитической практике. Делается вывод о необходимости углубления экономико-демографических исследований путем выхода за предметно-дисциплинарные границы

демографической статистики, рассматриваются научные предпосылки его осуществления, включая «демографизацию» экономического мышления.

Summary. The evolution, contemporary state and scientific preconditions for further development of economic demography have studied in the article. The irrelevance of statistic-empirical approach to research of economic-demographical interrelations both for realization its essential peculiarities and efficient utilization of its results in population policy practice has grounded. The authors have draw a conclusion about necessity of profound changes in economic-demographical research by going out of subject area of demographic statistics. Scientific prerequisites of its realization including «demografization» of economic thinking has considered.

Ключові слова: демореальність, самовідтворення населення, демологія, економічна демографія, економіко-демографічні взаємозв'язки, «демографізація» економічного мислення, демографічна політика.

Ключевые слова: демореальность, самовоспроизводство населения, демология, экономическая демография, экономико-демографические взаимосвязи, «демографизация» экономического мышления, демографическая политика.

Key words: demoreality, population selfreproduction, demology, economic demography, economic-demographical interrelations, “demografization” of economic thinking, population policy.

Стаття надійшла до редакції журналу 31.08. 2011 р.

УДК 316.346.2

С.Ю. АКСЬОНОВА,
*кандидат економічних наук, старший науковий співробітник
Інституту демографії та соціальних досліджень
ім. М.В.Птухи НАН України*

СОЦІАЛЬНІ ОЧІКУВАННЯ І УСТАНОВКИ ЩОДО ДЕМОГРАФІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ: ГЕНДЕРНІ ВІДМІННОСТІ

Постановка проблеми. Забезпечення рівних прав та можливостей для жінок і чоловіків не передбачає, що соціальні очікування щодо поведінки представників різної статі є однаковими. Вже та обставина, що у багатьох обстеженнях певні запитання мають «гендерне забарвлення» — прохання до респондентів висловити свою точку зору з певного приводу окремо стосовно чоловіків та жінок — свідчить, по-перше, про те, що в аналогічних ситуаціях поведінка чоловіків відрізняється або може відрізнитися від поведінки жінок, по-друге, сприйняття, ставлення, оцінка респондентами одних і тих же подій, вчинків можуть бути різними (більш або менш критичними), коли йдеться конкретно про жінок або чоловіків. Крім того, чисельні обстеження виявляють, що розподіл відповідей чоловіків, як правило, суттєво відрізняється від аналогічного розподілу у жінок. Отож, гендерну диференціацію соціальних очікувань щодо демографічної поведінки можна розглядати принаймні у двох площинах: 1) відмінності в очікуваннях щодо представників різної статі; 2) відмінності очікувань, притаманних чоловікам і жінкам.

Термін «соціальні очікування», широко використовуваний соціологами і психологами (Скутнева С.В., Горностаї П.П., Васильченко О.М.), рідко вживають демографи, навіть ті, хто досить багато уваги у дослідженнях приділяє питанням демографічної, зокрема дітородної, поведінки (Антонов І.І., Архангельський В.В.). Втім, поведінка особистості, зокрема демографічна її складова, здебільшого зумовлюється саме вимогами суспільства до належного виконання прийнятої особистістю соціальної ролі. Понад те, у процесі гендерно-рольової соціалізації у індивіда не лише формуються психологічні характеристики, притаманні певній гендерній ролі, а й засвоюються соціальні очікування до виконання цих ролей [1, с.142]. У зв'язку з цим, соціальні очікування доречно розглядати ще й як компоненти системи регуляції взаємодії в групах або суспільстві в цілому, які частіше мають неформальний і не завжди усвідомлюваний характер. У сучасному суспільстві регуляція здебільшого здійснюється через психологічний вплив на людину. Для того, щоб уникнути неприємних хвилювань, почуття провини, сорому, внутрішніх та зовнішніх конфліктів, індивід намагається задовольнити суспільні очікування [1, с.143]. Такі очікування відображають ступінь необхідності та доцільності для групи або

суспільства певної форми поведінки, без якої ставиться під сумнів успішне функціонування групи або навіть суспільства в цілому [2]. Як форма передачі суспільного досвіду соціальні очікування є одним із основних факторів соціалізації та розвитку особистості.

Доцільність і необхідність дослідження гендерних відмінностей соціальних очікувань щодо розвитку певних демографічних подій у житті особистості зумовлена насамперед тим, що за глобальних соціальних змін трансформації в різних сферах суспільного життя та соціальному устрої впливають не лише на макросоціальні процеси, а й визначають індивідуальні особливості життєвого циклу, змінюють культуру, норми, цінності та очікування членів суспільства [3, с.73].

Можливість обґрунтованих порівнянь цінностей, норм, установок і очікувань, які панують в українському суспільстві, з тими, що мають місце в інших європейських країнах, з'явилася завдяки приєднанню України (у другому раунді) до кола учасників «Європейського соціального обстеження» (European Social Survey, ESS) – масштабного міжнародного проекту, всі учасники якого дотримувалися точних методологічних вимог. В програму третьої хвилі міжнародного порівняльного соціального проекту «Європейське соціальне обстеження», проведеного в 2006–2007 рр., було вперше включено модуль, спрямований на більш глибоке розуміння поширених серед європейців поглядів на організацію життєвого циклу та стратегій планування особистого життя. У ході дослідження з'ясовувалось, якою мірою життєвий цикл сприймається як структурована послідовність певних етапів, та які події у житті знаменують перехід від однієї стадії до іншої; чи є соціальні норми щодо перебігу подій у житті, а якщо так, то якою мірою ці норми санкціоновані¹.

Метою запропонованої роботи є з'ясування за допомогою результатів Європейського соціального обстеження та спеціальних вибірових соціально-демографічних обстежень, які провів Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України у 2008–2010 рр., очікувань і установок, притаманних чоловікам і жінкам щодо особливостей певних аспектів демографічної поведінки представників різної статі, й визначення, якою мірою соціальні очікування і установки українців відрізняються від тих, що спостерігаються в інших європейських країнах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Якщо взяти до уваги ту обставину, що «соціальне середовище ставить до індивіда вимоги не лише щодо подій життя, а й щодо термінів, коли ці події мають відбутися» [4, с. 484], то правомірною є постановка запитання: «Чи такі вимоги однакові для жінок і чоловіків, чи все ж таки існує гендерна диференціація щодо «нормативного» віку настання найважливіших подій у житті людини, таких як початок сексуального життя, створення власної сім'ї, народження дітей, припинення дітородної та трудової діяльності?»

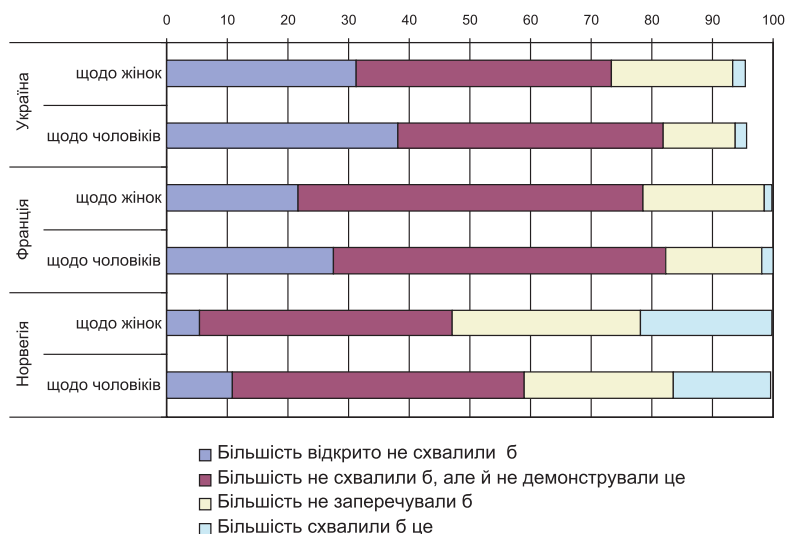
Соціальні очікування включають усвідомлення індивідом якої саме поведінки чекають від нього оточуючі, а також усвідомлення можливих реакцій оточуючих на той чи інший характер поведінки. «Людина в різних соціальних системах, виходячи з очікувань щодо неї представників певної групи, здійснює відповідну лінію поведінки» [5, с.285]. В одних й тих же соціальних системах, але у різні періоди їх розвитку, очікування щодо одних й тих самих явищ також можуть суттєво різнитися. Так, обов'язковість здобуття повної середньої освіти, бажаність здобуття вищої освіти та необхідність оволодіння професією зумовили формування нової стратегії матримоніальної та дітородної поведінки, основними ознаками чого стає відкладання взяття шлюбу, а відтак й народження дитини, на більш пізній вік. Раціональність такої послідовності подій відображається у характері соціальних очікувань: раннє материнство починає сприйматися як безвідповідальне.

¹ ESS: "The Timing of Life: The Organization of the Life Course in Europe". http://www.europeansocialsurvey.org/index.php?option=com_content&view=article&id=220:r3-rotating&catid=116:questionnaire&Itemid=309

У програмі третьої хвилі Європейського соціального обстеження респондентам було запропоновано дати відповідь на запитання: *«Якою б не була Ваша власна думка, як, на Ваш погляд, відреагувала б більшість людей, якби добре знайома їм жінка стала матір'ю, коли їй ще не виповнилося 18 років?»*. В Україні 31,3% опитаних вказали, що більшість відкрито не схвалили б таку поведінку дівчини; майже 42% вважають, що більшість не схвалили б, але й відкрито не демонстрували це; не заперечували б 20,1%; а про те, що більшість схвалили б народження дитини у неповнолітньої дівчини, повідомили лише 2% (решта не визначилися з відповіддю). Найтолерантнішою щодо раннього материнства країною серед представлених виявилась Норвегія: лише 5,4% респондентів були впевнені, що більшість людей з їх оточення відкрито не схвалили б намір дівчини—тінейджера народити дитину, а от тих, хто вважає, що більшість схвалили б це, було у чотири рази більше (21,6%), також вагомою була частка тих, хто повідомив про незаперечливе ставлення оточуючих до такої події (31,0%) (рис. 1). При цьому Норвегія залишається однією з країн із найнижчим рівнем народжуваності серед підлітків. Ймовірно саме ця обставина зумовила зазначений розподіл відповідей респондентів у Норвегії, які сприймали раннє материнство швидше як виняток, особливий випадок, а відтак й виявляли до цього ввічливу прихильність. А Україна якраз перебуває на етапі суспільного усвідомлення складності проблем, пов'язаних з надто раннім народженням дитини, що й відобразилося у великих частках негативних відповідей.

Певну толерантність у цьому питанні виявили й такі країни, як Польща, Португалія, Данія, Швеція, Фінляндія. Однак і в Україні, і в Норвегії, і в більшості європейських країн ставлення до раннього батьківства виявилось більш критичним, ніж до раннього материнства. Так, в Норвегії частка відповідей, що більшість людей відкрито не схвалили б, якби добре знайомий їм чоловік став батьком, коли йому ще не виповнилося 18 років, була вдвічі вищою, ніж аналогічний показник стосовно жінок. Майже в усіх європейських країнах, які брали участь у третьому раунді соціального опитування (за невеликим винятком), частки респондентів, хто вважав, що оточуючі здебільшого не заперечували б або навіть схвалили б народження дитини у неповнолітнього юнака, були значно нижчими за відповідні частки щодо жінок.

В анкету Європейського соціального обстеження увійшли питання щодо ідеального віку настання певних подій у житті людини, зокрема респондентам необхідно було висловити думку *«Яким є ідеальний вік для дівчини або жінки, щоб стати матір'ю?»* На переконання більшості українців ідеальний вік жінки для народження первістка 21–23 роки; середній ідеальний вік для жінок становить 22,2 року. Для чоловіків середній ідеальний вік для народження першої дитини виявився на 3,2 року вищим, ніж для жінок (25,4 року). Ці показники та різниця між ними в Україні виявилися найвищими серед європейських країн. Мало відрізнялися від українських відповіді російських респондентів. А от опитувані у Швейцарії, Іспанії, Нідерландах були схильні вказувати більш старший вік для материнства/батьківства (зауважимо, що середній вік матері при народженні первістка у цих країнах становить близько 29 років [6]). Середній ідеальний вік жінки для народження першої дитини у Швейцарії наближається до 27 років, а для чоловіка становить 28,5 року. Примітно, що в усіх без винятку європейських країнах середній ідеальний вік для жінки стати матір'ю був нижчим за середній ідеальний вік для чоловіка стати батьком. Нідерланди, Норвегія, Ірландія утворюють групу країн з порівняно невеликою різницею між зазначеними показниками (1,1–1,2 року). А от погляди чоловіків щодо того, який вік можна вважати найкращим для жінки, щоб прийняти материнську роль, несуттєво відрізнялись від думок самих жінок (0,1–0,5 року). Разом з тим, порівняно з чоловіками, жінки відзначали більш старший вік для батьківства (табл. 1).

Джерело: розрахунки автора за даними Європейського Соціального Обстеження 2006–2007 рр. (районд 3)

Рис. 1. Думки респондентів з приводу того, як відреагувала б більшість оточуючих їх людей, якби добре знайома їм дівчина / хлопець стали батьками, коли їм ще не виповнилося 18 років, % сукупності респондентів

Таблиця 1

**Середній ідеальний вік для настання певних демографічних подій
для жінок і чоловіків в Україні, Франції, Швеції**

Ідеальний вік для того, щоб	Для дівчини або жінки	Для хлопця або чоловіка
Україна		
почати жити разом з чоловіком / жінкою без одруження	20,3	21,7
взяти шлюб та почати жити разом із своїм чоловіком / жінкою	20,9	24,2
стати матір'ю / батьком	22,2	25,4
перестати працювати та вийти на пенсію	52,5	58,9
Франція		
почати жити разом з чоловіком / жінкою без одруження	21,6	23,1
взяти шлюб та почати жити разом із своїм чоловіком / жінкою	24,4	26,1
стати матір'ю / батьком	25,6	27,2
перестати працювати та вийти на пенсію	55,4	59,3
Швеція		
почати жити разом з чоловіком / жінкою без одруження	21,0	22,2
взяти шлюб та почати жити разом із своїм чоловіком / жінкою	24,6	26,1
стати матір'ю / батьком	25,7	27,1
перестати працювати та вийти на пенсію	61,9	63,2

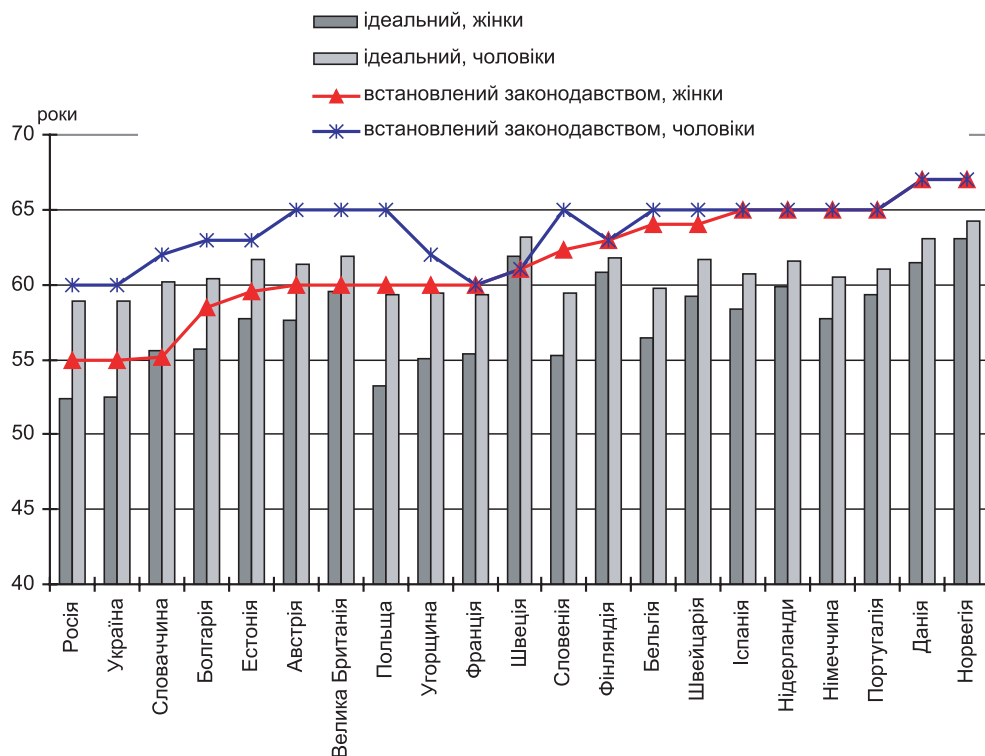
Джерело: розрахунки автора за даними Європейського Соціального Обстеження 2006–2007 рр. (районд 3)

За допомогою Європейського соціального обстеження є можливість з'ясувати думки не лише стосовно ідеального віку для материнства/батьківства, а й найкращого віку для того, щоб почати жити разом з чоловіком/жінкою без одруження, взяти шлюб та почати жити разом із своїм чоловіком/жінкою, перестати працювати та вийти на пенсію.

Варіація середнього ідеального віку для того, щоб почати жити разом з чоловіком/жінкою без одруження, була меншою, ніж у випадку, коли розглядали ідеальний вік для народження дитини: для жінок — від 20 років (Росія) до 24 років (Кіпр); для чоловіків — від 20,8 року (Росія) до 25,3 (Кіпр). Необхідно визнати, що в Україні незареєстровані шлюби менш поширені, ніж в європейських країнах, хоча й простежується тенденція до збільшення їх кількості. Тим не менше, за результатами зазначеного обстеження, сумісне проживання чоловіка і жінки без офіційного оформлення їх стосунків в Україні стає прийнятним для більшості, коли жінці виповнюється 20 років, а чоловіку 21–22 роки. Однак ще більше увагу привертає різниця між середнім ідеальним віком для того, щоб взяти шлюб і почати жити разом із своїм чоловіком/жінкою, та середнім ідеальним віком для того, щоб почати жити разом з чоловіком/жінкою без одруження. Проведені Інститутом демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи опитування підтвердили припущення, що «у більшості випадків незареєстрований шлюб є своєрідним випробувальним етапом перед офіційною реєстрацією шлюбу» [7, с.101]. Щодо жінок такий «випробувальний етап» в уявленні респондентів Португалії та України виявився найкоротшим (0,5–0,6 року), а от на думку опитаних у Данії, Швейцарії, Австрії та Швеції цей етап стосунків між чоловіком і жінкою має тривати щонайменше 3 роки. В цілому середній ідеальний вік для жінки, щоб взяти шлюб, в Україні становив 20,9 року, а в Ірландії, Іспанії, Швейцарії він перевищував 25 років.

Середній ідеальний вік для жінки, щоб перестати працювати та вийти на пенсію, виявився найнижчим у росіян та українців (52,4 року); найнижчим був й аналогічний показник, розрахований для чоловіків, але, незважаючи на це, в Україні та Росії спостерігалася найбільша гендерна диференціація показників (6,5 року). Водночас відповіді респондентів різної статі мали відносно невелику варіацію. Норвегія, Швеція, Данія, Фінляндія утворюють окрему групу країн, де середній ідеальний вік виходу на пенсію для жінок перетнув межу 60 років і поступався відповідному віку для чоловіків лише на 1–1,5 року. Слід нагадати, що саме у цих країнах, а також ще у Німеччині, Нідерландах, Іспанії, Португалії, Франції вік виходу на пенсію, встановлений чинним законодавством зазначених країн (станом на 2005–2006 рр.), був однаковим для чоловіків і жінок. Проте у Франції середня величина ідеального віку виходу на пенсію для чоловіків майже на 4 роки перевищувала аналогічну для жінок, у Німеччині таке перевищення досягало 2,8 року, у Португалії — 2,4 року (рис. 2). Отже, в уявленні значної частини респондентів навіть тих країн, де було здійснено гендерне вирівнювання межі пенсійного віку, залишається стереотип, що жінкам бажано раніше припиняти трудову діяльність і виходити на пенсію.

Привертає увагу й та обставина, що майже в усіх європейських країнах, які брали участь в обстеженні (за винятком Швеції та Словаччини) середній ідеальний вік для того, щоб перестати працювати й вийти на пенсію, був нижчий за вік, встановлений законодавством. Найбільші розбіжності спостерігалися у Бельгії, Німеччині, Словенії (понад 7 років для чоловіків та близько 5 років для жінок). Деякі країни характеризувалися значною різницею ідеального і законодавчого віку лише для однієї статі. Так, у Великій Британії така різниця була мінімальною для жінок (всього 0,3 року), а для чоловіків перевищувала 3 роки; Україні та Росії щодо чоловіків були притаманні найменші розбіжності між визнаним ідеальним і встановленим офіційно віком виходу на пенсію (близько 1 року), тоді як для жінок різниця перевищувала 2,5 року.

Джерело: ¹ розрахунки автора за даними Європейського Соціального Обстеження 2006–2007 рр. (раунд 3)

² Свенціцькі М., Ткаченко Л., Чапко І. Демографічні та фінансові передумови пенсійної реформи в Україні: прогноз –2050. – К.: Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки, 2010. – С. 49

Рис. 2. Середній ідеальний вік для жінок та чоловіків для того, щоб перестати працювати й вийти на пенсію (2006 р.)¹, та вік виходу на пенсію, встановлений чинним законодавством країн світу (2005–2006 рр.)² (країни ранжировані за віком виходу на пенсію жінок), років

Така подія, як розлучення завжди є болючою і для подружжя, і для дітей. Однак суспільний настрій виявився мінливим залежно від того, хто виступав ініціатором розлучення – чоловік чи жінка. Відповіді респондентів різної статі на запитання щодо ставлення («схвалюєте Ви чи не схвалюєте») до жінки або чоловіка, які розлучаються, якщо у них є діти молодше 12 років, мали суттєву диференціацію. Реакція 43,2% жінок щодо такої поведінки чоловіків була різко негативною (зовсім не схвалюю), до них можна приєднати ще чверть опитаних, які хоча й менш категорично, але все ж таки не схвалювали такий вчинок чоловіків. Водночас жінки були більш схильними виправдовувати дії жінок, які прийняли рішення розлучитися, незважаючи на те, що у них є малолітні діти. Чоловіки, навпаки, були критично налаштованими до представників своєї статі, та виявили більшу стриманість у відповідях щодо поведінки жінок.

Як показали результати Європейського соціального обстеження, Україна виділяється серед країн, що брали участь у опитуванні, високими частками тих, хто висловив осудливе ставлення до розлучення подружніх пар, які мають неповнолітніх дітей (табл. 2).

У цілому, майже кожний п'ятий опитуваний в Україні зовсім не схвалював жінок, які розлучаються, якщо у них є діти молодше 12 років, та кожний третій мав таке ставлення до подібної поведінки чоловіків. В Австрії, Швеції, Німеччині, Великій Британії близько половини опитаних вказали, що неможливо оцінити таку поведінку однозначно як негативну, чи позитивну. Певною мірою розподіл відповідей опитаних цих країн вказує на «вкорінення» у суспільстві прав і свобод людини, невтручання в її особисті справи. Данія і Норвегія звертають на себе увагу тим, що переважна більшість респондентів позитивно ставиться до поведінки тих, хто вирішив розлучитися, навіть якщо у них є діти молодше 12 років.

Таблиця 2

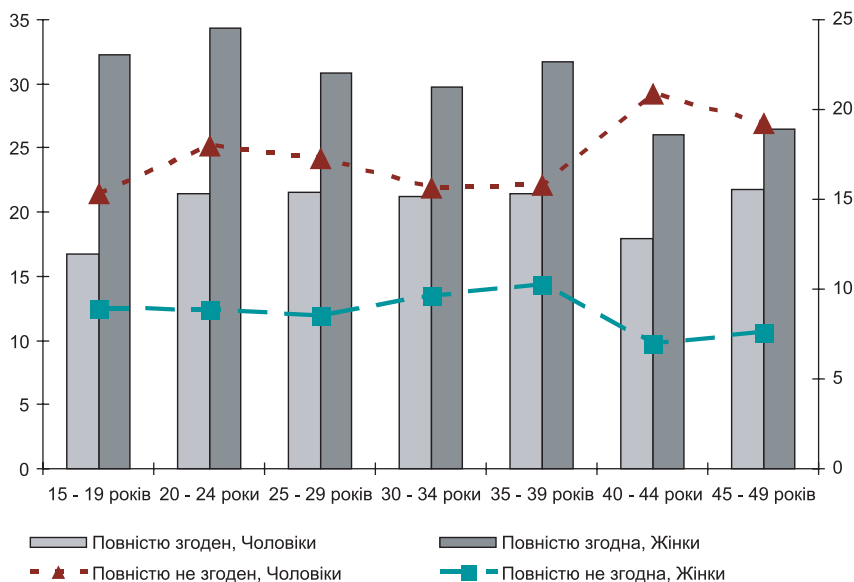
Розподіл думок респондентів щодо поведінки жінок/чоловіків, які розлучаються, якщо у них є діти молодше 12 років

Розглядалася поведінка	Відповіді	Зовсім не схвалюю	Не схвалюю	Важко сказати, схвалюю чи ні	Схвалюю	Повністю схвалюю
Україна						
чоловіків	чоловіків	27,2	25,6	29,6	6,1	1,7
	жінок	43,2	24,7	22,2	2,9	3,4
жінок	чоловіків	20,7	22,2	36,7	6,7	2,0
	жінок	19,4	19,0	41,5	5,8	3,0
Франція						
чоловіків	чоловіків	14,7	31,8	36,7	10,7	6,1
	жінок	12,0	23,3	42,4	14,5	7,5
жінок	чоловіків	10,7	25,9	42,3	9,4	11,3
	жінок	9,0	17,5	42,5	14,8	15,8
Швеція						
чоловіків	чоловіків	4,4	20,4	47,3	20,6	4,4
	жінок	3,7	14,7	54,1	20,7	5,2
жінок	чоловіків	4,4	14,3	45,4	23,9	10,5
	жінок	2,0	6,5	40,7	33,4	15,3

Джерело: розрахунки автора за даними Європейського Соціального Обстеження 2006–2007 рр. (раунд 3)

За допомогою соціально-демографічного вибіркового обстеження «Молодь України, 2010» було встановлено, що найкращою формою шлюбних стосунків між батьками для дитини респонденти визнають офіційний шлюб, однак жінки більш впевнено, ніж чоловіки, відстоювали свою думку: лише 2,0% не знали як відповісти на це запитання та 17,4% вказали, що не має значення зареєстрований шлюб між батьками чи ні, тоді як серед чоловіків аналогічні частки становили 5,2 і 24,0%. Щоб визначити установки на певний тип сімейних стосунків, у цьому ж обстеженні було запропоновано два запитання: «Хто має бути головою в сучасній сім'ї?» та «Хто має бути головним годувальником у сучасній сім'ї?». Молодим жінкам був найбільше до вподоби егалітарний тип відносин – 51,6%

опитаних жінок віком 15–34 роки вказали на спільне з чоловіком виконання ролі голови сім'ї. Втім, послідовними у своєму виборі виявилась лише половина цих жінок (точніше 55,3%), які вважають, що чоловік і жінка спільно мають бути не лише головою у сучасній сім'ї, а й разом виконувати функцію головного годувальника сім'ї; інша половина жінок, з одного боку, прагнула не поступатися чоловікам щодо позиції голови сім'ї, з другого – хотіли б, щоб головним годувальником був чоловік. 43,0% жінок визнавали лідерство чоловіків й щодо ролі голови, й щодо ролі головного годувальника; а от жінку відразу у двох ролях розглядали менше ніж 1% респонденток, і не було жодного респондента-чоловіка, хто вибрав би обидві позиції для жінок (зауважимо, що лише 0,7% опитаних чоловіків повідомили, що жінка має бути головою в сучасній сім'ї). Серед чоловіків, які вбачали себе у ролі головного годувальника сім'ї, розділити із жінкою позицію голови сім'ї був готовий лише один з чотирьох, а серед чоловіків із твердим переконанням, що саме чоловік має бути головним у сім'ї, близько 15% все ж таки виявили бажання бути годувальниками спільно із своїми дружинами. Таким чином, простежується певна гендерна асиметрія сімейних ролей, що здебільшого зумовлено парадоксальним поєднанням прагнення гендерного рівноправ'я, але лише по окремих позиціях сімейного устрою (різних у чоловіків та жінок), і шанобливим збереженням стереотипів (знову ж таки різних у чоловіків і жінок) щодо розподілу функцій між членами подружжя.

Джерело: розрахунки автора за даними соціально-демографічного обстеження «Сім'я і діти, 2008»

Рис. 3. Думки жінок та чоловіків з приводу того, що чоловік, як і жінка, може і має брати відпустку по догляду за дитиною, % сукупності респондентів відповідної статі

За допомогою обстежень також можна з'ясувати наскільки українське суспільство готове до прийняття ідей, що вже тривалий час панують в інших розвинутих країнах світу, зокрема переконання, що чоловік, як і жінка, може і має брати відпустку по догляду за

дитиною. Кожний п'ятий опитаний чоловік (обстеження «Сім'я і діти, 2008») був повністю згоден з такою постановкою питання. Серед жінок такої думки дотримувалася кожна третя жінка. В цілому згодними із запропонованим твердженням («повністю» і «скоріше») були дві третини опитаних жінок та половина чоловіків. Не до вподоби така думка була для 8,6% респонденток, а серед чоловіків частка тих, хто був повністю не згодний брати відпустку по догляду за дитиною, виявилась вдвічі більшою. Поряд з гендерною спостерігається й вікова диференціація відповідей. Причому, якщо у старших репродуктивних групах частка жінок, які були повністю не згодними, що чоловік, як і жінка, може і має брати відпустку по догляду за дитиною, різко зменшувалася, то серед чоловіків відповідного віку аналогічна частка, навпаки, різко зростала. Молоді жінки віком 20–24 роки, для яких все більшої актуальності набуває необхідність поєднувати материнство із професійною кар'єрою, частіше, ніж інші повідомляли про повну згоду із такою думкою.

Висновки. Проведене дослідження продемонструвало, що соціальні очікування щодо віку настання та характеру перебігу певних подій у «демографічній біографії» жінок і чоловіків можуть істотно різнитися. Це характерно не лише для України – країни, де питання гендерного рівноправ'я набули нового звучання у зв'язку з процесами трансформації суспільних відносин при переході до ринкової економіки, а й для більшості інших європейських країн, що мають вже тривалу історію розвитку гендерної проблематики. Середній ідеальний вік для настання таких подій як початок сумісного проживання без одруження, взяття шлюбу (першого), народження первістка, виходу на пенсію майже в усіх країнах, які брали участь у Європейському соціальному обстеженні, виявився для жінок нижчим, ніж для чоловіків. Однак Україна виділяється найбільшою гендерною диференціацією зазначених показників. Дослідження також показало, що соціальні очікування по праву можна вважати вагомим фактором демографічної поведінки.

Джерела

1. Горностай П.П. Личность и роль: ролевой подход в социальной психологии личности / АПН Украины; Институт социальной и политической психологии. — К.: Интерпресс ЛТД, 2007. — 312 с.
2. Социология: Энциклопедия /Сост. Грицанов А.А., Абушенко В.Л., Евелькин Г.М., Соколова Г.Н. — Мн.: Книжный Дом, 2003. — 1312 с.
3. Скутнева С.В. Гендерные аспекты жизненного самоопределения молодежи // Социологические исследования. — 2003. — № 11. — С. 73–78.
4. Макеев С.О., Чорноволенко В.П. та ін. Соціологія: навч. посіб. / С.О. Макеев (ред.). — 4-те вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2008. — 566 с.
5. Васильченко О.М. Соціальні очікування українського студентства // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні / За ред. Максименка С.Д. — К.: Український центр політичного менеджменту, 2003. — С. 284 – 295.
6. OECD Family Database – Social Policy Division – Directorate of Employment, Labour and Social Affairs, SF2.3: Mean age of mothers at first childbirth. — www.oecd.org/els/social/family/database OECD
7. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. — К.: АДЕФ-Україна, 2008. — 256 с.

Анотація. У статті проаналізовано відмінності соціальних очікувань щодо певних аспектів демографічної поведінки чоловіків і жінок, а також розглянуто наскільки соціальні очікування і установки мешканців України відрізняються від тих, що характерні для інших європейських країн. Дослідження ґрунтується на матеріалах Європейського соціального

обстеження та вибірових соціально-демографічних обстежень, які провів Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи.

Аннотация. В статье анализируются различия социальных ожиданий относительно определенных аспектов демографического поведения мужчин и женщин, а также рассматривается насколько социальные ожидания и установки жителей Украины отличаются от тех, которые характерны для других европейских стран. Исследование основывается на материалах Европейского социального обследования и выборочных социально-демографических обследований, проведенных Институтом демографии и социальных исследований им. М. В. Птухи.

Summary. The article analyzes differences in social expectations of certain aspects of demographic behaviour of males and females, and examined how social expectations and attitudes of the people in Ukraine differ from those characteristic of the residents of other European countries. The research is based on information of the European Social Survey and special sampling social and demographic surveys conducted by the M. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine.

The research has demonstrated that social expectations concerning the nature and age of coming of certain events in the “demographic biography” of women and men can vary significantly. Average ideal age to start living with partner not married, ideal age to get married and live with husband / wife, to become mother / father, to retire permanently was lower for women than for men in all countries that participated in the European Social Survey. However, Ukraine stands out by the most gender differentiation of these indicators. The study disclosed some gender asymmetry in family roles, which is mainly caused by the paradoxical combination of desire of gender equality, but only in certain positions of family organisation (these positions are different for men and women), and respectful preservation of stereotypes (again different for men and women) on the distribution functions between spouses. The study finds that social expectations can be considered as significant factor of demographic behaviour.

Ключові слова: демографічна поведінка, соціальні очікування, гендерна диференціація, вік настання демографічних подій.

Ключевые слова: демографическое поведение, социальные ожидания, гендерная дифференциация, возраст наступления демографических событий.

Key words: demographic behaviour, social expectations, gender differentiation, age of coming of demographic events.

Стаття надійшла до редакції журналу 14.06.2011 р.

УДК 314.5(477)

*Л. І. СЛЮСАР,
кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник
Інституту демографії та соціальних досліджень
ім. М. В. Птухи НАН України*

ЕВОЛЮЦІЯ ШЛЮБУ В УКРАЇНІ: XVII – ПОЧАТОК XX СТОРІЧЧЯ

Постановка проблеми. Витоки особливостей сучасної шлюбно-сімейної поведінки населення кожної країни лежать у відмінностях його історичного розвитку, еволюції його соціокультурної та інституційної систем.

Шлюб і сім'я як багатофункціональні інститути суспільства мають значну інституційну автономію, внутрішню логіку розвитку, яка разом з тим вплетена у тканину історичного розвитку всього соціуму. Розвиток суспільних відносин і відповідна зміна інституційного середовища, економічні умови відтворення населення, соціальна форма організації суспільства, поступові зміни в ментальності народу під впливом трансформації релігійних уявлень, соціальних та моральних норм і правил, взаємодії з ідейними і моральними стандартами інших народів — всі особливості історичного розвитку певного суспільства впливають на систему шлюбно-сімейних відносин, форми, принципи, умови укладання й існування шлюбу.

Еволюція шлюбу в Україні — це органічна складова еволюції інституційної системи, поступових змін соціокультурних ментально-ціннісних засад суспільства на довгому і складному історичному шляху його розвитку.

Дослідження історичної еволюції шлюбу дає можливість не тільки краще зрозуміти демографічну історію, а й вивчити витоки сучасних особливостей матримоніальної поведінки населення України, оскільки постіндустріальна трансформація шлюбу і сім'ї, що спостерігається в усіх країнах західної цивілізації, у кожній країні має свої особливості, свою форму вираження. Динамічність і неоднозначність сучасних процесів у шлюбно-сімейній сфері, у тому числі трансформація інституту шлюбу, обумовлює необхідність більшої уваги дослідників до історичної еволюції цього інституту. Зрозумівши минувшину, ми зможемо передбачити майбутнє, наслідки тих змін, які відбуваються у шлюбі й сім'ї на початку XXI сторіччя.

Аналіз попередніх досліджень. Представлене дослідження є розробкою у галузі історичної демографії, тобто дисципліни, яка, як відомо, знаходиться на стику демографії і історії. Тому в процесі роботи автор спирався на праці українських істориків і етнографів щодо історії шлюбу і сім'ї у XVII–XVIII століттях — М. Чубатого, А. Пономарьова,

О. Кравець, а також праці співробітників Демографічного інституту Української Академії наук — Ю. Корчака-Чепурківського, П. Пустохода, М. Трацевського щодо шлюбності населення у другій половині XIX — на початку XX століття. Серед українських демографів — наших сучасників слід згадати А. Перковського, який плідно досліджував українську сім'ю XVII—XVIII століття. Однак в цілому сучасна українська демографія не приділяє достатньо уваги історії шлюбу і сім'ї.

Виклад основного матеріалу. Протягом сторіч шлюб був основою сімейної форми організації життєдіяльності населення України. Ми не маємо даних стосовно кількості шлюбів в Україні XVII—XVIII ст., однак дослідження істориків, етнографів дають цікаву інформацію стосовно соціально-демографічних характеристик шлюбності населення: щодо вікової моделі, умов і правил укладання шлюбів, їх міцності тощо. У цей історичний період шлюбні відносини досить жорстко контролювала громада як представник інтересів суспільства в цілому. У XVII—XVIII століттях відповідно до норм звичаєвого права шлюб являв собою договір двох сторін, посередниками у якому виступали довірені особи. Порядок оформлення шлюбного договору українців, які проживали в різних регіонах, мав різні форми. Найбільш поширеним був договір батьків молодих, який у присутності свідків оформлявся у вигляді письмового (шлюбними листами) чи усного контракту.

Умови укладання шлюбу були досить демократичними як для доіндустріального (аграрного) суспільства. Парубок і дівчина, як правило, знайомились задовго до шлюбу. Тільки заздалегідь домовившись з дівчиною, парубок засилав сватів. Разом з тим обов'язковою була згода батьків. Якщо молоді брали шлюб без їх згоди, вони позбавлялись батьківського благословіння, а в деяких місцевостях — і спадщини. Народ засуджував самовільні шлюби.

Щодо поширеності примусових шлюбів (без згоди молодих), то вони відбувалися досить рідко, хоча щодо цього є різні думки. Так, на думку відомої дослідниці історії української сім'ї Кравець О. М., звичаєве право українського народу не передбачало обов'язкової згоди молодих на одруження, але здебільшого її брали до уваги. Вибір дружини і самий шлюб залежали переважно від волі батьків. Тільки наприкінці XIX ст. молодь, особливо чоловіча, набула певної самостійності у виборі дружини [1, с. 46–47]. Разом з тим Пономарьов А. П., спираючись на архівні дані (наприклад, на положення Книги міської Луцька 1606 р.) вважає, що взаємна згода нареченого і нареченої була обов'язковою умовою шлюбу як українців, так і багатьох інших народів України [7, с. 53].

Звичай регламентував вік взяття шлюбу, а також співвідношення віку нареченого та нареченої. У XVII—XIX сторіччях в Україні був поширений ранній шлюб. Одружувались у 18–25 років парубки, а дівчата — у 16–23 роки. Відданицею вважали дівчину, якій минуло 16 років. У багатьох місцевостях України дівчина 20 років вважалася «застарілою». Намагання батьків якомога раніше оженити сина пояснювалось насамперед економічними міркуваннями: сім'я одержувала додаткові робочі руки. А дочку рано віддавали заміж, бо побоювались, що вона залишиться незаміжною («засидиться в дівках»), що за народними поглядами вважалось неприйнятним. Батьки, керуючись усталеними народними поглядами, намагались одружувати дітей у відповідній віковій черговості, тобто молодші жили з батьками доти, поки заміж не виходила старша сестра [1, с. 45].

Поступово важливою складовою шлюбу ставало церковне вінчання. За даними М. Чубатого, церковне вінчання стало поширюватись ще за часів княжої Русі—України, однак спочатку лише вищі верстви населення дружилися (вислів М. Чубатого) церковним шлюбом [11, с. 748]. Лише з середини ХУІІІ століття (в деяких західних областях — з початку ХVІ століття) складовою укладання шлюбу для широких верств населення стало його церковне освячення — вінчання. Однак довгі роки значення шлюбного договору і

весілля не зменшувалось. І якщо молоді побралися в церкві, але відклали весілля, вони місяцями не жили разом, аж доки не справляли традиційного весілля [7, с. 53]. Саме в цей період з'явився шлюб «на віру» — шлюб без церковного вінчання, але хоча б з невеликою церемонією весілля, що пізніше використовували особи, які за церковними канонами не могли вінчатись.

Вчені по-різному характеризують типи шлюбу, поширені в Україні у XVII–XIX ст. Так, українська дослідниця сім'ї О. М. Кравець виділяє два типи шлюбу: звичайний шлюб та «шлюб на віру», який зустрічався переважно в Подільській, Київській, Волинській губерніях, а також у Галичині та на Чернігівщині [1, с. 51]. А. П. Пономарьов пише про шлюб по зговору чи сватанню, який відбувався відкрито, за взаємною згодою молодят та їхніх батьків, відповідно до шлюбно-сімейних традицій, звичаїв та ритуалів. Також існував шлюб на віру, про який згадувалось вище, шлюб уводом та шлюб уходом. Шлюб уводом відбувався з викраденням нареченої, але з її згоди, часто без згоди батьків, а також у випадках, коли до нареченої сваталось кілька парубків. Шлюб уходом був досить поширений, і до нього вдавались найбідніші, які не могли оплатити весілля, весільні подарунки тощо [7, с. 103–104].

Хоча шлюб укладали на все життя, траплялись і випадки розпаду шлюбу (розлучення), які, за даними О. М. Кравець, були рідкісним явищем і здійснювались за обопільною згодою сторін, які розлучались. Вони відбувались на основі спеціального зобов'язання, причому до XVII ст. усного, а пізніше для здійснення розлучення стали складати так звані розлучні листи, спочатку в присутності свідків, а з посиленням впливу церкви — священика. Наприкінці XVIII ст. церква заборонила розірвання шлюбу за народним звичаєм, лише за згодою церковного суду [1, с. 52].

Укладання шлюбу у XVI–XVIII ст. не означало створення окремого домогосподарства. За дослідженнями А. Л. Перковського [6, с. 37–46], дворище (чи дім, двір) в Україні цього періоду об'єднувало кілька споріднених сімей, оскільки односімейне індивідуальне домогосподарство не змогло б витримати економічне напруження та постійні демографічні втрати, у т.ч. через війни другої половини XVII — початку XVIII ст. Еволюція багатосімейного селянського господарства, зменшення його розміру розпочалися у другій половині XVIII ст. Редукція двору до односімейного господарства на Правобережній Україні стала очевидним фактом у середині 70-х років XVIII ст., а на території Лівобережної і Слобідської України — у 80–90-ті роки цього століття. В той час на цих територіях поширився звичай виділення одружених синів з батьківського господарства. Виділення нової сім'ї відбувалось одразу після одруження або наступного року.

Вже у середині XIX ст. найпоширенішою формою сім'ї в Україні була нуклеарна сім'я. За даними В. В. Тарновського, в цей період не тільки далекі родичі не зберігали господарської єдності, а й жонатий син звичайно відділяється від батьків, будує окрему хату і запроваджує окреме господарство. Два жонаті брати майже ніколи не жили разом [10, с. 44].

Положення звичаєвого права XVII–XVIII століть знайшли відображення у законах Російської імперії стосовно шлюбу, умов його укладання і припинення, сімейних прав і обов'язків тощо. Ці закони, окремі положення яких почали діяти з кінця XVII — у XVIII ст., у XIX ст. вже повністю регулювали шлюбно-сімейні стосунки населення країни, у тому числі і України як складової імперії, і діяли до жовтневого перевороту 1917 р. Повне єднання держави і церкви, яке було одним із важливих принципів організації суспільства у той період, стало серцевиною шлюбного законодавства: у законах виписані не тільки особливості укладання шлюбу окремих верств населення; головний акцент зроблено на формі віросповідання майбутнього подружжя. Діяли окремі положення законів стосовно шлюбу осіб православної віри, окремо

— щодо осіб інших християнських концесій, окремо — щодо шлюбу нехристиян. Держава визнавала законним лише церковний шлюб, тобто взятий у церкві, за церковним обрядом, при двох свідках, а поза церквою — лише у місцях, де вінчання було неможливим. Головним доказом шлюбного союзу був запис у приходській (метричній) книзі. Християнам неправославного віросповідання, а також представникам інших релігійних груп, дозволялось брати шлюб між собою за законами своєї церкви, і їхній шлюб реєструвався у відповідних (окремих) метричних книгах [5, с. 756–770].

Відповідно до закону дозволялось брати шлюб чоловікам з 18 років, а жінкам з 16 років, і лише в окремих випадках — до цього віку, але не раніше ніж за півроку до шлюбного віку. На території України проживали різні народи, і у кожного з них були свої звичаї і правила. Наприклад, шлюбно-сімейні традиції народів півдня України — татар, караїмів — визначали норми мусульманського права (шаріат), традиції євреїв — норми іудаїзму, які давали право на дуже ранній шлюб. Однак законами Російської імперії було заборонено вступ до шлюбу раніше вищевказаного законом віку мусульманам (як тоді їх визначали магометанам) та іудеям — підданам Російської імперії, що було окремо оговорено у підрозділі «Про шлюби нехристиян між собою», стаття 91 [5, с. 766]. Виняток було зроблено лише для корінних мешканців Закавказзя, яким дозволялось брати шлюб: чоловікам — з 15 років, а жінкам — з 13.

Шлюб укладався за взаємної згоди осіб, які одружувалися. Закон навіть забороняв батькам чи опікунам примушувати до шлюбу. Разом з тим заборонялось брати шлюб без згоди батьків або опікунів. Існували окремі положення законодавства стосовно Полтавської та Чернігівської губерній: якщо мати чи батько забороняли шлюб повнолітньої дочки (22 роки і старше), маючи опікунство над її власністю, вона могла оголосити в суді про цю причину і взяти шлюб з дозволу суду.

Були й інші обмеження щодо шлюбу: це заборона вступу до шлюбу особам старшим за 80 років; заборона брати 4-ий шлюб; заборона шлюбу між близькими родичами. Закон визнавав недійсними шлюби: укладені із застосуванням насильства, а також якщо особи були визнані божевільними (один чи обидва); шлюб між близькими родичами (за церковними правилами); якщо особа на даний час перебувала у шлюбі; якщо молодята не досягли шлюбного віку або були старші 80 років; шлюби православних з нехристиянами (!).

Детально регламентувались шлюби православних з особами інших християнських концесій. Ці шлюби дозволялись державою, але наречені—не православні повинні були дати підписку, що не перешкоджатимуть православній вірі свого обранця, не схилитимуть до переходу в свою віру, а народжені у шлюбі діти будуть хрещені у православ'я. Якщо шлюб між православним і католиком укладався римсько-католицьким священником, він вважався недійсним доки не відбулось вінчання у православній церкві.

Шлюби російських підданих православної та римсько-католицької віри з нехристиянами були заборонені, ця заборона існувала і на початку XX століття (стаття 85) [5, с. 767].

Шлюб припинявся лише у разі смерті одного з подружжя, тоді дозволявся вступ у новий шлюб. Щодо можливості розірвання шлюбу, то її умови були настільки обмежені, що це була майже заборона. Шлюб міг бути розірваний тільки духовним судом на прохання одного з подружжя у випадках:

- доказу перелюбства або нездатності до шлюбного співжиття;
- один із подружжя засуджений до покарання з позбавленням всіх прав, або засланий у Сибір з позбавленням прав і майна;
- безвісна відсутність одного з членів подружжя.

Крім того, зізнання одного з осіб, які бажали розлучитись, у подружній зраді не приймалось, якщо не супроводжувалось доказами і не узгоджувалось з обставинами справи. Позов про розірвання шлюбу через нездатність одного з подружжя до шлюбного співжиття приймали тільки через три роки після укладання шлюбу. Дозволялось просити про розірвання шлюбу та вступ у новий шлюб, якщо один із подружжя був відсутній 5 і більше років.

Слід підкреслити, що дуже мала вірогідність розірвання шлюбу (розлучення) у ті роки була обумовлена не тільки «жорстким» законодавством, а і різким осудом церкви, громади, всього сімейного і соціального оточення. Вважалось, що розлучення є відхиленням від соціально прийнятних норм поведінки. Тому розірвати шлюб могли дозволити собі лише представники вищих соціальних верств населення, які були економічно і соціально захищені.

Держава і церква підтримували ортодоксальну, патріархальну модель взаємовідносин між подружжям. Відповідно до закону, подружжя зобов'язано було жити разом, і при зміні місця проживання чоловіка з якоїсь причини (переселення, нове місце «служби» тощо) дружина повинна була слідувати за ним. Чоловік зобов'язаний (і це прямо вказано у положеннях закону) любити свою дружину, жити з нею у згоді, прощати її недоліки, допомагати, забезпечувати дружині прожиток і утримання по можливості. Обов'язок дружини — коритися чоловіку як голові сім'ї, жити з ним у любові, шануванні, в не обмеженій слухняності, догоджати та виконувати обов'язки хазяйки дому.

Разом з тим навіть після заміжжя жінка зберігала певну економічну самостійність: придане дружини, а також власність (маєток), придбана на її ім'я під час шлюбу, вважали її окремою власністю. Хоча щодо мешканців Чернігівської і Полтавської губерній ця норма закону мала певні корективи: придане дружини, хоча і вважалось її власністю, було у загальному володінні і користуванні подружжя.

Щодо демостатистичних характеристик шлюбності населення України за період, коли вона входила до складу Російської імперії, то ми маємо статистичні дані для аналізу лише з 1867 року завдяки працям Демографічного Інституту Української академії наук, який діяв в Україні у 1918–1938 рр. Підготовлені колективом цього інституту разом з Центральним статистичним управлінням УРСР «Матеріали щодо природного руху населення України», що були видані як перший том Праць демографічного інституту під редакцією академіка М. Птухи, а також як окреме видання [3; 4], містять інформацію щодо кількості шлюбів у 9 губерніях, з яких тоді складалась Україна (Волинь, Катеринославщина, Київщина, Поділля, Полтавщина, Таврія, Харківщина, Херсонщина, Чернігівщина), а також розподіл шлюбів за місяцями, сімейним станом та віком осіб, які брали шлюб. Інститут провів велику роботу із зведення статистичних даних, їх перевірки, виправлення помилок, забезпечення коректності порівнянь (наприклад, зміни у кордонах губерній враховували автори). Як зазначав академік М. Птуха у передмові до цього видання, особливо великий внесок у цю працю зробили Ю. О. Корчак-Чепурківський та М. Н. Трацевський.

Згідно з наявними статистичними даними, у другій половині XIX ст. щороку на території України реєструвалось 160–200 тис. шлюбів, а на початку XX сторіччя до початку Першої світової війни (1914 р.) — 200–250 тис. шлюбів. Кількість шлюбів поступово зростала, з певними річними коливаннями, обумовленими історичними катаклізмами (зменшення кількості шлюбів у 1877 р. — російсько-турецькою війною, 1904–1905 рр. — російсько-японською війною, у 1914 р. — початком світової війни тощо (рис.1).

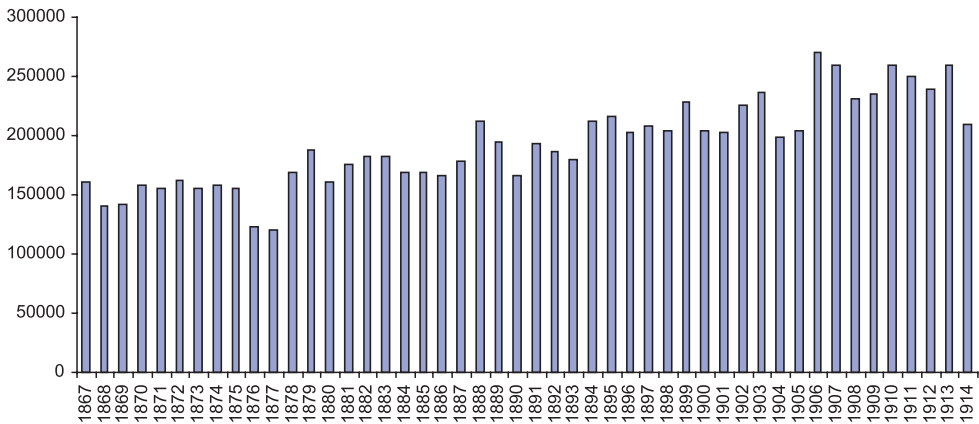

Рис. 1. Кількість шлюбів в Україні (у 9 її губерніях) у 1867–1914 рр.

Рівень шлюбності визначався шлюбною поведінкою сільського населення, оскільки значна більшість жителів губерній України на той час проживала у сільській місцевості (за даними перепису 1897 р. — 86,8%). На міські поселення припадало дещо більше десятої частини шлюбів, і за 1871–1910 рр. частка шлюбів у містах в їх загальній кількості зросла лише з 10,2% до 15,4%.

Загальний коефіцієнт шлюбності (кількість шлюбів на 1000 населення) коливався у ці роки між 8–10‰ (мінімальне значення 7,1‰, максимальне — 11‰), а в середньому дорівнював 9,1‰. Інтенсивність шлюбності поступово знижувалася, хоча і незначно (рис. 2).

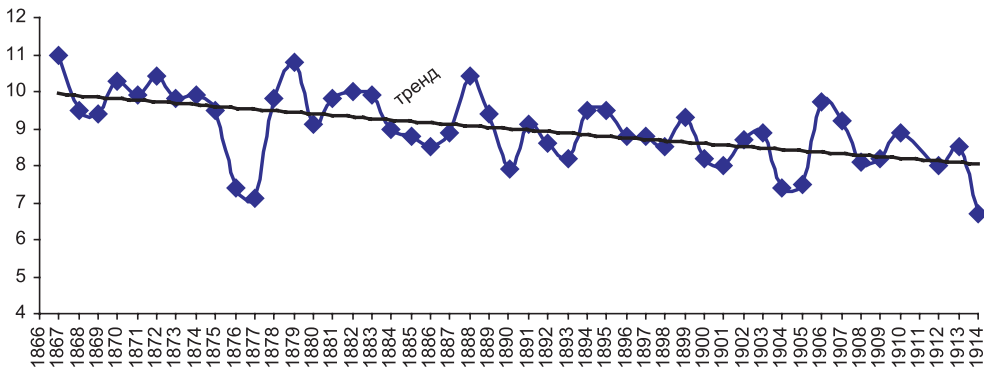

Рис. 2. Загальний коефіцієнт шлюбності в Україні (у 9 її губерніях) у 1867–1914 рр., ‰

У вивчення шлюбності населення за цей період значний внесок зробили співробітники Демографічного Інституту П. Пустоход і М. Трацевський. Їх праця «Шлюбність на Україні», надрукована у Демографічному збірнику за редакцією академіка М. В. Птухи, містить аналіз інтенсивності шлюбності, міжнародні порівняння, а також детальний аналіз сезонних коливань шлюбності як у цілому по Україні, так і по окремих її губерніях, типах поселень, релігійних групах населення [8, с. 84–195].

За твердженням цих дослідників, Україна на той час належала до групи країн з найвищою інтенсивністю шлюбності поряд з Європейською Росією, Сербією, Болгарією, Угорщиною та Японією. Серед цих країн найвищі показники шлюбності у Сербії та Угорщині, вищі порівняно з Україною показники і в Європейській Росії. Характерна особливість країн з високою шлюбністю, у тому числі України, — мала, порівняно з іншими країнами, сталість загальних чисел, чималі коливання коефіцієнтів шлюбності. Крім того, досліджуючи коефіцієнти шлюбності за п'ятиліття, вчені дійшли висновку, що в Україні, як і в більшості країн цієї групи, відбувався поступінний спад шлюбності.

Детальний аналіз розподілу шлюбів за місяцями дав змогу зробити висновок, що на нього впливають два головних чинники: господарчий та релігійний. Перший спричиняє максимум шлюбів у жовтні — по закінченні сільськогосподарських робіт, другий — їх мінімум в березні та грудні, тобто в період посту, коли не вінчають. Значним є вплив форми віросповідання: у римо-католиків крива розташування шлюбів за місяцями почасти відрізняється від людності православного вірування; у лютеран ця крива подібна до римо-католиків, а юдеї, як і татари, мають відмінний напрямок розташування шлюбів за місяцями [8, с. 103—105].

Дані щодо сімейного (дошлюбного) стану осіб, які брали шлюб, дають змогу вивчити поширеність повторного шлюбу в Україні тих часів. Як уже зазначалось, розпад шлюбу внаслідок розлучення в Російській імперії був рідкісним явищем і внаслідок законодавчих обмежень, і внаслідок осуду такої форми поведінки соціальним оточенням, його невідповідності моральним і соціальним нормам того часу. Однак вірогідність овдовіння, доволі висока в умовах рівня смертності у ті часи, створювала передумови для повторної шлюбності. Л. Личков¹, описуючи сімейний склад населення Волинської, Київської і Подільської губерній за даними перепису 1897 р., відзначав, що більша частина дорослого населення цих губерній (у віці 15 років і старше) перебувала у шлюбі, і відсоток осіб у шлюбі серед осіб різної статі був приблизно однаковий, але відсоток овдовілих у жінок був значно вищий, ніж у чоловіків. Чисельність розлучених була дуже незначною (не більше 0,3%), хоча така демографічна група існувала [2, с. 10] (табл. 1).

Таблиця 1

**Розподіл за шлюбним станом населення Волинської,
Київської і Подільської губерній, 1897 р.**

	Волинська		Київська		Подільська	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Парубки та дівчата	31,9	23,7	31,0	24,5	29,9	21,9
Особи у шлюбі	62,9	65,4	64,5	63,6	65,9	65,4
Овдовілі	5,0	10,6	4,3	11,5	4,0	12,3
Розлучені	0,07	0,2	0,1	0,3	0,1	0,2
невідомо	0,07	0,09	0,1	0,1	0,1	0,2

Джерело: Личков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 года. Оттиск из журнала «Киевская старина». — К.: Типография Императорского Университета св.Владимира, 1905. — С. 10.

¹ Личков Л. С. — російський статистик і публіцист (1855—1943)

Таблиця 2

Частка перших і повторних шлюбів та розподіл повторних шлюбів за дошлюбним станом партнера у чоловіків та жінок України у 1886–1910 рр.

	Чоловіки		Жінки		Повторні шлюби чоловіків		Повторні шлюби жінок	
	перший шлюб	по-вторний шлюб	перший шлюб	по-вторний шлюб	з дівчиною	з удовою	з парубком	з удівцем
1886	0,83	0,17	0,89	0,11	0,50	0,50	0,27	0,73
1887	0,85	0,15	0,89	0,11	0,48	0,52	0,26	0,74
1888	0,86	0,14	0,91	0,09	0,53	0,47	0,28	0,72
1889	0,85	0,15	0,90	0,10	0,54	0,46	0,30	0,70
1890	0,83	0,17	0,89	0,11	0,54	0,46	0,27	0,73
1891	0,85	0,15	0,90	0,10	0,55	0,45	0,27	0,73
1892	0,83	0,17	0,89	0,11	0,54	0,46	0,27	0,73
1893	0,81	0,19	0,88	0,12	0,54	0,46	0,28	0,72
1894	0,85	0,15	0,90	0,10	0,54	0,46	0,29	0,71
1895	0,85	0,15	0,90	0,10	0,53	0,47	0,27	0,73
1896	0,84	0,16	0,90	0,10	0,55	0,45	0,30	0,70
1897	0,85	0,15	0,90	0,10	0,55	0,45	0,30	0,70
1898	0,85	0,15	0,91	0,09	0,54	0,46	0,28	0,72
1899	0,86	0,14	0,91	0,09	0,55	0,45	0,28	0,72
1900	0,85	0,15	0,91	0,09	0,54	0,46	0,27	0,73
1901	0,85	0,15	0,91	0,09	0,55	0,45	0,27	0,73
1902	0,86	0,14	0,91	0,09	0,56	0,44	0,27	0,73
1903	0,87	0,13	0,92	0,08	0,57	0,43	0,32	0,68
1904	0,85	0,15	0,91	0,09	0,57	0,43	0,28	0,72
1905	0,85	0,15	0,91	0,09	0,58	0,42	0,28	0,72
1906	0,85	0,15	0,90	0,10	0,57	0,43	0,35	0,65
1907	0,85	0,15	0,90	0,10	0,57	0,43	0,34	0,66
1908	0,86	0,14	0,91	0,09	0,57	0,43	0,33	0,67
1909	0,86	0,14	0,92	0,08	0,59	0,41	0,32	0,68
1910	0,86	0,14	0,91	0,09	0,56	0,44	0,30	0,70

Джерело: авторські розрахунки за: Материали по естественному движению населения Украины 1867–1914 гг. – Харьков: типо-литография им. Фрунзе, с. 10–16.

У «Матеріалах щодо природного руху населення України» особи, які брали шлюб, розподілені на дві групи: особи, які раніше ніколи не були у шлюбі (парубки й дівчата) та овдовілі. Розлучені особи, через їх малу кількість, було поєднано з овдовілими. Анало-

гічно діяв і М. Трацевський, досліджуючи плідність жінок України за шлюбним станом [9, с. 112]. Цікаво, що у «Матеріалах...», підготовлених Демографічним інститутом, за дошлюбним станом розподілені не окремо чоловіки і жінки, як у сучасній статистичній звітності, а парубки та овдовілі чоловіки розподілено на групи відповідно до дошлюбного стану нареченої (дівця, вдова), що дає більше простору для наукового аналізу.

За нашими розрахунками, у 1886–1910 рр. (за цей період є статистичні дані) для приблизно 15% чоловіків та 10% жінок, які брали шлюб протягом року, це був шлюб повторний. Чоловіки-вдівці у більшості випадків одружувались з дівчатами (55% повторних шлюбів чоловіків), а жінки-вдови переважно (70%) виходили заміж за вдівців — табл. 2. Отже, шлюбна поведінка чоловіків і жінок при повторному шлюбі мала значні особливості.

Про більшу можливість повторного шлюбу для чоловіків у випадку овдовіння, порівняно з жінками, свідчать і спеціальні коефіцієнти шлюбності, розраховані П. Пустоходом і М. Трацевським за даними перепису населення 1897 р. За їх розрахунками, на 1000 чоловіків-удівців у 1896–1897 рр. припадало 89,7 шлюбів, а на 1000 жінок-вдів — тільки 26,1, тобто у 3,4 рази менше.

Щодо вікових характеристик шлюбності, то, за нашими розрахунками, середній вік заміжжя жінок у 1886–1910 рр. дорівнював 21,5–22 роки, медіанний вік — 20,8, одруження чоловіків — відповідно 25,5 і 24,3 року. У кожному другому шлюбі наречена була не старше 20 років, і в кожному п'ятому — наречений цього віку. Хоча спостерігались певні річні коливання, вікова модель шлюбності у цей період залишалась незмінною.

На рубежі XIX–XX ст. шлюбна поведінка населення України в цілому залишалась традиційною, хоча під впливом нових економічних (капіталістичних) відносин, поступової (хоч і ще дуже повільної) урбанізації почали відбуватись окремі зміни. Так, О. Кравець пише про поширення у цей період серед чоловіків-селян, які залишали село, шукаючи заробіток на стороні (так зване відходництво), практики створення нових сімей у місті, хоча у селі залишалась стара сім'я, часто з дітьми [1, с. 26–28].

Висновки. Отже, шлюбні традиції українців у XVII–XIX ст. характеризувались значною сталістю, майже не змінювались протягом століть. Норми звичаєвого права стосовно віку, моделі, умов шлюбу знайшли відображення в законах держави, повністю узгоджувались з ними. З кінця XVIII ст. шлюбно-сімейні відносини майже цілком контролювала церква, і це підтримувала держава, було закріплено у шлюбному законодавстві.

Модель шлюбної поведінки українців: висока інтенсивність шлюбності, велике поширення ранніх шлюбів, сезонні коливання шлюбності відповідно до сільськогосподарського та релігійного циклів, поширення моделі «шлюбу на все життя», тобто припинення шлюбу лише у випадку овдовіння — була значною мірою типовою для населення доіндустріального суспільства. І ця модель шлюбності збереглася і в перші десятиліття XX століття, хоча суспільство, яке вже просувалося шляхом індустріалізації, потребувало її оновлення. Однак шлюбне законодавство, побудоване на принципах релігійної моралі, фактично залишалось незмінним до «великого революційного перелому» другого десятиліття XX сторіччя.

Слід зазначити, що і на початку XXI століття шлюб в Україні зберіг певні традиційні особливості. Населення України характеризується високим рівнем шлюбності, і хоча сучасні цивілізаційні особливості шлюбу — підвищення віку вступу, плюралізація форм шлюбних стосунків — і мають місце в Україні, міжнародні порівняння свідчать, що українці раніше і частіше реєструють шлюб, ніж населення більшості країн Європи. Разом з тим стабільність шлюбу, модель «шлюбу на все життя» відійшла в минуле, і вже багато

десятиліть Україна належить до групи країн з найбільш високим рівнем розлучуваності населення.

Джерела

1. *Кравець О. М.* Сімейний побут і звичаї українського народу. — К.: Наукова думка, 1966. — 198 с.
2. *Личков Л.* Юго-Западный край по данным переписи 1897 года. Оттиск из журнала «Киевская старина». — К.: типография Императорского Университета св.Владимира, 1905. — 50 с.
3. Матеріали по естественному движению населения Украины 1867—1914 гг. — Харьков: типо-литография им. Фрунзе. — 130 с.
4. Матеріали щодо природного руху населення України. Праці Демографічного інституту, том I, під ред. акад. М. Птухи. — К.: друкарня Української Академії Наук, 1924. — 92 с.
5. О правах и обязанностях семейственных // Полный свод законов Российской империи в 2-х книгах. Под ред. А. А. Добровольского. Книга 2. Тома IX—XVI. — Том X, книга I. — С-Петербург: Изд-ние ЗАКОНОВЪДЪНІЕ, 1911. — С. 756—770.
6. *Перковський А. Л.* Еволюція сім'ї і господарства на Україні в ХVII — першій половині ХІХ ст. // Демографічні дослідження. Вип. 4. — К.: Наукова думка, 1979. С. 37—46.
7. *Пономарев А. П.* Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине. — К.: Наукова думка, 1989. — 320 с.
8. *Пустоход П. і Трацевський М.* Шлюбність на Україні // Демографічний збірник. За ред. академіка М. В. Птухи. Праці Демографічного інституту, Т. VII. — К.: друкарня Всеукраїнської Академії наук, 1930. — С. 84—195.
9. *Трацевський М.* Народжуваність людності в Україні // Демографічний збірник. За ред. академіка М. В. Птухи. Праці Демографічного інституту, Т. ІV. — К.: друкарня Української Академії наук, 1926. — С. 69—112.
10. *Тарновский В. В.* О делимости семейств в Малороссии // Труды комиссии, высочайше утвержденной при императорском университете св. Владимира, для описания губерний Киевского учебного округа, т. 3. — К.: 1853. (Цитата за: Перковський А. Л. Еволюція сім'ї і господарства на Україні в ХVII — першій половині ХІХ ст. // Демографічні дослідження. — Вип. 4. — К.: Наукова думка, 1979. — С. 37—46.
11. *Чубатий М.* Історія Християнства на Русі-Україні, Т. I. — Рим — Нью-Йорк, 1965.

Анотація. У статті досліджуються соціально-демографічні характеристики шлюбності населення України у ХVII — на початку ХХ століть. Їх основні риси — висока інтенсивність шлюбності, велике поширення ранніх шлюбів, сезонні коливання шлюбності відповідно до сільськогосподарського та релігійного циклів, припинення шлюбу лише у випадку овдовіння, жорсткий контроль громади і церкви — є типовими для населення доіндустріального суспільства. Особливу увагу приділено демостатистичним характеристикам шлюбності у другій половині ХІХ — у перше десятиліття ХХ ст. за працями Демографічного інституту Української академії наук.

Аннотация. В статье исследуются социально-демографические характеристики брачности населения Украины в ХVII — в начале ХХ веков. Их основные черты — высокая интенсивность брачности, распространенность ранних браков, сезонные колебания брачности в соответствии с сельскохозяйственным и религиозным циклами, прекращение брака лишь в случае вдовства, жесткий контроль общины и церкви — типичны для населения доиндустриального общества. Особое внимание уделено демостатистическим характеристикам брачности во второй половине ХІХ — в первое десятилетие ХХ века по публикациям Демографического института Украинской академии наук.

Summary. The article investigates the socio-demographic characteristics of the marriage of the Ukrainian population in the ХVII — early ХХth centuries. Their basic features — a high intensity of marriage, the prevalence of early marriage, seasonality of marriage in accordance with the agricultural and

religious cycles, ending of marriage only in the case of widowhood, regimentation by community and church — are typical for the population pre-industrial society.

Particular attention is paid marital laws of the Russian Empire regarding Ukraine and analysis of the demostatistic characteristics of marriages in the second half of the XIX — the first decade of the XX century by the publications Demographic Institute of the Ukrainian Academy of Sciences.

Ключові слова: шлюб, сім'я, шлюбне законодавство, звичаєве право, церква, інтенсивність шлюбності, сезонність шлюбності.

Ключевые слова: брак, семья, брачное законодательство, обычное право, церковь, интенсивность брачности, сезонность брачности.

Key words: marriage, family, marriage legislation, customary laws, the church, intensity of marriage, seasonality of marriage.

Стаття надійшла до редакції журналу 17.05.2011 р.

УДК 303.444:314.4(477)

П. Є. ШЕВЧУК,
*кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник
Інституту демографії та соціальних досліджень
ім. М. В. Птухи НАН України*

ЗАСТОСУВАННЯ ФОРМАЛЬНИХ МЕТОДІВ ДО ПРОГНОЗУВАННЯ СМЕРТНОСТІ НАСЕЛЕННЯ

‘... nobody can be sure of the future.’

(ніхто не може бути впевнений у майбутньому)

Шарлотта Бронте, “Джейн Ейр”, розділ 6

Вступ (постановка проблеми). Динаміка середньої очікуваної тривалості життя в Україні є дуже неоднозначною. Періоди стагнації змінюються кількарічним зростанням або таким же недовготривалим спадом. Розгляд повікових показників смертності ще більше ускладнює картину — до різноспрямованих тенденцій у часі додаються різноспрямовані тренди за віком. Все це звужує можливості застосування екстраполяції динамічних рядів, що змушує демографів вдаватися до експертного та структурно-аналогового (референтного) методів прогнозування. Проте формальні методи прогнозування смертності також можуть бути використані як елемент аналізу колишніх тенденцій та обґрунтування гіпотез на перспективу.

Експертні оцінки та метод аналогій дають розробнику прогнозу надто широку свободу суджень, часто недостатньо обґрунтованих. Натомість формальні методи (за усіх їхніх вад) змушують дослідника притримуватися більш реалістичних поглядів. Тому розробка альтернативних прогнозів принципово різними методами дасть змогу покращити обґрунтованість і якість демографічних прогнозів.

Аналіз останніх досліджень. Знайти адекватну формальну модель для прогнозування смертності спроби були неодноразово. Найбільш уживаними в теперішній практиці є моделі В. Брасса [1] та Р. Лі та Л. Картера [2]. Імовірнісний підхід може включати в себе різні методи оцінки перспективних показників смертності на окремих етапах як указані вище, так і інші, в тому числі методи часових рядів та експертні [3]. Модель APC (age-period-cohort) набула поширення переважно в епідеміології [4]. Розробляється метод прямої екстраполяції (direct extrapolation) з обмеженнями параметрів моделі [5]. У вітчизняній практиці прогнозування смертності моделі В. Брасса та Лі-Картера не використовувалися.

лися, хоча А. І. Стефановський [6] спробував застосувати одну з модифікацій [7] моделі В. Брасса для побудови таблиць смертності в Україні.

Прогнози смертності в Україні, що розроблялися в останні два десятиліття, мають яскраво виражене експертне забарвлення [8,9,10,11,12,13]. Проте аргументація експертних суджень переважно залишається нечітко сформульованою. При цьому саме відкритість аргументації є основною вимогою при використанні експертного методу [14, с. 6]. Тому видається доцільним розробити альтернативний прогноз із метою з'ясування вірогідних перспектив смертності та тривалості життя в Україні за допомогою методів, що зменшують суб'єктивний вплив автора.

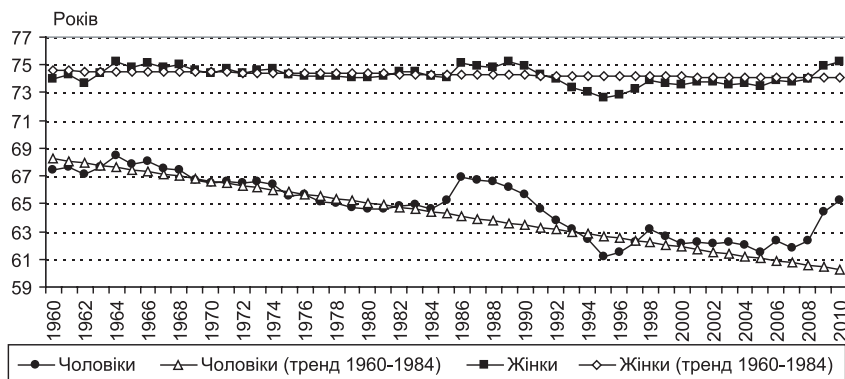
Цілі дослідження. Оцінка можливостей застосування найбільш популярних математичних моделей, придатних для прогнозування смертності, визначити межі їх застосування.

Виклад основного матеріалу. Експертні оцінки тією чи іншою мірою враховують історичні тенденції перебігу прогнозованого процесу. Власне, навіть припущення про вірогідні зміни розвитку цього процесу ґрунтуються на вивченні його колишнього перебігу. Тому застосування екстраполяцій зовсім не означає руху назад в методології. При екстраполяції прогнозований процес представляється як функція часу, в якому уособлено дію інших факторів, що визначають його напрямок та інтенсивність. Екстраполяційні методи пов'язані з гіпотезою, що виявлені тенденції минулого збережуться в майбутньому. Саме завдяки своїй простоті екстраполяція є найбільш поширеним методом прогнозування. Він дає уявлення про динаміку явища у випадку, якщо розвиток відбуватиметься за траєкторією, що склалася.

Звісно, неправомірно очікувати тривалий розвиток такого складного процесу, як смертність в одному напрямі. Історична і навіть сучасна динаміка тривалості життя показує досить суттєві коливання в різних напрямках. Проте спеціальні дослідження свідчать, що флуктуації останніх двох десятиліть із високим ступенем достовірності „вкладаються” у довготривалий, майже півстолітній тренд. Так, Є.М. Андреев висуває гіпотезу, що тривалі погіршення ситуації зі смертністю в республіках колишнього СРСР в 1965–1980 рр. та після 1991 р. зумовлене тими ж самими факторами, які він назвав „довготривалими факторами росту смертності” [15, с. 6].

Справді, лінійна апроксимація очікуваної тривалості життя при народженні на інтервалі 1960–1984 рр. й екстраполяція цього показника на майбутнє показує доволі точне наближення в періоді 2000–2005 рр. для чоловіків, і 1998–2008 рр. — для жінок (рис. 1). Відхилення фактичної динаміки від прогнозного тренду в 1985–1996 рр. Є. М. Андреев пояснює впливом антиалкогольної кампанії та реалізацією „відкладених” смертей згодом [15, с. 6–8]. Тому, розуміючи всі вади екстраполяції, цілком нехтувати такою потужною інерцією навряд чи доцільно.

Первинною метою моделі В. Брасса було вирівнювання та корегування неповних або дефектних даних по країнах, що розвиваються [1, с. 39–40]. Це забезпечується знаходженням простих лінійних співвідношень між параметрами двох таблиць смертності, одна з яких є „стандартною”. Завдяки малій кількості параметрів (лише два) ця модель стала популярною також для прогнозування смертності, та й сам автор відразу вказував на таку можливість [1, с. 91–93]. Збільшення кількості параметрів у пізніших модифікаціях моделі, наприклад, до чотирьох [7, с. 171] призводить лише до точнішого „припасування” форми оцінюваної таблиці смертності до стандартної, хоча помітно ускладнює модель. Тому для прогнозування доцільно користуватися оригінальною моделлю з двома параметрами [1, с. 45].

Джерело: розрахунки автора на основі даних Держкомстату України

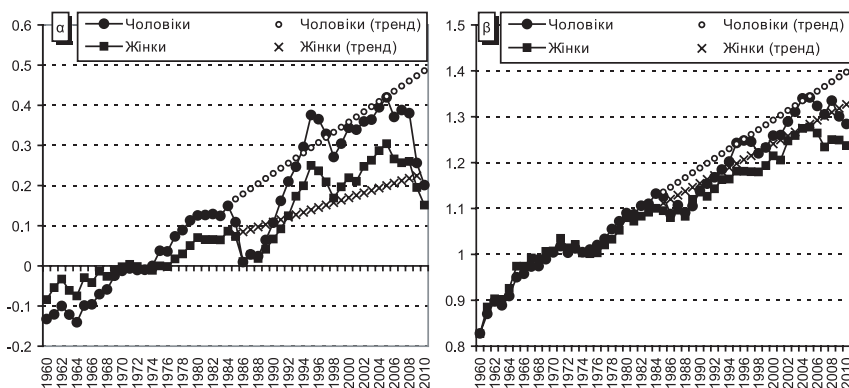
Рис. 1. Середня очікувана тривалість життя при народженні в Україні, спостережувані значення та тренд

Зважаючи на вищезазначені міркування про вагомість тренду 1960–1984 рр. для подальшої динамки смертності, саме цей період доцільно обрати за стандарт шляхом усереднення повікових значень логітів за відповідні календарні роки. Для оцінки параметрів α

та β суми логітів молодших і старших вікових груп було взято в межах 20–49 та 50–79 років відповідно. Це зумовлено тим, що через відхилення функції логітів від прямої у віці до 20 та старше 80 років їх бажано не використовувати.

Після цього за допомогою апроксимації можна знайти й екстрапольовати тренд обох параметрів окремо. Екстрапольовані параметри мають гарне наближення до оцінених

у ті самі роки, як і у випадку з тривалістю життя. Оскільки екстрапольовані α та β майже збіглися з оціненими в однакові роки для чоловіків (рис. 2), то цей приклад буде лише для них.

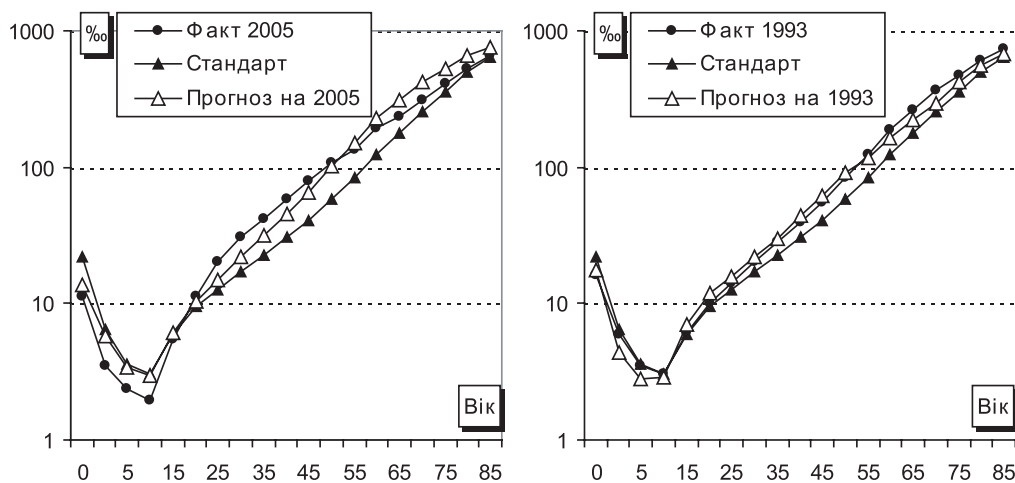

Джерело: розрахунок автора на основі даних Держкомстату України

Рис. 2. Параметри α та β , оцінені за стандартом 1960–1984 рр. й екстрапольовані на 1985–2010 рр.

Спрогнозувавши таким чином параметри моделі на 2005 р. та маючи стандарт 1960–1984 рр., можна знайти логіти, а також таблицю смертності чоловіків у 2005 р. Так, якщо прогнозована очікувана тривалість життя при народженні виявилася досить близькою до спостережуваної (61,0 проти 61,5 року відповідно), то в наступних вікових групах вона все більше відхиляється і при досягненні 60 років становить 11,6 проти 13,8 року, що спостерігалось. Повікові ймовірності смерті ілюструють ситуацію детальніше.

На рис. 3 видно, що модель не враховує значне зростання смертності у віці 25–45 років і порівняно швидке її скорочення у віці молодше 15 років. Цікаво, що прогнозні показники на 1993 р. дуже близькі до спостережуваних, що підтверджує гіпотезу Є. М. Андрєєва про поширення тенденцій смертності 60-х – початку 80-х на наступне десятиліття.

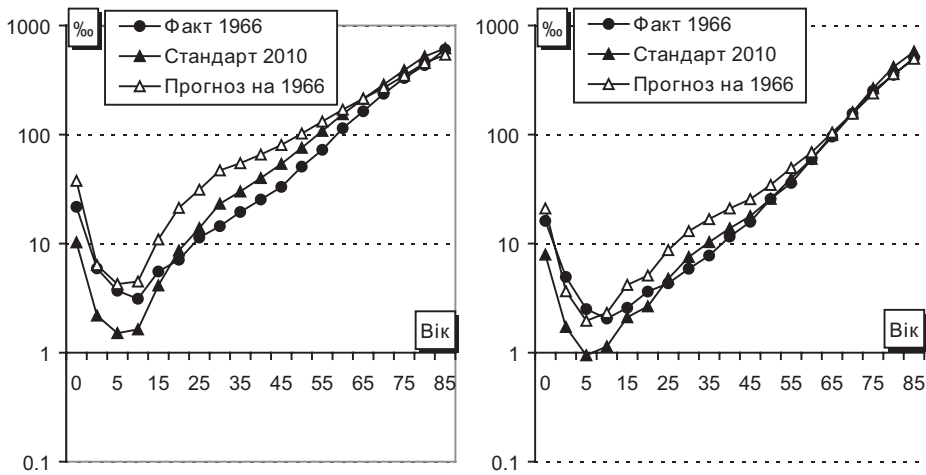

Джерело: розрахунок автора на основі даних Держкомстату України

Рис. 3. Спостережувані, стандартні (1960–1984 рр.) та прогнозні ймовірності смерті чоловіків (логарифмічна шкала) за моделлю В. Брасса

На початку та в кінці 1996–2010 рр. очікувана тривалість життя при народженні зростала, а в середині — була на приблизно одному рівні (рис. 1). При цьому весь період смертність дітей знижувалася, а осіб працездатного віку зростала лише в його середині. Якщо прийняти за стандарт смертності 2010 р., а параметри апроксимувати на інтервалі 1996–2010 рр., то при ретроспективному прогнозі на 1966 р. цікава ситуація спостерігається серед жінок. Очікувана тривалість життя жінок при народженні в 1966 та 2010 р. майже однакова — 75,17 та 75,23 року відповідно. Проте більш високу дитячу смертність в 1966 р. модель сприймає як загалом більш високу смертність. Тому при ретроспективному прогнозі перетворення логітів дають вищу смертність у більшості вікових груп (рис. 4). Очікувана тривалість життя при цьому падає до 72,6 року.

Подібна ситуація спостерігається серед чоловіків. Проте, внаслідок більших відмінностей між сучасною та колишньою смертністю, модель ще сильніше погіршує ретроспективний прогноз повікової смертності та тривалості життя.

Джерело: розрахунок автора на основі даних Держкомстату України

Рис. 4. Спостережувані, стандартні та прогнозовані ймовірності смерті чоловіків (ліворуч) і жінок (логарифмічна шкала)

Для можливості порівняння прогноз смертності населення України на період до 2050 р. за моделлю В. Брасса (для кожної статі окремо) обчислено за таких гіпотез:

- 1) стандарт 1960–2010 рр., оцінка й апроксимація параметрів на цьому ж інтервалі;
- 2) стандарт 1986–2010 рр., оцінка й апроксимація параметрів на цьому ж інтервалі;
- 3) стандарт 1996–2010 рр., оцінка й апроксимація параметрів на цьому ж інтервалі;
- 4) стандарт 2010 р., оцінка й апроксимація параметрів на інтервалі 1960–2010 рр.;
- 5) стандарт 2010 р., оцінка й апроксимація параметрів на інтервалі 1996–2010 рр.

Основні результати подано в табл. 1, нумерація варіантів відповідає гіпотезам, переліченим вище.

Оскільки у жінок щодо смертності ситуація стабільніша, більш виразним прикладом є смертність чоловіків. На рис. 5 представлено результати цього ж прогнозу у вигляді повікових ймовірностей померти — стандартних і прогнозних. Усереднені криві повікових ймовірностей смерті за 1960–2010 та 1986–2010 рр. досить близькі. Їх суттєвою відмінністю є те, що у першій вища смертність у дитячих вікових групах, у другій — в працездатному віці. А прогнозні криві за цими стандартами відрізняються значно. Так, загальна тенденція зниження смертності дітей та її зростання серед дорослих у 1960–2010 рр. зумовила відповідну форму прогнозованої кривої: з низькою смертністю дітей і високою — дорослих. Натомість у період 1986–2010 рр. не лише загальний рівень смертності в Україні змінювався різко, а й форма кривої смертності зазнавала суттєвих змін. Тому прогнозна крива набула форми, характерної для країн із високою смертністю (рис. 5).

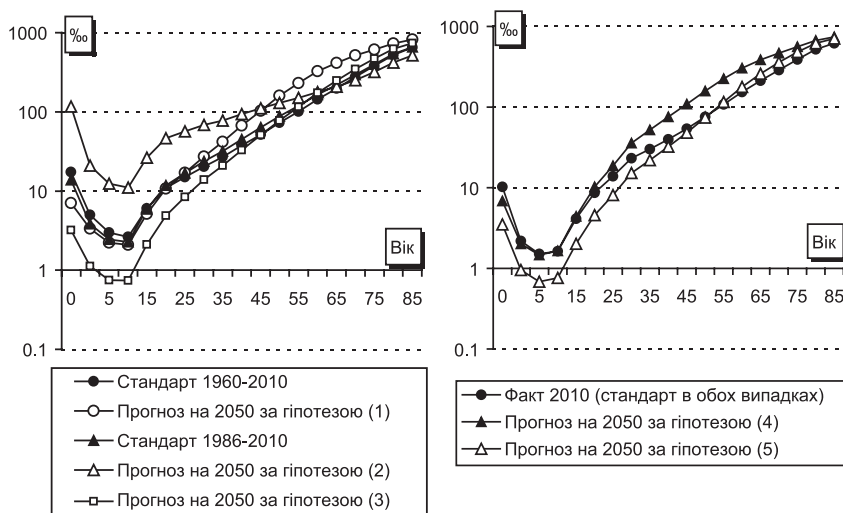
Таблиця 1

Прогноз очікуваної тривалості життя при народженні
за різними гіпотезами та моделями

№ гі- потези		В. Брасса					Лі-Картера				
	2010*	2011	2020	2030	2040	2050	2011	2020	2030	2040	2050
Чоловіки											
1)	65.2	61.4	60.4	59.4	58.4	57.6	64.8	64.7	64.5	64.3	64.1
2)		60.5	58.2	55.2	51.8	48.0	63.5	63.1	62.6	62.1	61.6
3)		63.2	63.9	64.6	65.3	65.9	63.8	64.7	65.7	66.7	67.6
4)		61.6	60.5	59.4	58.3	57.4	65.2	65.2	65.2	65.2	65.1
5)		63.2	63.9	64.6	65.2	65.8	65.3	65.7	66.2	66.6	67.0
Жінки											
1)	75.2	72.8	72.3	71.9	71.5	71.1	74.3	74.2	74.2	74.2	74.1
2)		73.3	72.7	72.1	71.5	70.9	74.0	73.9	73.7	73.6	73.4
3)		74.2	74.4	74.6	74.8	75.0	74.4	74.9	75.3	75.8	76.1
4)		73.7	73.2	72.7	72.2	71.8	75.3	75.3	75.3	75.3	75.3
5)		74.1	74.3	74.5	74.7	74.8	75.3	75.7	76.1	76.5	76.9

* Спостережувані дані

Джерело: розрахунок автора на основі даних Держкомстату України

Джерело: розрахунок автора на основі даних Держкомстату України

Рис. 5. Стандартні та відповідні прогностні ймовірності смерті чоловіків
(логарифмічна шкала, пояснення в тексті)

Спроба врахувати сучасний профіль повікової смертності (надати гіпотезам 4–5 у якості стандарту криву, обчислену за даними Держкомстату України 2010 р.) призвела до швидшого зростання смертності дорослого населення за 4-ю гіпотезою (рис. 5). Прогноз за 5-ю гіпотезою виявився близьким до прогнозу за 3-ю не лише щодо тривалості життя (табл. 1), а й усієї повікової кривої смертності (рис. 5).

Таким чином, екстраполяція параметрів α та β за моделлю В. Брасса є непридатною для прогнозування смертності в Україні. Звісно, можна дібрати такі параметри в рамках моделі В. Брасса, щоб очікувана тривалість життя (і вся крива) відповідала уявленню розробника прогнозу, проте це було б цілком довільне припущення.

Одним із розв’язків цієї проблеми є використання інших методів. Зокрема, наразі одним із найбільш популярних методів прогнозування смертності є метод, запропонований Р. Лі та Л. Картером [2]. Він, власне, і призначався для прогнозування можливого зростання смертності в працездатних вікових групах за наявної тенденції зниження смертності в решті вікових груп. Модель Лі-Картера поєднує повікові коефіцієнти смертності (режим вимирання, властивий даній популяції) та методи часових рядів. Процедура сингулярної декомпозиції (*SVD*) є досить складною задачею, тому в даній роботі використано алгоритм, наведений у [16, с. 10–12].

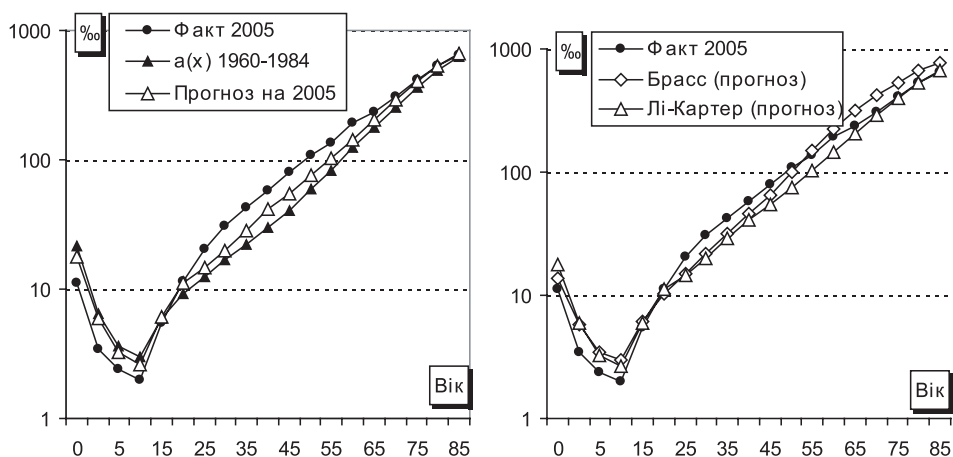
Для можливостей порівняння з результатами, отриманими методом В. Брасса, слід використати ті самі періоди для оцінювання параметрів. Так, вектор a_x в моделі Лі-Картера є аналогом стандартної таблиці В. Брасса. Тому пропонуються такі гіпотези:

- 1) визначення a_x та застосування сингулярного розкладу на інтервалі 1960–2010 рр.;
- 2) визначення a_x та застосування сингулярного розкладу на інтервалі 1986–2010 рр.;
- 3) визначення a_x та застосування сингулярного розкладу на інтервалі 1996–2010 рр.;
- 4) a_x дорівнює коефіцієнтам смертності 2010 р., застосування сингулярного розкладу на інтервалі 1960–2010 рр.;
- 5) a_x дорівнює коефіцієнтам смертності 2010 р., застосування сингулярного розкладу на інтервалі 1996–2010 рр.

Ідея ототожнення a_x із $\ln(m_x)$ для останнього передпрогнозного року не нова, її вже пропонували, зокрема, Р. Лі та Т. Міллер [17]. Основна суть у тому, щоб надати більшій ваги новій, сучасній моделі повікової смертності на противагу її усередненню за колишні роки.

Для верифікації методу Лі-Картера можна обчислити прогноз на 2005 р. на основі даних за період 1960–1984 рр. (аналогічно як у випадку з моделлю В. Брасса). При порівнянні спостережуваних даних за 2005 р. та прогнозних за моделлю Лі-Картера (рис. 6) можна помітити, що модель вірно „вловила” тенденцію зростання смертності серед дорослих і зниження — серед дітей. Проте вона не змогла відобразити більш високі темпи

обох тенденцій у наступні роки. Таким чином, смертність дітей виявилася переоціненою, а дорослих — недооціненою.

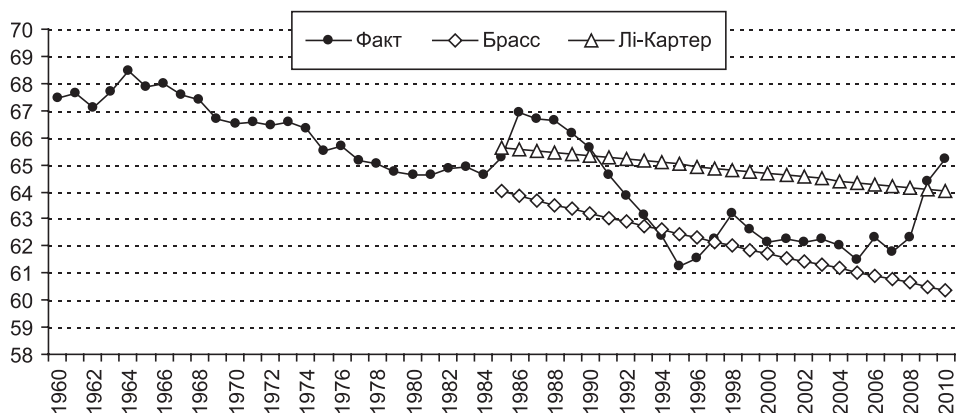
Джерело: розрахунок автора на основі даних Держкомстату України

Рис. 6. Спостережувані, стандартні (1960–1984 рр.) та прогнозовані ймовірності смерті чоловіків (логарифмічна шкала) за методом Лі-Картера (ліворуч) та у порівнянні з методом В. Брасса

При порівнянні з аналогічним прогнозом за моделлю В. Брасса видно, що кожна з моделей має свої переваги. Так, у віці 15–24 роки обидві моделі дали гарне наближення. У більшості дорослих вікових груп, особливо 50–59 років, краще виглядає модель Брасса. Для віку старше 75 років ближчим до спостережуваного виявився результат за моделлю Лі-Картера (рис. 6). Відповідно, за рахунок кращого наближення смертності за моделлю Брасса у більшості вікових груп очікувана тривалість життя при народженні також виявилася точнішою — 61,0 (за Брассом), 64,3 (за Лі-Картером) порівняно з 61,5 року — за наявними даними. Проте така перевага є цілком випадковою, якщо розглянути всі „прогнозовані” точки — в одні роки ближчою виявляється одна модель, в інші — друга (рис. 7).

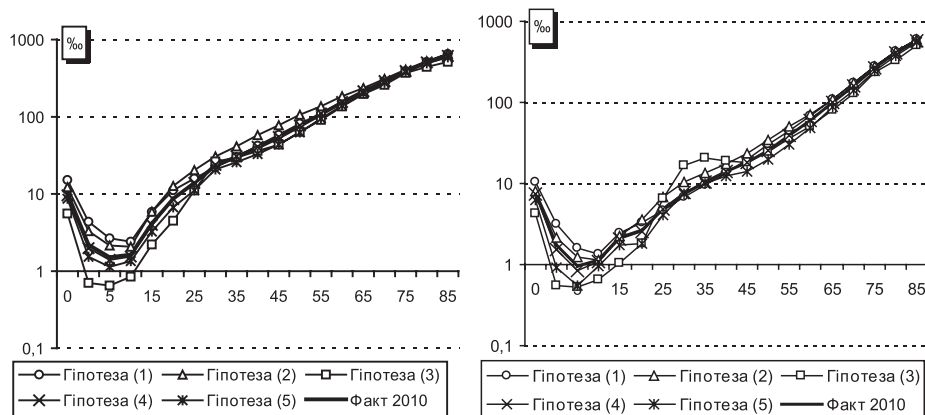
Повікові прогнозовані профілі смертності за моделлю Лі-Картера виявилися значно ближчими до спостережуваної кривої 2010 р. За гіпотезами 1 та 2 очікується порівняно вища смертність, за гіпотезами 3 та 5 — порівняно нижча. Гіпотеза 4 майже не змінила віковий спектр смертності для обох статей (рис. 8). Впродовж 1996–2010 рр. смертність жінок у віці 25–44 роки здебільшого зростала, а в молодших вікових групах — переважно знижувалася. Тому згідно з гіпотезою 3 модель екстраполювала цю тенденцію на майбутнє, що призвело до помітного спотворення повікового профілю.

У чоловіків також можна відмітити підвищену смертність у відповідних вікових групах, однак не таку виразну (рис. 8). При цьому очікувана тривалість життя виявляється порівняно високою за рахунок низької смертності дітей (табл. 1).

Джерело: розрахунок автора на основі даних Держкомстату України

Рис. 7. Очікувана тривалість життя при народженні: факт і прогноз на основі тренду 1960–1984 рр. за різними моделями

Джерело: розрахунок автора на основі даних Держкомстату України

Рис. 8. Прогноз імовірностей смерті за віком на 2050 р. для чоловіків (ліворуч) і жінок (логарифмічна шкала)

Висновки. Як порівняно прості, так і складніші методи екстраполяції лише переносять наявну тенденцію на майбутнє. У випадку тривалого тренду, використаного для оцінювання параметрів моделі, повіковий профіль смертності може залишитися сталим або зовсім втратити адекватність. У разі вибору короткого базового інтервалу коротко-термінові флуктуації можуть бути значно переоцінені, що також призводитиме до спотворення повікового профілю смертності.

Стосовно моделі В. Брасса можна сказати, що вона не враховує можливих змін у випадку різної направленості або швидкості змін смертності в різному віці, внаслідок чого

може значно змінюватися лише один кінець кривої смертності — молодший або старший. Модель Лі-Картера вірно оцінює тенденції в окремих вікових групах, однак може також призводити до спотворень у випадку невдало обраного базового інтервалу.

Оцінювання окремих параметрів обох моделей дає можливість зробити певні висновки стосовно динаміки та структури (за віком) смертності. Проте це можна легше і детальніше зробити звичайними методами демографічного аналізу. Таким чином, в умовах різних темпів і навіть напрямів змін у смертності методи екстраполяції мало придатні, а довільний добір параметрів моделей практично повторює недоліки експертного методу, зумовлені суб'єктивізмом експерта.

У подальшому перспективними можуть бути спроби поєднати формальні методи прогнозування смертності з експертними судженнями, зокрема через введення в моделі певних обмежень або додаткових умов.

Джерела

1. *Брасс У.* Об одном способе выражения закономерностей смертности / В кн. Изучение продолжительности жизни. — М.: Статистика, 1977. — С. 39–93.
2. *Lee R. D., Carter L. R.* Modeling and Forecasting U.S. Mortality // *Journal of American Statistical Association.* — 1992. — № 87(419). — P. 659–671.
3. *Lutz W. et al.* Conditional Probabilistic Population Forecasting. Interim Report IR-03-052. — Laxenburg, 2003. — 13 p.
4. *Willekens F., Scherbov S.* Age-Period-Cohort (APC) analysis of mortality with applications to Soviet data. WP-91-42 — Laxenburg, 1991. — 45 p.
5. *Ediev D. M.* Extrapolative Projections of Mortality: Towards a More Consistent Method Part I: The Central Scenario. WP-3/2008 — Vienna, 2008. — 50 p.
6. *Стефановський А. І.* Адаптація модифікованої моделі Брасса для побудови повних таблиць смертності населення України // *Демографія та соціальна економіка.* — 2007. — Вип. 2. — С. 38–55.
7. *Murray C. J. L. et al.* Modified logit life table system: principles, empirical validation, and application // *Population Studies.* — 2003. — Vol. 57, No. 2. — P. 165–182.
8. *Лібанова Э. М.* Продолжительность жизни населения. — К.: Наукова думка, 1991. — 200 с.
9. *Пирожков С. И.* Трудовой потенциал в демографическом измерении. — К.: Наукова думка, 1992. — 177 с.
10. *Макарова О., Позняк О., Шишкін В.* Прогноз демографічного розвитку України до 2010 р. // *Україна: аспекти праці.* — 1997. — № 5. — С. 25–27.
11. *Лібанова Е. М.* та ін. Демографічні перспективи України: 2000–2075 роки // *Зайнятість та ринок праці.* — К.: РВПС України НАН України, 1999. — № 11. — С. 126–141.
12. Демографічні перспективи України до 2026 року / Відп. ред. д.е.н. В. Стешенко. — К., 1999. — 56 с.
13. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. (колектив авторів) / за ред. чл.-кор. НАНУ, д.е.н., проф. Е. М. Лібанової. — К.: Український центр соціальних реформ, 2006. — 138 с.
14. *Lutz W. et al.* New Developments in the Methodology of Expert- and Argument-Based Probabilistic Population Forecasting. Interim Report IR-00-020. — Laxenburg, 2000. — 17 p.
15. *Андреев Е. М.* Возможные причины колебаний продолжительности жизни в России в 90-е года // *Вопросы статистики.* — 2002. — № 11. — С. 3–15.
16. *Zheng Wang J.* Fitting and forecasting mortality for Sweden: applying the Lee-Carter model. — Stockholm, 2007. — 51 p.
17. *Lee R. D., Miller T.* Evaluating the performance of the Lee-Carter method for forecasting mortality // *Demography.* — 2001. — № 38 (4). — P. 537–549.

Анотація. Розроблено прогноз смертності населення України двома найбільш популярними методами — В. Брасса та Лі-Картера. Здійснена їх верифікація на ретроспективних даних. Показана обмеженість можливостей їх використання.

Аннотация. Разработан прогноз смертности населения Украины двумя наиболее популярными методами — У. Брасса и Ли-Картера. Выполнена их верификация на ретроспективных данных. Показана ограниченность возможностей их использования.

Summary. In Ukraine most popular method in forecasting mortality remains an expert judgement. The main procedure of such forecasts is targeting life expectancies up to certain calendar years. Obtaining age-specific death rates by this method is more complicated. The common practice is using method by analogy. It consists in using age-specific death rates of more developed countries mainly. This approach gives too much arbitrariness for person who develops demographic forecasts. In this paper mortality forecast for Ukraine worked out by two most popular methods nowadays — W. Brass and Lee-Carter. Calculations show that both methods can lead to substantial distortions in projected mortality pattern. Verification carried out on historical time series showed inconsistency these methods that restrict their field of use also. Extrapolative methods unable take into account possible changes is trends therefore need embedding additional parameters and/or constraints.

Ключові слова: *прогноз смертності, формальні методи, модель Брасса, модель Лі-Картера.*

Ключевые слова: *прогноз смертности, формальные методы, модель Брасса, модель Ли-Картера.*

Key words: *mortality forecast, formal methods, Brass model, Lee-Carter model.*

Стаття надійшла до редакції журналу 17.06.2011 р.

УДК 314.422.2(477)

О.М.ПАЛІЙ,
кандидат економічних наук, доцент
Н.О.РИНГАЧ,
доктор наук з державного управління,
старший науковий співробітник
Інституту демографії та соціальних
досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

РЕЗЕРВИ ЗНИЖЕННЯ СМЕРТНОСТІ НЕМОВЛЯТ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. У контексті світового розвитку дитячої смертності надають неабиякого значення. Багато країн, у тому числі й Україна, включили зниження дитячої смертності до Цілей розвитку тисячоліття. Критерієм досягнення даної цілі передбачено скорочення до 2015 р. в світовому масштабі смертності дітей у віці до п'яти років на дві третини (згідно з оновленими цільовими орієнтирами, до 2015 року очікується досягнення рівня смертності дітей до 5 років до 11,0 та смертності немовлят до 9,3 на 1000 народжених живими) [1].

Хоча у розвинутих країнах (і в Україні також) смертність дітей досягла настільки низького рівня, що подальше покращення цього показника вже мало впливає на середню тривалість життя¹, його розглядають як такий, що загалом характеризує ступінь цивілізаційного розвитку суспільства. Показник смертності немовлят у світі вважається загально визнаним індикатором здоров'я нації, віддзеркалюючи якість життя населення, рівень добробуту і розподіл соціальних і матеріальних благ у суспільстві, стан довкілля, рівень освіти і культури, ефективність профілактики, рівень доступності та якості медичної допомоги тощо.

Виступаючи на Саміті, присвяченому Цілям розвитку тисячоліття (ЦРТ) (Нью-Йорк, 2010), Генеральний директор ВООЗ д-р Маргарет Чен наголосила, що освіта і здоров'я перебувають у тісному взаємозв'язку, а інвестиції в освіту дівчат приносять особливо високу «вигоду» для здоров'я. Дівчата, які одержали освіту, стають кращими матерями, і освічена дівчина або жінка з більшою ймовірністю є обізнаною в питаннях здоров'я. У високорозвинених країнах рівень смертності немовлят впритул приблизився до генетично обумовленого рівня 3–4 на 1000 народжених живими, і його подальше покращання практично неможливе.

¹ За нашими розрахунками, якби у 2010 р. смертність немовлят в Україні стала б удвічі нижчою, середня тривалість життя населення збільшилася б лише на 0,3 року.

Попередні дослідження та публікації. Зважаючи на важливість рівня дитячої смертності для цивілізаційного розвитку, цей напрям досліджень був і залишається актуальним як в Україні, так і в усьому світі. Цій проблемі присвячували роботи класики української демографії та санітарної статистики О.В.Корчак-Чепурківський та Ю.О.Корчак-Чепурківський, М.В.Птуха, С.А.Томілін, А.П.Хоменко. Нині є величезна кількість джерел, з яких значний інтерес становлять ті, що стосуються перинатальної смертності [2, 3, 7, 9 та ін.], тому що саме цей сегмент відіграє вирішальну роль у формуванні загального рівня смертності немовлят у розвинутих країнах і набагато важче піддається впливу політики у галузі охорони здоров'я, ніж, скажімо, інфекційні хвороби. У дослідженнях смертності немовлят підкреслюється, що в сучасному світі рівень дитячої смертності – це проблема не стільки охорони здоров'я, як соціальна проблема [2], і корелює він не з розмірами державних видатків на охорону здоров'я, а з ВВП на душу населення, рівнем освіти жінок та їх зайнятістю [3].

Мета роботи – здійснити аналіз динаміки смертності дітей до 1 року в Україні, показати відмінності порівняно з розвинутими країнами, сформулювати гіпотези щодо достовірності показника смертності немовлят та визначити напрями пошуку резервів її зниження.

Виклад основного матеріалу. Варто зазначити, що за радянських часів було досягнуто значних успіхів у боротьбі з хворобами, які на той час найбільше впливали на рівень дитячої смертності. Влада, усвідомлюючи важливість показника дитячої смертності для здоров'я нації та престижу СРСР, докладала зусиль для його зниження. Так, тільки за повоєнний період (з 1946 р. дотепер) смертність дітей до 1 року зменшилася у 8 разів. Найважливішу роль тут відіграли масові заходи профілактики: щеплення проти найбільш поширених дитячих хвороб: кору, скарлатини, дифтерії, коклюшу, охоплення якими на сьогодні становить понад 95% дітей у віці 0–2 роки.

Не можна недооцінювати й покращання допомоги при вагітності і пологах, поліпшення якості питної води та підвищення освіченості, загальної та санітарної культури населення. Наприклад, у 1968 р., за даними державної статистики України, від пологової травми загинуло понад тисячу малюків (8% усіх померлих у віці до 1 року), від дизентерії померло 73 дитини молодше 1 року, а у 2010 р. від пологової травми померло менше 1% усіх померлих у цьому віці, від кишкових інфекцій – 17 дітей. У цілому смертність немовлят від інфекційних та паразитарних хвороб за 30 з лишком років скоротилася у понад 3 рази, тоді як смертність від усіх причин – дещо більше ніж у 2 рази, навіть за умови, що критерії живонародження змінилися у бік розширення.

Незважаючи на те, що динаміка рівня смертності дітей до 1 року в Україні виглядає доволі оптимістично, особливо на тлі деяких інших країн, що входили до складу СРСР², все ж у середньому в Європейському Союзі (з урахуванням країн, які вступили останніми) показник смертності немовлят більше ніж удвічі нижчий, ніж в Україні. Так, у 2009 р. в Україні він становив 9,4 у розрахунку на 1000 народжених живими, тоді як у ЄС – лише 3,7; що змушує до більш детального аналізу причин смерті й чинників, які впливають на її рівень.

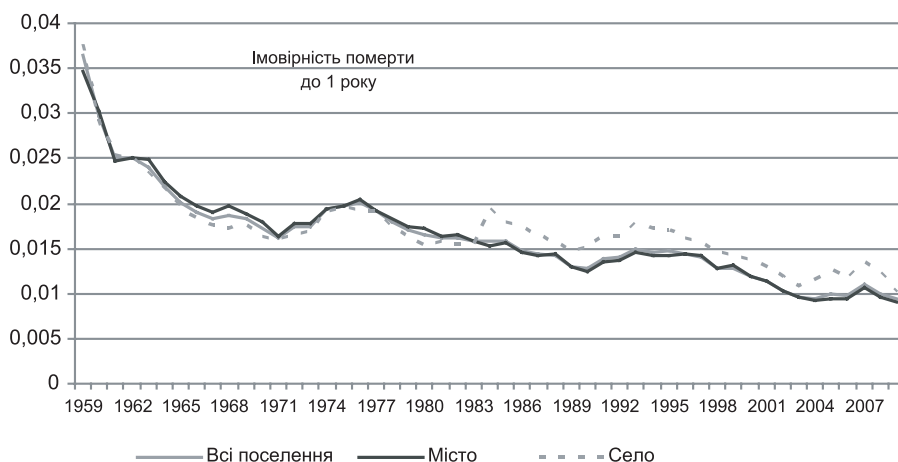
Передусім треба звернути увагу на якість і повноту реєстрації дитячої смертності. Нині стають відомими задокументовані факти з минулого, коли щоб уникнути санкцій з боку республіканського чи союзного керівництва, крім таких важливих профілактичних заходів, як обов'язкова постановка на облік вагітних, починаючи з ранніх місяців вагітності, та штрафні санкції за уникання вагітними профілактичних заходів, вакцинація дітей, відвідання патронажними сестрами тощо, керівники охорони здоров'я на місцях з метою досягнення «кращих» показників смертності дітей до 1 року вдавалися

² За останніми даними ВООЗ, у цілому по СНД дитяча смертність перевищує українську принаймні на 25%.

до прямих фальсифікацій. Як засвідчують російські автори на підставі унікального дослідження дитячої смертності та її реєстрації, яке провів ЦСУ СРСР у 1979–1980 рр. [4], поширеним методом зниження смертності немовлят було завищення віку померлих. У такий спосіб перебільшувалися показники смертності дітей у віці більше 1 року, що змусило статистичні органи у середині 80-х років запровадити ще одну форму звітності, щоб контролювати смертність на другому році життя.

Недооблік смертності на першому році життя в Україні яскраво демонструє динаміка її показника протягом тривалого часу. Імовірність померти до досягнення одного року, вирахована на підставі офіційних даних, демонструвала нижчу смертність сільських немовлят, яка спостерігалася з початку 60-х і аж до 1984 року (рис. 1). Вочевидь, певна кількість народжених та померлих у ранньому віці немовлят у сільській місцевості не була зареєстрована ні як народжені, ні як померлі. Така ситуація була можливою у віддалених сільських районах та серед деяких національних меншин, що проживають в Україні. Є підстави припускати, що більш адекватне відображення реальності у цьому статистичному показникові справді завдячує посиленню контролю за достовірністю даних.

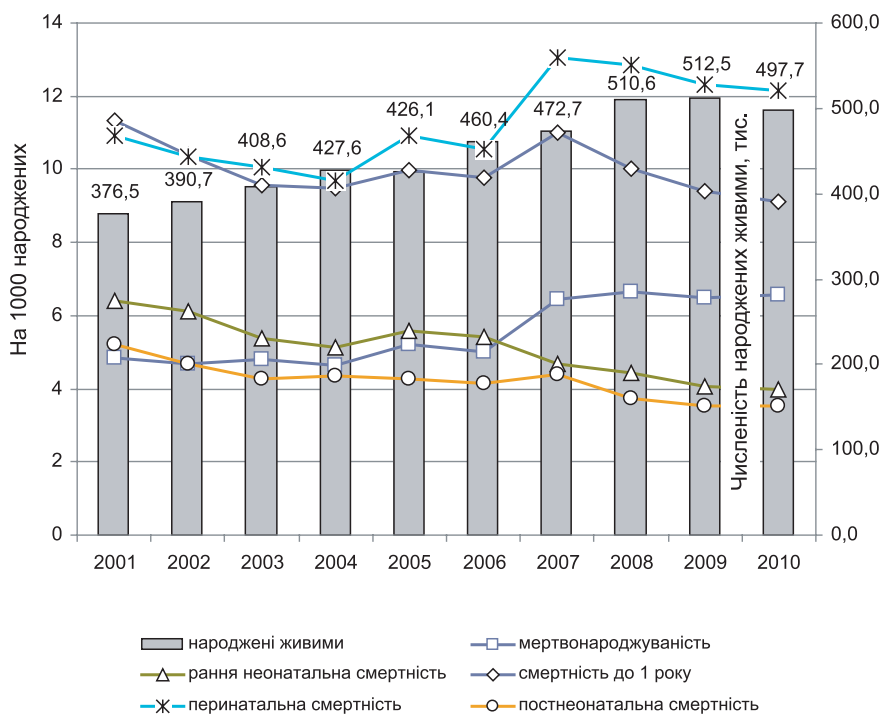
Нині на заваді віднесення смертей до 1 року на старший вік стоїть також моніторинг показника смертності дітей віком до 5 років, який включено до критеріїв досягнення країнами Цілей розвитку тисячоліття.

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД за даними Держстату України

Рис. 1. Динаміка смертності немовлят в Україні

Автори розгорнутого дослідження смертності в Україні також вказували на проблеми неповної реєстрації дитячої смертності, що є наслідком невідповідності класифікації живонародження та мертвонародження методики, прийнятій ВООЗ [5, с.114–116]. Однак з 2007 р. Україна перейшла на класифікацію ВООЗ, унаслідок чого показник дитячої смертності негайно (з того самого року) «підстрибнув» майже на 13%, а мертвонароджуваність збільшилася на 23,6%. Проте наступного року система охорони здоров'я та її статистика адаптувалися до змін. Вже з 2008 р. дитяча смертність відновила тенденцію до зниження, тоді як рівень мертвонароджуваності протягом останніх чотирьох років практично не змінився. Особливо рельєфно перелом 2008 року помітний на прикладі обліку ранньої неонатальної смертності та мертвонароджуваності (рис. 2).

Джерело: розрахунки авторів за даними Держстату України

Рис. 2. Чисельність народжених та показники смертності немовлят в Україні у 2001–2010 рр.

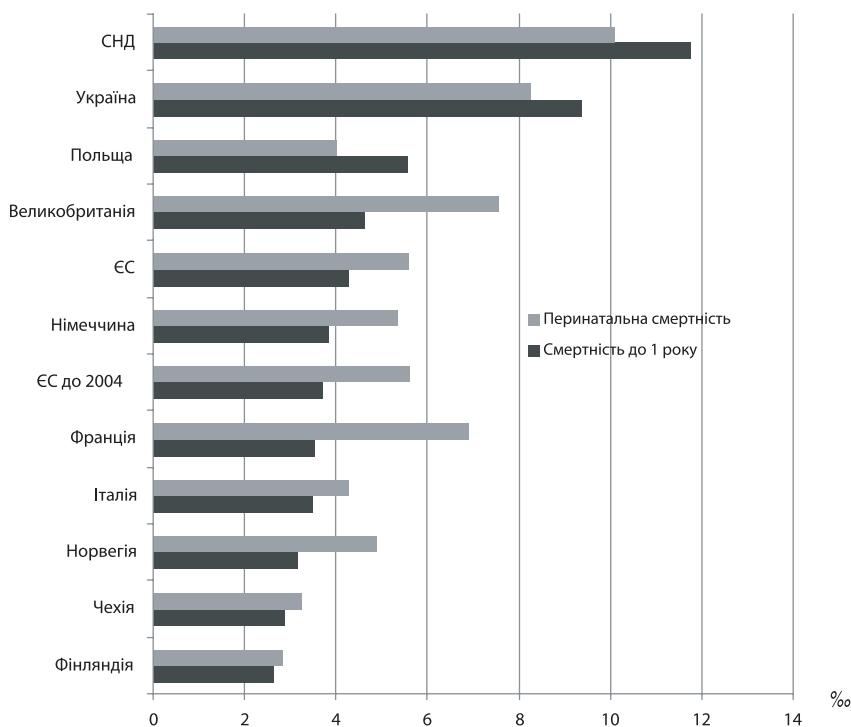
Цей феномен засвідчує імовірність штучного заниження показника дитячої смертності шляхом «переведення» померлих у ранньому неонатальному періоді немовлят у мертвонароджені, для чого достатньо вказати вагу плоду менше 500 г. Як відзначають фахівці Міністерства охорони здоров'я України, за даними галузевої статистики, у 2004 р. частка народжених живими і мертвими з масою тіла 500–1499 г у загальній кількості народжених становила 0,57%, а у 2008 р. – 0,71% [6, с. 113]. На хиби у реєстрації живота мертвонародження залежно від маси тіла було вказано також у більш ранній роботі Н. Левчук [7]. В Україні в 2010 р. малюки з низькою вагою тіла у структурі народжених живими і мертвими становили менше одного відсотка (500–999 г – 0,34%; 500–1499 – 0,59%), тоді як за даними ВООЗ обидві вагові категорії мали б бути представлені частками у межах 1–1,5%. Наявна невідповідність може бути спричинена як недотриманням вимог до зважування, так і свідомим заниженням ваги у новонароджених, які не вижили, *post factum*. Фахівці МОЗ вказують також на «зависокий» рівень виживання новонароджених з масою тіла 500–999 г впродовж перших 168 годин життя, який становив у 2010 р. 56,27% (2009 р. 55, 19%, 2007 р. – 50,27%), адже за даними ВООЗ, в економічно розвинених країнах зазначений показник дорівнював лише 30%. Питання достовірності показника смертності немовлят залишається актуальним.

На жаль, точно встановити масштаби недообліку суто статистичним шляхом, очевидно, не є можливим. Для цього потрібні поглиблені дослідження безпосередньо в медичних установах. Прикладом такого аналізу як бази для розробки виважених

дій, спрямованих на зниження смертності немовлят, стало використання в Україні методики пропорційного показника перинатальної смертності BABIES-MATRICA, розробленої ВООЗ, яка допомагає виявити проблеми у наданні медичної допомоги, причини їх виникнення, визначити рівні втручання і оцінити достовірність показників та ефективність здійснюваних заходів [8].

Однак не можна скидати з рахунку і ту обставину, що впровадження значної допомоги при народженні дитини могло спонукати деяких жінок з ослабленим здоров'ям до рішення про народження дитини. В Україні відзначається стрімке підвищення народжуваності в групі матерів віком 35–39 років [9], а старший вік сам по собі підвищує ризик несприятливого закінчення вагітності. Дослідники Національного інституту здоров'я (США) серед причин мертвонароджуваності вказують на токсемію, вади розвитку плоду, жовтуху, переносування, артеріальну гіпертензію та хронічні хвороби нирок вагітних, цукровий діабет, окремі інфекції (зокрема, лістеріоз, токсоплазмоз), гарячкові стани тощо [10], а ймовірність наявності хронічних розладів здоров'я та генетичних порушень зростає з підвищенням віку вагітної.

Здоров'я новонароджених можна охарактеризувати за допомогою не менш красномовного показника — перинатальної смертності, що складається з ранньої неонатальної смертності та мертвонароджуваності. Її рівень в Україні у півтора рази вищий, ніж у країнах ЄС, а порівняно з Фінляндією, зокрема, відмінність досягала у 2009 р. близько трьох разів (рис. 3).

Джерело: *European Health for All Database. Updated January, 2011*

Рис.3. Смертність немовлят і перинатальна смертність у країнах Європейського регіону ВООЗ та в Україні у 2009 р.

Однак і у ЄС поки що є значні відмінності у рівнях перинатальної смертності між країнами, як і всередині цих країн, що пояснюється більш високими показниками серед бідних верств населення або окремих етнічних груп з низьким соціальним статусом, гіршими умовами життєдіяльності і часто нездоровим способом життя, а відтак і більшим ризиком несприятливого закінчення вагітності. Відповідно при формулюванні індикаторів досягнення ЦРТ стосовно зниження дитячої смертності окремими країнами підкреслено необхідність зменшення високих показників у певних регіонах або певних групах населення. Зокрема, у Литві – у сільській місцевості, у Словаччині і Угорщині – серед циганського населення і т.п. Проте навіть найвищі європейські показники (у Франції та Великобританії) є меншими за українські на 10–20%.

Дослідники зазначають, що порушення здоров'я у перинатальному періоді і для тих дітей, що вижили, мають довготривалі наслідки, а здорові вагітність і ранній дитячий вік знижують ризик захворюваності у дорослому віці на такі хвороби, як артеріальна гіпертензія та діабет [11].

У західних країнах спостерігається також збільшення чисельності дострокових пологів та кількості новонароджених з недостатньою вагою. Часто ця обставина пов'язується із відтермінуванням народження дитини до віку 35 років і більше. У багатьох західних країнах пік народжуваності припадає нині на 30–32 роки, швидко зростає також народжуваність у віці 40 і більше років [12]. Дослідники роблять недвозначний висновок про те, що у матерів, які пізно народжують, підвищується ризик недоношування і передчасних пологів (до 37 тижнів вагітності), багатоплідних пологів та недостатньої ваги дитини (менше 2500 г.) [13]. Збільшення кількості багатоплідних та передчасних пологів пов'язують із поширенням практики штучного запліднення [14]. Є дослідження, які ставлять ризик передчасних пологів у залежність від соціального статусу матерів [15]. Загалом, у розвинутих країнах Європи щорічно 5–9%, а у США – 12–13% дітей народжуються передчасно, і ця частка зростає [15]. Тим не менш, неонатальна смертність та мертвонароджуваність у розвинутих країнах постійно знижуються (рис. 4). Саме зниження неонатальної смертності найбільше вплинуло на динаміку дитячої смертності в цілому, адже на неонатальний період припадає близько 70% смертей у віці до 1 року у Європейському регіоні ВООЗ «А» і 60% смертей у цьому віці в Україні.

Джерело: *European Health for All Database. Updated January, 2011*

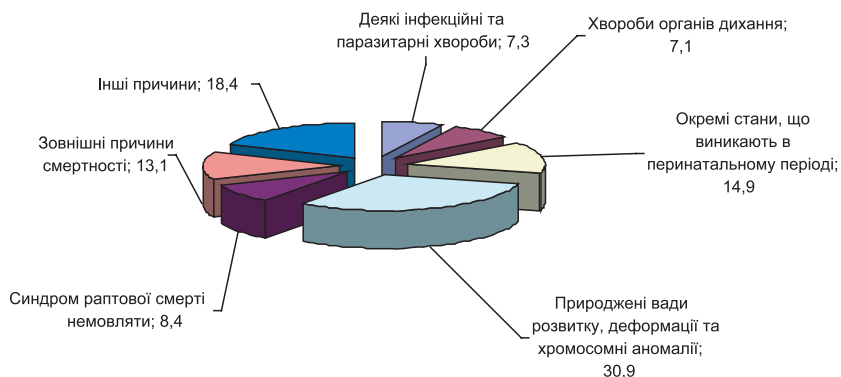
Рис. 4. Смертність немовлят, неонатальна смертність та мертвонароджуваність у країнах Європейського регіону А³ ВООЗ

³ Включає 27 європейських країн з найнижчою смертністю. Перелік див. у http://www.who.int/entity/quantifying_ehimpacts/publications/en/ebd8annexes.pdf

Зниження неонатальної смертності завдячує переважно поліпшенню догляду за дітьми, які народилися передчасно, з недостатньою вагою та порушеннями здоров'я. Всі розвинуті країни мають добре оснащені технічно та забезпечені висококваліфікованим персоналом неонатальні центри, які діють за затвердженими національними стандартами надання допомоги, а також відповідно до рекомендацій ВООЗ. Так, медичні стандарти догляду за такими новонародженими у Канаді та США, наприклад, передбачають 7 рівнів, а у Великобританії — 3 рівні, причому на першому рівні у британських клініках кожні чотири немовляти протягом доби обслуговує як мінімум одна медсестра, на другому рівні одна медсестра доглядає не більше як за двома дітьми, а на третьому рівні кожній дитині надається окрема медсестра для догляду.

Високоспеціалізована інтенсивна допомога у ранньому неонатальному періоді дуже дорого коштує. Так, один день перебування дитини у центрі інтенсивної неонатальної терапії коштує у західних країнах від однієї до двох тис. доларів США. У Великобританії, наприклад, у 2003/2004 фінансовому році на інтенсивну неонатальну терапію було витрачено 7 млн. 160 тис. фунтів стерлінгів державних коштів [17].

В Україні невиношуванням закінчується кожна десята вагітність. Прямі репродуктивні втрати від невиношуваної вагітності щороку становлять 36—40 тис. ненароджених бажаних дітей. Понад 30—40% випадків перинатальної патології та смертності пов'язані або зумовлені передчасними пологами [18]. У 2010 р. народилося близько 1700 дітей з вагою менше 1000 г. З них 6 діб прожило 642 дитини, а вижило після 1 року — лише 392 дитини [8]. Хоча на сьогодні понад 90% жінок з ранніх строків вагітності перебувають на диспансерному обліку⁴, більше половини їх мають розлади здоров'я. Серед кожних 100 жінок, що перебували під наглядом жіночих консультацій МОЗ України під час вагітності у 2009 році, анемію зареєстровано у 27 осіб, хвороби сечостатевої системи — у 15, хвороби системи кровообігу — у 6, дисфункцію щитовидної залози — у 10 [19].

Джерело: розрахунки авторів за даними Держстату України

Рис. 5. Розподіл смертей дітей віком до 1 року у постнеонатальному періоді за даними 2010 р., %

⁴ Згідно з наказом МОЗ від 28.12.2002 N 503 «Про удосконалення амбулаторної акушерсько-гінекологічної допомоги в Україні», оптимальна кількість відвідувань лікаря вагітною жінкою за період спостереження на допологовому етапі становить в середньому 10—12 разів.

В Україні певні резерви зниження смертності є і у постнеонатальному періоді. Трохи більше, ніж половині її причин досить важко запобігти (окремі стани, що виникають в перинатальному періоді, природжені вади розвитку, деформації та хромосомні аномалії, синдром раптової смерті немовляти), проте неприпустимо високою залишається смертність немовлят від зовнішніх причин, якої можна уникнути за умови належного догляду за дітьми (рис. 5). Легше піддаються усуненню також смерті від таких причин, як інфекційні та паразитарні хвороби, хвороби органів дихання. Однак навіть якби вдалося повністю ліквідувати смертність від зовнішніх причин та на $\frac{3}{4}$ — від двох названих вище, загальний рівень смертності на першому році життя можна було б знизити лише на 10%.

Однією із перешкод на шляху зниження смертності немовлят є недостатній рівень впровадження сучасних перинатальних технологій як у лікуванні, так і в профілактиці патологічних станів у жінок та немовлят. До таких технологій належить передусім організація проведення пологів в індивідуальних пологових залах із залученням сімейної підтримки, забезпечення контакту новонародженої дитини з матір'ю з перших хвилин її життя, ранній початок і якомога довше дотримання вигодовування дитини грудним молоком, зменшення акушерської «агресії», тобто усвідомленого обмеження втручань у фізіологічний процес пологів, у тому числі оперативних. Є також невідповідність між чинними сучасними клінічними протоколами надання допомоги вагітним і новонародженим та можливостями родопоміжних закладів (що пов'язано не тільки із застарілими інфраструктурою та обладнанням, а й недостатньою підготовкою персоналу).

Тому абсолютно на часі є реалізація Національного проекту «Нове життя — нова якість охорони материнства та дитинства» [20], що передбачає створення в Україні мережі 27 перинатальних центрів по всій країні на засадах об'єднання діяльності акушерської, неонатологічної та педіатричної служб. Головна мета Національного проекту — поліпшення материнського та дитячого здоров'я. Як очікується, його втілення сприятиме забезпеченню населення висококваліфікованою медичною допомогою, доступними послугами з питань планування сім'ї, високоякісною медико-генетичною допомогою, створенням умов для безпечних пологів.

Необхідно наголосити на тому, що провідним напрямом діяльності таких центрів має стати саме профілактика патологій новонароджених, пов'язаних із станом здоров'я матері. Очевидно, профілактика коштуватиме дешевше, ніж лікування новонароджених. В умовах економічної кризи й обмежених бюджетних можливостей розвиток неонатологічної допомоги у масштабах і на рівні, як у розвинутих країнах Заходу, в Україні залишається проблематичним. У нас здоров'ю майбутніх матерів не сприяють ні складна соціально-економічна ситуація, екологічні негаразди, ні спосіб життя — ранній початок статевого життя, ризикована сексуальна поведінка і пов'язане з нею поширення хвороб, що передаються статевим шляхом, тютюнокуріння і вживання алкоголю, навіть під час вагітності, а також висока попоширеність абортів.

У зв'язку з цим слід приділяти особливу увагу питанням формування репродуктивного здоров'я у дітей та молоді, підготовки майбутніх батьків до зачаття і народження дитини. Зокрема, це стосується виховання засад відповідального батьківства, відмови від шкідливих звичок у період перед і під час вагітності, оздоровлення майбутніх матерів, усвідомлення необхідності медичного обстеження перед плануванням вагітності і медичного нагляду під час неї. Особливої уваги потребує забезпечення раціонального повноцінного харчування, збалансованого за калорійністю та складом мікроелементів і вітамінів, у період вагітності і вигодовування груддю.

Значних зусиль потребує активна робота з протидії високому рівню абортів, у тому числі через розповсюдження сучасних методів запобігання небажаних вагітностей. Необ-

хідно підвищити також інформування (як жінок, так і чоловіків) стосовно безпечних і ефективних методів і засобів планування сім'ї, а також щодо потенційних наслідків хвороб, що передаються статевим шляхом, та можливостей запобігання ризику зараження ними.

Одним з найважливіших шляхів збереження і зміцнення репродуктивного здоров'я молоді є поширення в українському суспільстві засад здорового способу життя, яке має реалізуватися через інформаційно-просвітницьку і виховну роботу серед молодого покоління. Необхідною умовою успішності такої роботи є активна міжсекторальна взаємодія медичних працівників, освітян, представників засобів масової інформації, громадських організацій. Ефективним може стати впровадження так званої АВС-стратегії ("Abstinence" — утримання, тобто свідомий початок статевого життя в більш старшому віці, "Be faithful" — вірність у стосунках, "use a Condom" — використання презервативів), яка знаходить значне поширення серед сучасної молоді.

Висновки

1. Уповільнення темпів зниження смертності немовлят (показника, що відображає передусім соціальні, економічні і екологічні умови, в яких живуть діти (й інші члени суспільства), в тому числі і стан охорони здоров'я) підтверджує, що подальший прогрес у цій сфері є більшою мірою соціальною, ніж медичною проблемою.

2. На ймовірність штучного заниження показника смертності немовлят у ранньому неонатальному періоді вказують неприродно велика частка мертвонароджених з вагою плоду менше 500 г. та надмірно високий рівень виживання новонароджених з масою тіла 500–999 г.

3. Ефективним шляхом зменшення дитячих втрат є впровадження сучасних перинатальних технологій для запобігання патологічним станам у породіль та немовлят, створення умов для безпечних пологів, ефективного своєчасного лікування станів, що виникають у перинатальному періоді, підвищення якості і доступності послуг з контрацепції.

4. Важливим резервом зменшення рівня дитячої смертності в Україні є покращання як соматичного, так і репродуктивного здоров'я майбутніх батьків, формування усвідомленого відповідального ставлення до батьківства (зокрема завчасної санації, здорового зачаття, дбайливого догляду за дітьми), інформаційно-просвітницька робота серед населення стосовно профілактики ризикованої сексуальної поведінки і запобігання зараженню інфекціями, що передаються статевим шляхом, протидії застосуванню практики штучних абортів як методу планування сім'ї.

5. Зважаючи на соціальні чинники формування показника дитячої смертності, слід відмовитися від суто відомчого підходу в політиці щодо зниження дитячої смертності та покладання відповідальності за її рівень тільки на Міністерство охорони здоров'я.

Джерела

1. Цілі розвитку тисячоліття Україна — 2010 : національна доповідь. — К. : Мінекономіки, ПРООН, 2010. — 108 с.
2. *Wagner M.* Infant Mortality in Europe: Implication for the United States. Statement to the National Commission to Prevent Infant Mortality / M. Wagner // J. of Public Health Policy. — 1988. — Vol. 9, No. 4. — P. 473–484.
3. *Zakir M.* Factors affecting infant mortality rates: evidence from cross-sectional data / M. Zakir, Ph. Wunnava // Applied Economics Letters. — 1999. — № 6. — P. 271–273.
4. *Андреев Е. М.* Младенческая смертность в СССР в 1979–1980 гг. (результаты неизвестного исследования) / Е. М. Андреев, Н. Ю. Ксенофонтова [Электронный ресурс] // Демоскоп Weekly. — Режим доступа : <http://demoscope.ru/weekly/knigi/stati/stati01.html>

5. Месле Ф., Валлен Ж. Смертність та причини смерті в Україні у XX столітті / Пер. з франц. Є. Марічева, за ред. С. Пирожкова. — К. : ВД «Стилос», 2008. — 416 с.
6. Щорічна доповідь про результати діяльності системи охорони здоров'я України. 2008 рік. — К., 2009. — 384 с.
7. Левчук Н. Смертність немовлят в Україні: ілюзії та реальність / Н. Левчук // Демографічні дослідження : зб. наук. праць. — Вип. 24. — К. : НАН України, Ін-т економіки, 2002. — С. 63–65.
8. Моніторинг стану здоров'я матері і дитини : аналітично-статистичний довідник протягом 2010 р. — К. : МОЗ України, 2011. — 48 с.
9. Аксьонова С. Ю. Особливості народжуваності у жінок середнього віку. // Демографія та соціальна економіка. — 2009. — № 2 (12). — С. 28–38.
10. Study to examine causes of stillbirths // Chicago Tribune. — 2004. — January 21.
11. European Perinatal Health Report. 2008. EURO-PERISTAT Project, with SCPE, EUROCAT, EURONEOSTAT. Available at: www.europeristat.com
12. Frejka T. Childbearing Trends and Policies in Europe / T. Frejka // Demographic Research. — Vol. 19. — P. 20. Available at: <http://www.demographic-research.org>
13. Delayed Childbearing and Its Impact on Population Rate Changes in Lower Birth Weight, Multiple Birth, and reterm Delivery / [S. C. Tough, C. Newburn-Cook, D. W. Johnston et al] // Pediatrics. — 2002. — Vol. 109, no. 3. — P. 399–403.
14. Quality Standards Programme. NICE cost impact and commissioning assessment: quality standard for specialist neonatal care. National Institute for Health and clinical Excellence. Available at: <http://www.nice.org.uk/media/AA6/21/SpecialistNeonatalCareCostImpact.pdf>
15. Social Differences of Very Preterm Birth in Europe: Interaction with Obstetric History / P.-Y. Ancel, M.-J. Saurel-Cubizolles et al. // Am. J. of Epidemiology — 1999. — Vol. 149, Is. 10. — P. 908–915.
16. Goldenberg R. L. Epidemiology and causes of preterm birth / R. L. Goldenberg, J. F. Culhane, J. D. Iams, R. Romero // The Lancet. — 2008. — Vol. 371, Iss. 9606. — P. 75 – 84.
17. Commons Hansard Written Answers text for Wednesday 15 June 2005. Available at: <http://www.publications.parliament.uk/pa/cm200506/cmhansrd/vo050615/text/50615w38.htm>
18. Наукове обґрунтування управління медико-соціальною профілактикою перинатальної смертності в умовах Донецького регіону [текст]: автореф. Дис.. к.м.н.: 14.02.03 / Орда Олександр Миколайович; Національна медична академія післядипломної освіти ім. П.Л. Шупика.— К., 2007.—20с.
19. Акушерсько-гінекологічна допомога в Україні за 2006–2008 роки : статистично-аналіт. довідник. — К. : МОЗ України, Центр мед. статистики МОЗ України. — 238 с.
20. Урядовий портал. Національний проект та соціально-відповідальний бізнес створюють перинатальні центри. 07.06.2011 — Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=244316731&cat_id=244277212

Анотація. У статті висвітлюється динаміка смертності немовлят в Україні та Європейському регіоні ВООЗ. Розглядається якість статистичних даних щодо смертності немовлят, причини мертвонароджуваності та неонатальної смертності. Вказано на збільшення кількості дітей, що народжуються недоношені й з недостатньою вагою як в Україні, так і у країнах Заходу. Звертається увага на високу вартість неонатального догляду в спеціалізованих центрах і приділення у зв'язку з цим більшої уваги профілактиці захворювань вагітних, поліпшенню репродуктивного здоров'я в цілому та його шляхи.

Аннотация. В статье освещается динамика детской смертности в Украине и Европейском регионе ВОЗ. Рассматривается качество статистических данных о детской смертности, причины мертворождаемости и неонатальной смертности. Обращается внимание на увеличение количества детей, рождающихся недоношенными и с недостаточным весом как в Украине, так и странах Запада. Указано на высокую стоимость неонатального ухода в специализированных центрах и необходимость уделять в связи с этим больше внимания профилактике заболеваний беременных, улучшению репродуктивного здоровья в целом и его пути.

Summary. The article highlights the dynamics of infant mortality in Ukraine and WHO European region "A". The quality of data, causes of fetal death and neonatal mortality is considered. The authors emphasize the increasing number of premature birth and low-weight children both in Ukraine and Western countries. The high cost of the specialist neonatal care is pointed out. In this regard it is called attention to the necessity of prevention OF pregnant women's diseases and reproductive health improvement thoroughly.

Ключові слова: смертність немовлят, неонатальна смертність, перинатальна смертність, мертвонароджуваність.

Ключевые слова: младенческая смертность, неонатальная смертность, перинатальная смертность, мертворождаемость.

Key words: infant mortality, neonatal mortality, perinatal mortality, fetal mortality.

Стаття надійшла до редакції журналу 04.09.2011 р.

УДК 314.7

*О.А. МАЛИНОВСЬКА,
доктор наук з державного управління, радник при дирекції
Національного інституту стратегічних досліджень (Київ)*

ЦИРКУЛЯРНА МІГРАЦІЯ – ПОЛІТИЧНА МОДА ЧИ ПЕРСПЕКТИВНА МОДЕЛЬ МІГРАЦІЙНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ ?

Постановка проблеми. В останні роки науковці, громадськість та політики дійшли висновку про значний позитивний потенціал міжнародної міграції для розвитку людства. Разом з тим, як і інші складні соціально-економічні явища, міграцію не може оцінювати однозначно. Вона несе й низку переваг, і серйозні виклики, що відображає й об'єктивно різні позиції країн призначення та походження мігрантів. Максимізувати позитивні та мінімізувати негативні наслідки міграції, задовольнити інтереси всіх її учасників – стратегічна мета міграційної політики. У такому контексті все ширше дискутується модель «циркулярної міграції». В Україні цей термін лише входить до лексики міграцієзнавців та політиків. Тому **метою** даної статті є спроба концептуального огляду цієї моделі та оцінка її перспектив для України.

Виклад основного матеріалу. Посилення уваги до циркулярної (тобто тимчасової, зворотної, обертової, кругової) міграції, на відміну від переселенської (постійної, незворотної, стаціонарної, лінійної), обумовлена трансформаціями доби глобалізації. У доповіді Генерального секретаря ООН у зв'язку з першим в історії обговоренням питання міграції на Генеральній асамблеї (2006 р.), проголошувалася «ера мобільності», однією з ознак якої є поширення циркулярних міграцій [1]. Однак, якщо протиставляти циркулярну міграцію лінійній, тобто спрямованій з однієї точки до іншої, що є кінцевим і остаточним пунктом призначення, то треба зазначити, що й у минулому вона була досить поширеною. Причому це стосується навіть таких класичних країн імміграції, як США, звідки, за підрахунками, вже впродовж перших 10 років після в'їзду виїжджає третина прибулих. На користь циркулярності й дані країн походження, наприклад, третина італійців, які виїхали з країни між 1861 і 1976 рр., повернулися на батьківщину [2, р.3].

В умовах глобалізації, значного удосконалення засобів транспорту і зв'язку, все глибшої поваги до права людини на вибір місця проживання, потужність циркулярних міграцій стрімко зростає. На відміну від обертових міграцій минулих часів, таких, коли перебування осіб певний час за кордоном завершувалися поверненням на батьківщину, нинішні – дедалі частіше є неодноразовими упродовж життя переміщеннями між

власною та зарубіжною державою, або й кількома державами. Яскравим їх прикладом є переміщення персоналу в рамках транснаціональних корпорацій, міграції видатних науковців, митців, спортсменів. Циркулярні міграції некваліфікованих працівників у формі тимчасових заробітчанських поїздок також поширюються. Вони розвиваються на тлі прогресуючої транснаціоналізації світу, тобто формування не поділеного державними кордонами економічного, інформаційного, культурного, соціального просторів. Типовим для сьогодення є зростання чисельності людей, для яких переїзди – спосіб життя, а постійний зв'язок з двома, а то й більше країнами, множинна ідентичність, що часто виявляється у формі подвійного громадянства, його характерні риси.

Одним із проявів життєдіяльності мігрантів є інтернаціоналізація світових фінансів, що відбувається не лише за рахунок діяльності міжнародних фінансових установ та транснаціональних корпорацій, а й унаслідок приватних грошових трансфертів. За обсягами вони вже втричі перевищили міжнародну допомогу і зіставляються з іноземними інвестиціями. Причому, на відміну від останніх, під час недавньої фінансово-економічної кризи скоротилися лише незначною мірою. Отже, їх значення для багатьох країн, що розвиваються, зросло. Важливо зазначити, що регулярніше і більше надсилають кошти якраз не переселенці, а мігранти, які не втратили зв'язку з батьківщиною, практикують циркулярні поїздки. Позитивні результати має також соціальний капітал, носіями якого є мігранти, набути ними зв'язки, знання та вміння.

Популяризації моделі циркулярної міграції значно сприяли висновки створеної 2003 р. ООН Глобальної комісії з міграції, яка в своїх рекомендаціях, що були результатом її кількарічної аналітичної роботи, підкреслювала, що на зміну звичній переселенській парадигмі приходять різноманітні форми тимчасових та циркулярних переміщень. Це створює значні перспективи для розвитку країн походження. Що ж до країн призначення, вони мають підтримати циркулярну міграцію запровадивши механізми та створивши канали, якими мігранти могли б рухатися відносно вільно [3, р.80].

Міжнародна організація з міграції також закликала країни призначення відкрити більше можливостей для регулярно повторюваної міграції, що відбувається в рамках двосторонніх угод з країнами походження, та заохотити мігрантів до такої моделі переміщень перспективою неодноразового повернення до того самого місця роботи [4, р.364]. На думку МОМ, більш гнучкий візовий режим, можливість набуття подвійного громадянства також мали б сприяти продуктивному обміну населенням між країнами.

Всесвітній Банк дійшов висновку, що регульована циркулярна міграція може сприяти розвитку торгових та інвестиційних зв'язків між країнами, зменшенню негативних соціальних та сімейних наслідків нелегальної міграції, а також бути прийнятною для громадської думки в тих країнах, де населення налаштоване проти наростання імміграції [4, с.123].

З урахуванням цих рекомендацій Глобальний форум з міграції та розвитку, щорічне міжнародне зібрання, започатковане рішенням Генеральної Асамблеї ООН, приділив значну увагу циркулярній міграції як найбільш перспективній політичній моделі стосунків між країнами походження та призначення мігрантів, зазначаючи необхідність глибшого її опрацювання, здійснення відповідних пілотних проєктів та оцінки їх ефективності [2, р.2].

В ЄС концепція циркулярної міграції посіла важливе місце у формуванні спільної міграційної політики з 2005 р., коли було ухвалено Політичний план щодо легальної міграції, в якому передбачалося розробити політичні механізми сприяння циркулярній та зворотній міграції [6]. У травні 2007 р. Єврокомісія видала Послання «Щодо циркулярної міграції та партнерства у сфері мобільності між Європейським Союзом і третіми

державами» [7], де цю концепцію було розвинуто й уточнено, запропоновано заходи з її реалізації.

Єврокомісія розглядає циркулярну міграцію як реальний засіб кращої організації переміщень між ЄС та його партнерами, дієву альтернативу нелегальній міграції. Реалізація цієї ідеї передбачає «партнерство у сфері мобільності», тобто двостороннє регулювання міграційних проблем у пакеті, який включає спрощення процедур доступу мігрантів на територію ЄС в обмін на належні зусилля країн їхнього походження в сфері боротьби з нелегальною міграцією, забезпечення механізмів реадмісії, а також реінтеграції мігрантів, які повертаються, у т.ч. надання їм можливостей для працевлаштування.

Відповідно до Послання, прикладами циркулярної міграції можуть бути сезонні працівники, які прибувають до країн ЄС на визначений термін, після чого повертаються на батьківщину; громадяни третіх країн, які навчаються чи проходять стажування в країнах ЄС; науковці з третіх країн, які беруть участь у наукових проектах на території ЄС; учасники різноманітних культурних обмінів, а також особи, які займаються неоплачуваною волонтерською діяльністю, що відповідає основним принципам ЄС.

Попри широке обговорення феномену циркулярної міграції, його єдиного розуміння все ще не вироблено. Деякі автори зазначають, що циркулярна міграція становить виклик для дослідників, оскільки системи міграційної статистики, як і теоретичні моделі пояснення міграцій, сфокусовані на постійних переміщеннях і практично не охоплюють циркулярні [8]. Наведемо кілька найбільш вживаних визначень. У найширшому сенсі **циркулярна міграція — це процес виїзду і повернення на батьківщину, що повторюється неодноразово** [9, р. 7]. За іншим визначенням, **циркулярна міграція — це довготривала, гнучка форма міжнародної людської мобільності, яка відбувається на спільному економічному просторі, що виникає внаслідок глобалізації** [10]. Отже, вона може мати різну мету, тривалість, форму, однак, тісно пов'язана з глобалізаційними процесами, передбачає повторюваність. Ще одне визначення було запропоновано на першому Глобальному форумі з міграції та розвитку у Брюсселі в 2007 р. Відповідно до нього, **циркулярна міграція — це тип переміщень населення між країнами, що включає тимчасову і більш тривалу міграцію, яка відбувається добровільно і обумовлена потребами країн призначення та походження, може задовольняти інтереси всіх зацікавлених сторін** [11, р. 53]. У ньому підкреслено добровільність та взаємовигідність цього типу мобільності. Нарешті, визначення, яке міститься в документах ЄС, характеризує циркулярну міграцію як форму міграції, що регулюється таким чином, щоб забезпечити певний ступінь легальних переміщень між двома країнами в обох напрямках [7], тобто, наголос зроблено на врегульованість та легальність процесу.

Таким чином, основними ознаками циркулярної міграції є тимчасовість перебування за кордоном та неодноразовість/повторюваність міграційних поїздок впродовж тривалого періоду, двостороння спрямованість, добровільність, легальність. Циркулярна міграція часто відбувається відповідно до певних міждержавних домовленостей, тобто контролювано і організовано.

Обмежене розуміння циркулярної міграції включає лише короткочасні поїздки, що завершуються поверненням на батьківщину, які неодноразово повторюються. За ширшого її розуміння, до цього типу переміщень належать також поїздки, що завершуються поверненням мігрантів на батьківщину після відносно тривалого перебування за кордоном.

У документах ЄС розрізняють два типи циркулярної міграції — внутрішній та зовнішній. Перший охоплює громадян третіх країн, які постійно проживали на території Євросоюзу, проте повертаються на батьківщину (outward circularity), а другий — громадян третіх країн, які постійно проживають вдома, проте тимчасово, однак, регулярно прибувають до ЄС (inward circularity).

Сутнісна особливість циркулярної міграції полягає в тому, що вона може розвиватися лише на транснаціональному соціально-економічному просторі, сформованому завдяки глобалізації, в умовах свободи пересування, принаймні відносної. У зв'язку з цим її учасники пов'язані між собою, мають ділові та особисті інтереси і в країні походження, і в країні призначення. Причому від їхнього успіху вигоду мають обидві сторони, що зумовлює взаємну зацікавленість у цій моделі країн-донорів і реципієнтів.

Тому науковці та політики розглядають циркулярну міграцію не лише як певний тип міграційних переміщень, а й як інструмент міграційного менеджменту, здатний забезпечити ефективне використання потенціалу міграції для розвитку і, водночас, зменшити її негативні наслідки.

Ініціатива запровадження цієї моделі передовсім належить країнам-реципієнтам, які бачать у ній засіб отримати необхідних їм працівників, проте уникнути інкорпорації прибулих до суспільства та протестів громадськості, яка здебільшого не підтримує зростання імміграції. З цієї позиції циркулярна міграція належить до арсеналу знарядь контролю над імміграцією.

Країни призначення вже неодноразово зверталися до різних схем тимчасової міграції для задоволення своїх потреб. Найбільш відомим є рекрутування в 1950-х — на початку 1970-х рр. західноєвропейськими державами робітників-гостей (від німецького *gastarbeiter*) із Південної Європи та Північної Африки. Процедура їхнього найму найдетальніше було розроблено в Німеччині. Вона регулювалася державою і базувалася на двосторонніх угодах з країнами-постачальниками. В її рамках іммігранти отримували тимчасові дозволи на працевлаштування (як правило, 1 рік), користувалися обмеженими можливостями зміни місця роботи та проживання, а також об'єднання сімей. Все це мало забезпечити ротацію іноземних працівників, а також мінімізувати соціальні наслідки їхньої присутності, зокрема, користування соціальними фондами, участь у класовій боротьбі тощо.

Але дуже швидко з'ясувалося, що наведена схема не працює. В 1969 р. лише 44% працівників-гостей у Німеччині були відібрані компетентними органами, тоді як більшість звернулися по візу на основі іменних запрошень від роботодавців. По-перше, підприємців не влаштовував короткий термін перебування працівників, які уже набули досвіду, вони намагалися їх затримати. По-друге, іменні запрошення часто були формою об'єднання сімей, оскільки працівник домовлявся з роботодавцем про запрошення його подружжя. Діти прибували “у гості” або народжувалися вже в країні перебування. Склад іноземців змінився. Вони почали потребувати медичного обслуговування, освітніх послуг, нормального житла замість бараків. Крім того, — вступали у профспілки і захищали свої права. Привабливість робітників-гостей як дешевої і невибагливої робочої сили зникла, водночас проявилися соціальні та культурні наслідки їхньої присутності. У цьому контексті “нафтова криза” 1973—1974 рр., коли програми залучення іноземних працівників у всіх західноєвропейських державах було згорнуто, була радше імпульсом, ніж основною причиною такого рішення [13, р. 3].

Разом з тим масові звільнення за умов, коли економічна стагнація в країнах походження була набагато глибшою, ніж на Заході, змусили повернутися на батьківщину далеко не всіх іноземців. Понад те, оскільки більш-менш вільна циркуляція робочої сили припинилася, вони не лише залишалися за кордоном самі, а й намагалися забрати в країну перебування свої сім'ї. Робітники-гості перетворювалися на переселенців, що явно суперечило основній ідеї їх залучення. Причому слабо інтегрованих в суспільство переселенців, оскільки первинне обмеження їхніх прав та дискримінація логічно обумовили соціальне виключення.

Усвідомлення проблем, з якими зіткнулося суспільство внаслідок провалу ротаційної ідеї трудової імміграції, а також переміщення багатьох виробництв із старих індустриаль-

них країн у країни, що розвиваються, зі значно дешевшою робочою силою, спонукали уряди західноєвропейських держав у 1980–1990-ті рр. вдаватися до заходів зі скорочення імміграції. Проте на рубежі тисячоліть ситуація змінилася. Місце жорстких обмежень зайняла політика «регульованої відкритості». Попри антиімміграційну риторичку, розпочалися пошуки прийнятної форми поповнення людських ресурсів із зовнішніх джерел. З'явилися схеми залучення кваліфікованих іммігрантів, водночас – програми щодо тимчасової міграції некваліфікованих працівників. Систематичного характеру набули кампанії з легалізації нелегальних мігрантів.

Для цього були поважні причини. По-перше, далеко не всі працевістки виробництва можна перевести у держави з дешевою робочою силою, зокрема, сільське господарство, будівництво, виробництво послуг, готелі, лікарні мають бути поряд зі споживачами. По-друге, замислитися над перспективою дефіциту працівників змусило невідворотне скорочення та старіння населення Європи. Внаслідок чисельного зменшення молоді її шанси здобути вищу освіту зросли, як і небажання виконувати малокваліфіковану роботу. Натомість збільшення частки старших осіб обумовило зростання попиту на послуги з догляду та обслуговування. По-третє, західному суспільству, особливо після 11 вересня 2001 р., довелося усвідомити небезпеку нелегальної міграції, за рахунок якої забезпечувалися потреби економіки у невибагливій і дешевій робочій силі після припинення офіційного рекрутування робітників за кордоном.

Змінювати орієнтири міграційної політики спонукали й зовнішні обставини. Добре відомо, що вигодами від глобалізації передовсім користуються розвинуті держави, прірва між багатими і бідними зростає, а тиск на багаті країни з метою справедливішого розподілу багатства збільшується. Це змушує відкривати певні канали для легальної міграції з країн, що розвиваються. Водночас намагання Заходу залучити насамперед кваліфікованих мігрантів суперечать інтересам менш розвинутих країн. Тому необхідно було віднайти схему, яка зменшувала б суперечності і задовольняла обидві сторони.

Новітні технології, що забезпечували раніше небачений рівень контролю за перетинами кордону та перебуванням іноземців, додавали країнам призначення оптимізму, попри небезпідставні побоювання, що впливали із попереднього досвіду. Забезпечити циркулярність мали також такі заходи: санкції проти працевлаштовувачів, які наймають нелегалів; державне мито за працевлаштування мігрантів та проведення тесту ринку праці, тобто працевлаштування мігранта лише у випадку, коли пошуки працівника на місцевому ринку праці є остаточно безнадійними; контроль за посередниками у працевлаштуванні; комбінація примусових та заохочувальних заходів, які забезпечили б повернення мігранта додому після завершення терміну дії дозволу на працевлаштування [14]. Важливе місце у цьому списку посідає також співпраця з країнами походження.

Популяризатори циркулярної міграції наполягали, що вона вигідна не лише країнам призначення, а й походження, оскільки забезпечує збереження міцних зв'язків з мігрантами за кордоном, що позначається на обсягах їхніх переказів, запобігає остаточній втраті людського капіталу, а також здатна протиставити «відпливові мізків» їх «циркуляцію» і навіть «набуття мізків» (brain gain), тобто повернення на батьківщину мігрантів, збагачених новими знаннями та вміннями.

Проте автори, які вивчають наслідки міграції з позиції країн походження, зазначали, що для використання її позитивного потенціалу цим державам необхідно докласти значних зусиль. Водночас більшість з них не мають чіткої міграційної політики, ефективних засобів впливу на склад та обсяги міграційних потоків. Тенденція до лібералізації економіки та громадського життя (характерна для них тією чи іншою мірою) обумовила не лише вільний виїзд з країни, а й обмеження державних можливостей контролювати міграцію і, як наслідок, численну нелегальну міграцію, її криміналізацію, торгівлю людьми. За таких

обставин у країнах походження міграція швидше сприймається як виклик чи невдача в процесі розвитку, ніж як іманентна складова ширшого процесу соціальної та економічної трансформації [15, p.43].

Тому багато країн-донорів досить скептично ставляться до ідеї циркулярної міграції, сумніваючись, що вона означатиме дещо більше, ніж просто прагнення країн-реципієнтів забезпечити повернення іноземних працівників додому. Та поступово розуміння необхідності політичної підтримки циркулярності набуває прибічників. Зрозуміло, що заохотити співвітчизників до повернення, хоча б тимчасового, можна лише створивши на батьківщині сприятливий для життя та ділової активності клімат. Однак цьому можуть сприяти й спеціальні заходи. Деякі з них доволі декларативні, проте мають продемонструвати зацікавленість країни походження в поверненні мігрантів, а інші – цілком практичні. Серед них, зокрема: гарантії участі у виборах та права власності для тих, хто виїхав за кордон; відміна віз для співвітчизників, які є громадянами інших країн; визнання подвійного громадянства; поширення інформації про можливості інвестицій та спрощення бюрократичних процедур для інвесторів з діаспори; розвиток транспортного сполучення та різних форм зв'язку з країнами проживання діаспор [9, p.14].

Низка урядів особливу увагу приділяють заохоченню повернення висококваліфікованих фахівців (Південна Корея, Тайвань, Китай, Уругвай, Аргентина). Вони застосовують і моральні, і матеріальні стимули, створили спеціальні урядові агентства, що надають практичну допомогу у поверненні, а також наукові інституції чи технопарки, віртуальні мережі та банки даних з метою забезпечити зв'язок між фахівцями за кордоном та їхніми колегами, які залишилися вдома [16, p.21].

Важлива роль належить співпраці між країнами походження та призначення мігрантів, розвитку економічного співробітництва, зокрема, виконанню спільних проєктів, укладенню угод щодо соціального забезпечення мігрантів, домовленостей щодо переведення пенсій тощо.

Чи не найбільшою перевагою циркулярної міграції, як політичної моделі, є те, що вона відповідає інтересам самих мігрантів. Якщо циркулярність не зводиться лише до тимчасовості, а передбачає періодичний вільний доступ до країни-реципієнта, вона означає для мігранта порівняно високий заробіток без тривалої розлуки зі своїм соціальним оточенням та болісної адаптації за кордоном, а також можливість ефективніше витратити зароблене на батьківщині, де ціни зазвичай нижчі, ніж у країні працевлаштування. Доступ до ширшого ринку праці дає змогу краще використати свій трудовий потенціал, набути нових знань та заробити кошти, які покращують ситуацію після повернення на батьківщину й самого мігранта, і його сім'ї. Якісною відмінністю циркулярної міграції від інших типів тимчасових переміщень є також і те, що за тимчасової міграції працедавці не зацікавлені робити внески в навчання, розвиток працівника-мігранта, якого вони більше не побачать, так само країна призначення не займається мігрантом, якого не потрібно інтегрувати в суспільство. Натомість, циркулярний мігрант через періодичну повторюваність своїх поїздок набагато тісніше пов'язаний з країною перебування, зацікавленість у співпраці з ним вища.

Таким чином, циркулярна міграція знижує ризики переміщень та зберігає їх переваги. Важливо, що, як підкреслюють дослідники, вона створює для людини більші можливості вибору, що, власне, є основою людського розвитку в його сучасному розумінні: мігрант не мусить обирати між країною походження та спрямування, а може вільно рухатися між обома.

Разом з тим циркулярна міграція не є автоматично позитивним явищем для її безпосередніх учасників. Як пише К. Ньюденд, якщо постійні поїздки на заробітки за кордон є наслідком відсутності перспектив на батьківщині, а соціальне просування в країні пере-

бування неможливе, як і перспектива заробити там суму грошей, здатну змінити ситуацію, тобто, якщо циркулярна міграція є вимушеним рішенням, а не наслідком вільного вибору, – є підстави говорити про “негативну циркулярність” [9, р. 2].

Однак, хоча і з застереженнями, циркулярна міграція видається взаємовигідною для всіх учасників, тобто країн походження, призначення та мігрантів (win-win-win solution). На думку експертів, це доводить поширення де-факто циркулярності, яку спонтанно практикують мігранти. Звідси умови, за яких вона виникає, варті вивчення і врахування при прийнятті політичних рішень, спрямованих на просування цієї моделі.

Так, не складно помітити, що циркулярна міграція є надбанням регіонів, де рух через кордон вільний або, принаймні, не є аж занадто ускладненим. Вона характерна для економічних та політичних союзів, наприклад, ЄС, СНД, була найбільш поширеною формою міграції мексиканців до США до 1990-х рр., коли прикордонний контроль з боку Сполучених Штатів було значно посилено, що мало за наслідок не зменшення міграції мексиканців, а їхнє залишення у США на довші строки [17, р.4]. Сприяє систематичній циркулярній міграції подвійне громадянство, яке в тій чи іншій формі визнають нині половина країн світу [18].

Більшість мігрантів, яких можна охарактеризувати як циркулярні, виконують за кордоном сезонні роботи, часто в рамках відповідних міждержавних угод. Успішний приклад демонструє Канада, яка запрошує 20 тис. сільгоспробітників щороку на строк від 6 тижнів до 8 місяців з Мексики, інших країн Латинської Америки. За 30 років реалізації цієї програми не було жодного випадку порушень правил повернення. Мігранти беруть в ній участь роками. Їм пропонують працевлаштування у того ж фермера, якщо працівник згоден, і є потреба в його роботі. Працедавець зобов'язаний платити мігрантові не менше, ніж мешканцю Канади, надати житло і харчування, забезпечити медичне страхування, оплатити проїзд. Ці умови вигідно відрізняються від тих, у які потрапляють мігранти, які намагаються нелегально дістатися Канади. Це підвищує продуктивність праці та забезпечує гарантовані заробітки, що сприяють покращанню життя домогосподарств мігрантів, накопиченню коштів для купівлі землі або відкриття власного бізнесу. Водночас, за висновком дослідників, гарантоване забезпечення робочою силою дало змогу канадським фермерам, які беруть участь у програмі, збільшити виробництво, що, у свою чергу, обумовило зростання працевлаштування в сільському господарстві країни в цілому та суміжних галузях.

Ще один приклад, що обговорюється в літературі, – Іспанія, яка запрошує сільгоспробітників на строк до 9 місяців. Повернувшись мігрант мусить зареєструватися в консульстві Іспанії на батьківщині, що є не лише контрольним, а й заохочувальним заходом: наступного року такий працівник звільняється від проходження процедур відбору. Через 4 роки сезонної роботи іноземець отримує полегшений доступ до довгострокового дозволу на працевлаштування. Тобто Іспанія розглядає сумлінних і дисциплінованих сезонних працівників як найбільш прийнятних кандидатів на імміграцію для постійного проживання.

Найбільше сезонних іноземних працівників у рамках міждержавних угод (до 350 тис. щороку) залучає Німеччина, що уклала відповідні домовленості з 8 країнами Центральної Європи (Польщею, Чехією, Словаччиною, Угорщиною, Словенією, Литвою, Латвією, Естонією). Їх наймають на строк 90 днів впродовж року для будівництва, сільського господарства, туристичного обслуговування. У 1990-ті рр. ці міграції відіграли не лише економічну, а й важливу соціально-політичну роль, позитивно впливали на процес інтеграції центральноєвропейських країн до об'єднаної Європи.

Наведені приклади, однак, стосуються сезонної міграції, де циркуляція робочої сили логічна. В інших випадках забезпечити її складніше. Роботодавці не зацікавлені міняти

вже досвідченого працівника на новоприбулого, а працівники — втрачати робоче місце і заробіток. Тому циркулярність міграції малокваліфікованих працівників для інших, крім сезонних, робіт здебільшого забезпечується суворими законами, що типово для країн-імпортерів робочої сили Перської Затоки та Південно-Східної Азії. Тут застосовують короткотермінові контракти, причому отримати дозвіл на тривале працевлаштування чи натуралізуватися практично неможливо. Водночас циркулярності міграції сприяє відсутність перспектив у більшості країн походження, а також можливість повторного прибуття до країн призначення.

Натомість, приклад забезпечення циркулярності на основі демократичних принципів, що включають як контроль, так і заохочення, пропонує Іспанія. На основі угод з країнами призначення мігрантів заохочують до опанування спеціальностями, в яких є потреба і в Іспанії, і на батьківщині, передбачено механізми визнання набутого за кордоном фаху тощо [17, р.11].

Успішний приклад заохочення циркулярності з боку країни походження демонструють Філіппіни, що мають тривалий досвід регулювання зарубіжної зайнятості населення, навчання мігрантів, захисту їхніх прав, підтримки сімей, які залишаються вдома, реінтеграції після повернення. На жаль, тут йдеться про негативну циркулярність, оскільки до повторюваності поїздок на заробітки за кордон філіппінців спонукає відсутність можливостей вдома.

Разом з тим, поряд з позитивними, є й інші приклади, які свідчать, якщо циркулярна міграція врегульована недостатньо, то може легко перетворитися на постійну чи нелегальну, тобто суперечити своїм цілям. Цілком зрозуміло, що доки умови в країні походження не поліпшаться, циркулярний мігрант у багатьох випадках намагатиметься залишитися в країні призначення на довші строки, навіть на нелегальному становищі, перевезти туди сім'ю. З другого боку, держави-реципієнти, особливо коли йдеться про кваліфікованих працівників, студентів, які завершили навчання, можуть розглядати циркулярних мігрантів як найбільш перспективних кандидатів для постійного переселення, сприяти йому.

Серйозні застереження висловлюються у зв'язку з тим, що нетривалість строку перебування циркулярного мігранта в країні може обумовити обмеження його прав порівняно з постійними мешканцями, перетворити таких мігрантів на людей «другого сорту». Зокрема, С.Вертовець наголошує, що при конструюванні політики циркулярної міграції необхідно враховувати важливість кількох суттєвих запитань: чи будуть мігранти жорстко закріплені за певним місцем роботи і працедавцем, що збільшуватиме вірогідність експлуатації та обмежуватиме можливості їхньої соціальної мобільності; чи слугуватиме ця модель для закриття ринку праці для інших потенційних мігрантів; чи стануть санкції за порушення термінів перебування, неповернення на батьківщину більш жорсткими; чи виключатимуться, враховуючи тимчасовість перебування, будь-які зусилля щодо інтеграції мігрантів, що, у свою чергу, зробить цю категорію мігрантів більш вразливою, соціально виключеною та просторово сегрегованою [19]. Окремої уваги потребує питання пенсійного забезпечення. Адже на сьогодні тимчасові робітники здебільшого позбавлені можливості скористатися своїми соціальними внесками, оскільки впродовж обмежених строків працевлаштування за кордоном вони не можуть накопичити мінімальні необхідні для набуття права на пенсію суми.

Глобальна комісія з питань міграції у своїй доповіді, про яку вже йшлося, визнавала, що циркулярна міграція справді несе небезпеку надексплуатації мігрантів та перетворення тимчасової міграції на постійну, однак вона підкреслювала, що держава здатна мінімізувати ці загрози адекватними політичними заходами. Потрібно чітко визначити і усвідомити суть циркулярної міграції, створити необхідну законодавчу базу, розробити конкретні схеми та механізми її реалізації.

Ці завдання актуальні й для України. По-перше, як свідчать дослідження трудової міграції українців за кордон, її значна частина має ознаки спонтанної циркулярності: працівники-мігранти здійснюють періодичні, повторювані поїздки на заробітки на порівняно нетривалі строки [20, с.35]. Вони характерні передовсім для працевлаштування громадян в сусідніх державах, таких як Росія, Польща, Угорщина. По-друге, враховуючи просування ідеї циркулярної міграції на рівні ЄС, можна сподіватися на спільне здійснення відповідних програм, домовитися про які буде значно легше, ніж укласти стандартні угоди про працевлаштування. Це дасть змогу успішніше захищати права працівників-мігрантів, зменшити ризики нелегального працевлаштування за кордоном. Але найголовніше – циркулярна міграція вочевидь відповідає національним інтересам України, оскільки застосовуючи цю модель можливо зберегти громадян для держави, запобігти остаточній втраті їхнього трудового та інтелектуального потенціалу. Вона, звичайно, не панацея, проте може бути корисною в пошуках відповідей на виклики трудової міграції, розв'язання зумовлених нею проблем.

Використання моделі циркулярної міграції потребує активної участі держави в її організації, а також розвитку плідного міжнародного співробітництва. Основними напрямками відповідної політики мають стати, по-перше, заохочення повернення в Україну емігрантів, які вже тривалий строк працюють за межами держави, представників діаспори, по-друге, розвиток тимчасових схем працевлаштування за кордоном. Найактуальніші завдання з метою досягнення циркулярності переміщення полягають у: забезпеченні вільного пересування через кордони завдяки домовленостям про безвізовий режим поїздок українців до ЄС; укладенні угод з країнами призначення про тимчасове, сезонне працевлаштування для виконання певних робіт; урегулюванні питання нарахування пенсій, інших соціальних виплат за участі країн працевлаштування мігрантів; забезпеченні постійних зв'язків з мігрантами за кордоном шляхом удосконалення роботи консульських установ, створення та підтримки культурних центрів, шкіл, об'єднань мігрантів, забезпечення участі мігрантів у виборах в Україні; розробці та впровадженні конкретних заходів, спрямованих на сприяння поверненню та реінтеграції мігрантів на Батьківщині.

Джерела

1. Международная миграция и развитие. Доклад Генерального секретаря. Организация Объединенных Наций. А/60/871. – http://www.un.org/russian/esa/economic/a59_325.pdf
2. *Pastore F.* Circular migration: Background note for the Meeting of Experts on Legal Migration (Rabat, 34 March 2008).
3. Migration in the interconnected world: New directions for action. – Geneva: The Global Commission on International Migration, 2005.
4. World Migration 2005. Costs and Benefits of international Migration. – Geneva: IOM, 2005.
5. Миграция и денежные переводы. Восточная Европа и бывший Советский Союз / Под ред. А.Мансур и Б.Куиллина. – М.: Из-во «Весь мир», 2009. – 123 с.
6. Policy plan on legal migration, Communication from the Commission. – Brussels, COM (2005) 669 Final. – <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2005:0669:FIN:EN:PDF>
7. On circular migration and mobility partnerships between the European Union and third countries. Communication of the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. – Brussels, COM (2007) 248. – <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2007:0248:FIN:EN:PDF>
8. *Hugo G.* Circular migration: keeping development rolling? – <http://www.migrationinformation.org/feature/display.cfm?ID=129> Migration Information Source
9. *Newland K.* Circular Migration and Human Development. – Human development research paper. – UNDP, 2009. – N 42. – http://www.migrationpolicy.org/pubs/newland_HDRP_2009.pdf

10. *Agunias D.R., Newland K.* Circular Migration and Development: Trends, Policy Routes, and Ways Forward / Migration Policy Institute . – Policy Brief, April 2007. http://www.migrationpolicy.org/pubs/MigDevPB_041807.pdf
11. World Migration Report 2010. The future of Migration: Building Capacities for Changes. – Geneva: IOM, 2010. – P.53.
12. *Newland K., Agunias D.R.* How Can Circular migration and Sustainable Return Serve as Development Tools? Background paper prepared for Roundtable 1.4, Global forum on Migration and Development, Brussels, July 2007. – http://www.migrationpolicy.org/pubs/MigDevPB_041807.pdf
13. *Castles S.* Back to the future? Can Europe meet its labour needs through Temporary migration? / International Migration Institute. – Working Paper. – 2006. – N 1.
14. *Ruhs M.* The potential of temporary migration programmes in future international migration policy. – Global Commission on International Migration, 2005. – <http://www.gcim.org>
15. *Zoomers A., Naerssen T.* International migration and national development in Sub-Saharan Africa: Viepoints and policy initiatives in the countries of origin. / COMCAD. – Arbeitspapiere-Working Paper. – 2007. – N 32. – http://www.uni-bielefeld.de/tidrc/ag_comcad/downloads/workingpaper_32_Zoomers+vanNaerssen.pdf
16. *Agunias D.R.* From a zero-sum to a win-win scenario? Literature review on circular migration. – Washington: <http://www.migrationinformation.org/Feature/display.cfm?ID=369>, 2006.
17. *Newland K., Agunias D.R., Terrazas A.* Learning by Doing: Experience of circular migration. – MPI Insight. September 2008. – <http://www.migrationpolicy.org/pubs/Insight-IGC-Sept08.pdf>
18. *Gilbertson G.* Citizenship in Globalizing World Migration information source, January 2006. – <http://www.migrationinformation.org/Feature/display.cfm?ID=369>
19. *Vertovec S.* The way forward in global policy? / International Migration Institute . – Working paper. – 2007. – N 4. – <http://www.imi.ox.ac.uk/pdfs/imi-working-papers/wp4-circular-migration-policy.pdf>
20. Зовнішня трудова міграція населення України / Державний Комітет статистики України, Український центр соціальних реформ. – К.: ДП “Інформаційно-аналітичне агентство”, 2009. – 118 с.

Анотація. У статті розглянуто передумови виникнення, визначення та сутнісні характеристики циркулярної міграції як типу переміщень і як політичної моделі. Зроблено висновок про перспективність її використання для регулювання трудової міграції громадян України за кордон.

Аннотация. В статье рассмотрены предпосылки возникновения, определение и существенные характеристики циркулярной миграции как типа перемещений и как политической модели. Сделан вывод о перспективности ее использования для регулирования трудовой миграции граждан Украины за границу.

Summary. The article reviews pre-conditions, definition, and key characteristics of circular migration as of the type of movement as well as of the political model. The author concludes on the prospects of its application in the context of regulating international labor migration of Ukrainian citizens.

Ключові слова: циркулярна міграція, міграційний менеджмент, міграційна політика.

Ключевые слова: циркулярная миграция, миграционный менеджмент, миграционная политика.

Key words: circular migration, migration management, migration policy.

Стаття надійшла до редакції журналу 07.06.2011 р.

УДК 314.7.044(477)

Т.А. ДРАГУНОВА,
*кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник
Інституту демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України*

СОЦІАЛЬНІ ЧИННИКИ МІГРАЦІЙНОЇ МОБІЛЬНОСТІ МЕШКАНЦІВ ОБЛАСНИХ ЦЕНТРІВ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Розглядаючи закономірності формування та розвитку систем розселення, її територіальної організації, не можна залишити поза увагою роль великих міст. Вони є опорними центрами територіальних систем виробництва та формування структури господарської діяльності. Великі міста – обласні центри (чисельність мешканців понад 100 тис.чол.), займаючи центральне положення в системі розселення регіонів, виконують багато функцій – економічну, адміністративно-управлінську, освітню, виступають центрами регіональних ринків праці, мають сприятливіші умови для розвитку нових, прогресивних технологій, залучення інвестицій, які визначають перспективи розвитку міста і регіону в цілому. Крім того, міста з чисельністю понад 500 тис.осіб виконують системоутворюючу роль центрів міжобласних систем розселення (до таких міст належать Київ (Центральна система розселення), Харків (Північно-Східна), Одеса (Південна), Донецьк (Східна), Дніпропетровськ (Центрально-Східна), Львів(Західна)), мають науково-дослідну базу, висококваліфікованих працівників, кілька (здебільшого понад десять) науково-дослідних інститутів і вищих навчальних закладів[1, с.272]. Проблема формування і розвитку систем розселення завжди є актуальною, бо торкається як державних (на рівні планування і забезпечення), так і безпосередньо людських інтересів.

Аналіз попередніх досліджень. Розвитку системи розселення, зокрема міської мережі, демографічним чинникам росту чисельності населених пунктів присвячено багато робіт економістів, демографів, географів, фахівців з містобудування та інших. Серед них слід згадати Ю.І. Пітюренка, А.І.Доценка, М.І.Фашевського, які обґрунтували значення міст як головної форми територіальної організації розселення, займалися питаннями управління і вдосконалення організації системи населених пунктів; М. Дьоміна і Г. Фільварова, відомих практиків у галузі урбаністики, управління розвитку містобудівних систем, архітектури і містобудування, територіального планування. Демографи О.У.Хомра і Г.Л.Глуханова присвячували свої роботи дослідженням демографічних складових динаміки чисельності міст, в тому числі міграції населення, результативності і зв'язків міграційних потоків.

Сучасний стан системи розселення України характеризується значною диференціацією і поляризацією соціально-економічного розвитку регіонів. Тому завданням науковців є виявлення та всебічний аналіз проблем розвитку систем розселення, зокрема міської мережі населених пунктів, забезпечення державного управління інформацією для розробки ефективних заходів щодо цього.

Метою цієї статті є дослідження демографічних аспектів сучасного розвитку міст — обласних центрів, зокрема міграції населення, тенденцій формування міграційних потоків різного рівня і факторів впливу на цей процес. Слід зазначити, що в даній роботі не аналізується міграція населення м. Києва, тому що місто вирізняється специфікою формування і розвитку Столичного регіону і є об'єктом окремого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Обласні центри України, згідно із загальноприйнятою класифікацією міст за кількістю жителів, на сьогодні входять до таких груп: міста — мільонери (Харків, Одеса, Дніпропетровськ), крупні міста з чисельністю від 500 тис. осіб (Донецьк, Запоріжжя, Львів, Миколаїв), великі міста (від 100 до 500 тис.) — решта сімнадцять обласних центрів. Більшість великих міст має чисельність населення 200—300 тис. (65%).

У другій половині XX століття зростання чисельності населення обласних центрів значно випереджало збільшення чисельності міського населення: якщо у 1979—1984 рр. чисельність жителів обласних центрів зросла на 9,5%, то міське населення в цілому по Україні збільшилося лише на 2,0% [2, с.109]. Починаючи з 1994 р., внаслідок важких соціальних і економічних кризових явищ, загальний приріст населення України став зменшуватися. В більшості обласних центрів механічний приріст населення перевищував природний переважно через міграцію населення із сіл у межах області. Різниця між скороченням населення обласних центрів і міського населення в цілому протягом 2003—2010 рр. становила лише 0,7 відсоткового пункту (відповідно 2,4% і 3,1%), при цьому частка населення обласних центрів у загальній чисельності міського населення майже не змінилася (у 2003 р. — 38,4%, у 2010 р. — 38,6%). Перебіг процесів природного приросту і міграції населення залежать від особливостей демографічної поведінки жителів і від економічної ситуації в регіоні, тому, незважаючи на загальні тенденції, всі міста мають свої особливості.

За тенденціями динаміки чисельності населення протягом 2002—2010 рр. обласні центри України можна поділити на три групи. В першу групу входили міста західних областей і Поділля — Вінниця, Хмельницький, Чернівці, Івано-Франківськ, Луцьк, Рівне, Львів та Ужгород (табл. 1), які вирізнялися тим, що чисельність населення в них протягом цього періоду зростала або, як у Львові і Ужгороді, майже не змінювалась. Середні темпи загального приросту в цій групі міст становили 0,5%, зокрема природний приріст був додатний і характеризувався достатньо інтенсивними темпами — в середньому 34,4%. Найвищі темпи зростання природного приросту спостерігалися у містах Полісся — Рівному та Луцьку.

Виняток серед обласних центрів першої групи становили такі міста, як Львів та Чернівці. Якщо у Львові природний приріст залишався від'ємним, то у Чернівцях у 2010 р. кількість народжених вже перевищила кількість смертей, що обумовило перехід на додатне значення природного приросту. Відповідно, зростання і стабілізація чисельності населення у зазначених містах зумовлена міграційним приростом.

До другої групи увійшли обласні центри Одеса, Черкаси, Чернігів, Тернопіль, Миколаїв, Житомир. У них відмічено зниження чисельності населення невеликими темпами — в середньому на рівні 0,4%, однак цей процес був стабільним і зумовлений від'ємним природним приростом населення. Проте протягом досліджуваного періоду відбувалося доволі інтенсивне зростання абсолютних значень природного приросту на рівні 15,3%.

Таблиця 1

Групування обласних центрів України за динамікою чисельності населення у 2002–2010 рр.

	Групи обласних центрів за динамікою чисельності населення	Назви обласних центрів	Природний приріст	Виняток
1.	Чисельність населення зростає або залишається стабільною	Вінниця, Чернівці, Хмельницький, Луцьк, Львів, Івано-Франківськ, Рівне, Ужгород	Додатний, з тенденцією зростання	Львів, Чернівці
2.	Чисельність населення повільно зменшується	Одеса, Черкаси, Чернігів, Тернопіль, Миколаїв, Житомир	Від’ємний, з інтенсивним зменшенням від’ємних значень	Одеса, Тернопіль
3.	Чисельність населення інтенсивно зменшується	Дніпропетровськ, Донецьк, Запоріжжя, Луганськ, Кіровоград, Харків, Сімферополь, Херсон, Суми, Полтава	Від’ємний, з повільним зменшенням від’ємних значень	Сімферополь

Джерело: за даними Держстату України

Винятком у цій групі міст були Одеса і Тернопіль. В Одесі протягом останніх чотирьох років спостерігалось невелике зростання чисельності населення за від’ємних значень природного приросту. Тернопіль, на відміну від інших міст цієї групи, мав додатний природний приріст, хоча і з тенденцією його зменшення.

Третя група включила міста сходу України –Донецьк, Луганськ, центру – Полтава, Запоріжжя, Кіровоград, Дніпропетровськ, північного сходу –Харків і Суми, півдня – Сімферополь, Херсон. Для цієї групи характерним було більш інтенсивне скорочення населення на рівні 0,9%(в середньому за період), від’ємні значення природного приросту з тенденцією дуже повільного їх збільшення на рівні в середньому 8,1%. Виняток у цій групі становив Сімферополь, який відрізнявся найвищими темпами зростання природного приросту і у 2010 р. мав найменше від’ємне значення природного убутку населення.

Крім процесів народжуваності та смертності значний вплив на зміну чисельності населення обласних центрів справляє міграція населення, яка або компенсує його природне зменшення, або поглиблює скорочення населення.

Мобільність (рухливість) населення обласних центрів України була вищою, ніж в Україні в цілому, і міського населення зокрема: у 2010 році вона становила в середньому 31,6‰ (в цілому по Україні цей показник становив 29,4‰, зокрема городян –29,8‰) і коливалася від 17,6 ‰ до 45,3 ‰.

Протягом 2007–2010 рр. найвищою мобільністю населення вирізнялося м.Рівне (45,3 ‰), високі значення показника також були в містах Вінниця та Житомир (відповідно 43,5 і 41,7 ‰). Найменшою міграційна мобільність населення була у Луцьку і Запоріжжі (17,6–17,8‰).

Відмінності спостерігалися в інтенсивності участі населення обласних центрів у внутрішньо регіональних, міжрегіональних та міждержавних потоках. Мобільність населення 24 обласних центрів України (без врахування Києва) у внутрішньорегіональних потоках становила у 2010 р. в середньому 17,7 ‰, у міжрегіональних потоках – 10,6‰, у міждержавних потоках – 1,1 ‰ (табл.2).

Таблиця 2

Динаміка мобільності населення України у 2003–2010 рр.

	Роки	Україна в цілому	в тому числі		
			міське на-селення	сільське на-селення	населення облас-них центрів (в середньому)
Всі по-токи	2003	32,3	33,4	30,3	31,6
	2005	32,3	33,1	30,6	32,5
	2007	32,3	32,8	31,3	32,6
	2009	27,6	27,9	27,7	28,5
	2010	29,4	29,8	28,7	29,4
Внутріш-ньо регі-ональні потоки	2003	18,6	17,9	19,6	18,5
	2005	18,6	17,9	20,0	19,2
	2007	18,8	18,0	20,6	19,5
	2009	15,9	15,1	17,7	17,2
	2010	17,2	16,4	19,1	17,7
Між регі-ональні потоки	2003	11,6	12,2	9,4	10,9
	2005	12,2	13,3	9,5	11,3
	2007	11,8	12,9	9,6	10,8
	2009	10,5	11,5	8,5	10,0
	2010	11,2	12,3	8,9	10,6
Між-народні потоки	2003	2,1	2,6	1,3	2,7
	2005	1,5	1,9	1,1	1,8
	2007	1,7	1,9	1,0	2,3
	2009	1,1	1,3	0,8	1,3
	2010	1,0	1,1	0,7	1,1

Джерело: за даними Держстату України

Серед обласних центрів найбільша різниця у мобільності населення в 2010 р. відмічалася у внутрішньорегіональних потоках — амплітуда значень цього показника досягала 20,6 ‰ (від 9,6‰ у Запоріжжі до 30,2 ‰ в Житомирі). Істотно меншим було коливання міграційної мобільності населення міст у міжрегіональних і міждержавних потоках. У міжрегіональних потоках вона становила 11,2 пункту — від максимальної мобільності мешканців Рівного (16,3‰) до мінімальної у Донецьку (5,1‰). У міждержавних потоках різниця мобільності населення обласних центрів склала лише 2,2 пункту: від найменшої у містах західного регіону Рівному та Луцьку (0,5‰) до найбільшої у АР Крим — Сімферополі (2,7‰).

У структурі мобільності населення обласних центрів 60,3% займала внутрішньорегіональна мобільність, 36,0% — міжрегіональна мобільність і лише 3,7% — міждержавна мобільність. Причому протягом останніх семи років спостерігалася тенденція зменшення

частки міждержавної міграції (в 2,2 разу) і збільшення часток міжрегіональних і внутрішньорегіональних потоків (в 1,1 разу) (рис.1).

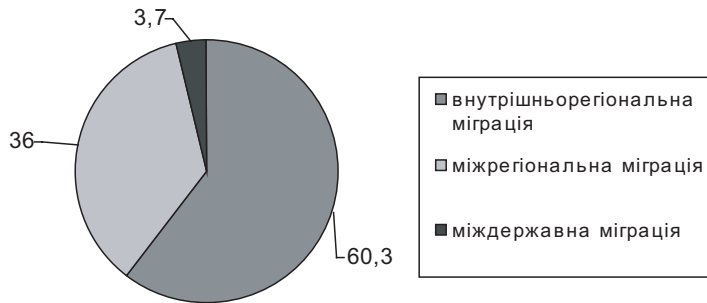

Рис.1. Структура мобільності населення обласних центрів в усіх потоках міграції у 2010 р., за даними Держстату України, %

З метою дослідження особливостей міграційної поведінки мешканців обласних центрів, на основі даних Держстату України за 2007 і 2010 рр., проведено просте групування за показником мобільності (рухливості). В результаті було виділено чотири групи обласних центрів (табл.3).

Таблиця 3

Групування обласних центрів України за міграційною рухливістю населення

Групи	Рівень мобільності	2007	2010
I	40 %о і більше	Рівне, Вінниця, Луцьк, Чернівці, Житомир, Івано-Франківськ	Рівне, Вінниця, Житомир
II	від 30 %о до 40,0 %о	Одеса, Полтава, Сімферополь, Суми, Тернопіль, Харків, Луганськ, Хмельницький, Черкаси, Ужгород, Чернігів	Полтава, Сімферополь, Суми, Тернопіль, Харків, Луганськ, Хмельницький, Черкаси, Ужгород, Чернівці, Івано-Франківськ, Херсон, Кіровоград
III	від 20%о до 30 %о	Дніпропетровськ, Донецьк, Запоріжжя, Кіровоград, Львів, Миколаїв, Херсон	Дніпропетровськ, Донецьк, Львів, Одеса, Чернігів
IV	до 20 %о (включно)	—	Миколаїв, Запоріжжя, Луцьк

Джерело: авторські розрахунки на основі даних Держстату України

Перша група характеризувалася високою рухливістю населення (40%о і більше). У 2010 р. до неї увійшли центри областей більшої частини Полісся (Рівне, Житомир) і східного Поділля (Вінниця). Найбільша міграційна мобільність населення цих міст обумовлювалася високою внутрішньорегіональною мобільністю населення – 25–30 %о (Рівне, Вінниця, Житомир). У 2007 р. сюди увійшли і великі міста Передкарпаття (Чернівці, Івано-Франківськ), які мали високі показники міжрегіональної міграції населення. Проте за останні роки через зниження внутрішньорегіональної мобільності загальна мобільність впала до 36–39%о. У 2010 р. Чернівці і Івано-Франківськ перейшли до другої групи обласних центрів.

Крім них, в другу, найчисельнішу, групу із значенням показника мобільності в межах від 30 % до 40%, увійшли міста Північно-Східного району України (Полтава, Суми, Харків), Причорномор'я (Херсон, Сімферополь), західного та центрального Поділля (Хмельницький, Тернопіль), Закарпаття (Ужгород) та центру (Полтава, Черкаси, Кіровоград). Мобільність населення цих обласних центрів зумовлена різними факторами: по-перше, високою інтенсивністю внутрішньорегіональних переміщень населення (Суми, Ужгород, Полтава), по-друге, численними міжрегіональними (Харків) та міждержавними потоками (Сімферополь, Харків).

У третій групі міст показники мобільності населення становили від 20% до 30 %. Сюди увійшли міста Донецького району (Донецьк, Луганськ), Полісся (Чернігів), Карпатського району (Львів) та Одеса. Переважно мобільність населення цих великих міст формувалася за рахунок внутрішньорегіональних переміщень (частка мобільності внутрішньорегіональних потоків узагальній мобільності населення міста найбільша в Луганську і Донецьку (18–24%)). Міжрегіональні переміщення найчисельніші були у Чернігові і Львові (9–10%), міждержавні потоки – в Одесі (1,4%).

Четверта група об'єднала міста з найнижчою мобільністю населення (до 20%). До неї увійшли Миколаїв, Запоріжжя і Луцьк. Міграційна мобільність цих міст знизилася у період фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр.

Впродовж 2003–2010 рр. мобільність населення обласних центрів у цілому мала тенденцію до зменшення: за цей період вона знизилася на 2,9 промільного пункту. Це відбулося за рахунок спаду мобільності у міжнародних і внутрішньорегіональних потоках у складних умовах 2008–2009 рр.

Сальдо міграції. У 2010 р. лише вісім обласних центрів мали додатне сальдо міграції (табл.4). Висока міграційна рухливість населення обумовила міграційний приріст населення у Чернівцях, Івано-Франківську, Сімферополі, Хмельницькому і Житомирі. Ці міста входили до першої групи за рівнем мобільності населення. Крім цього, у містах з низькою мобільністю (третя і четверта групи) – Луцьку, Одесі, Чернігові, Кіровограді також спостерігався міграційний приріст населення.

Як правило, для двох третин обласних центрів України з високою мобільністю мешканців (перша і друга групи) характерним було скорочення населення міста. Якщо для Харкова це обумовлювалося втратами населення тільки внаслідок переміщення в межах області, для Вінниці, Полтави, Черкас – між регіонами, то для Рівного, Ужгорода, Тернополя і Сум – втратами населення у всіх потоках.

Міста з низькою мобільністю теж переважно втрачали мешканців. Виняток становили міста Чернігів, додатне сальдо якого протягом 2005–2010 рр. формувалося за рахунок внутрішньорегіональної міграції, і Луцьк, міграційний приріст якого був обумовлений насамперед міжрегіональними потоками населення. Серед міст з низькою рухливістю мешканців варто згадати Херсон і Луганськ, які протягом майже всього останнього десятиріччя втрачали мешканців через усі потоки міграції.

Динаміка міграційного сальдо свідчить про те, що лише третина обласних центрів мали позитивну тенденцію збільшення міграційного приросту населення або зменшення міграційних втрат. Це здебільшого міста Причорномор'я (Одеса, Сімферополь), Полісся – Луцьк, Чернігів, Прикарпаття – Чернівці та Івано-Франківськ, Поділля – Хмельницький. Друга половина міст мали негативну тенденцію до зростання міграційних втрат населення (найінтенсивніше у Рівному, Ужгороді, Тернополі, Сумах, Херсоні).

Таблиця 4

Характеристики міграцій населення обласних центрів України

	Рівень мобільності (у 2010 р.)	сальдо міграції*			
		всі потоки	внутрі регіону	міжрегіо- нальні	міждер- жавні
Рівне	1	— — — —	- + + -	- — — —	- — — —
Вінниця	1	+ + + -	+ + + -	+ + + -	- — — +
Житомир	1	- — — +	- — — +	- — — —	- — — +
Чернівці	2	+ + + +	+ + + +	+ + + +	- — — +
Івано-Франківськ	2	- + + +	+ + + -	- + + +	- — — +
Полтава	2	- + — —	- + — —	- + — —	- — + +
Сімферополь	2	+ + — +	+ + — +	- + — +	+ + + +
Черкаси	2	+ — — —	+ + — —	+ — + -	- + + +
Хмельницький	2	+ + + +	+ + + +	- — — +	- — + +
Ужгород	2	- — — —	+ — — —	- — — —	- — — —
Тернопіль	2	- — — —	- — — —	- — — —	- — — —
Суми	2	- — — —	- — — —	- — — —	- + — —
Харків	2	+ + + -	+ + — —	+ + + +	- + + +
Одеса	3	- + + +	- — + -	- + + +	- + + +
Львів	3	+ + + —	+ + + -	- + + -	- — — +
Луганськ	3	- + — —	+ + — —	- — — —	- — — +
Чернігів	3	- + + +	+ + + +	- — — —	- — — +
Херсон	3	- — — —	+ — — —	- — — —	- — — +
Донецьк	3	+ + — —	+ + — —	- — — —	+ + + +
Дніпропетровськ	3	- + — —	- — — —	+ + — —	- — + +
Кіровоград	3	- — — +	+ + — +	- — — —	- — — +
Миколаїв	4	+ + + -	+ + + -	+ + + -	- + + +
Луцьк	4	- + + +	- + + -	- + + +	- — — +
Запоріжжя	4	+ + — —	+ + + —	+ — — —	- — + +

— — від'ємні значення міграційного сальдо + — додатні значення міграційного сальдо

Джерело: за даними Держстату України у 2003, 2005, 2007, 2010 рр.

Внутрішньорегіональні переміщення. Динаміка збільшення інтенсивності міграційного обміну населення обласних центрів з іншими населеними пунктами області спостерігалася у третини обласних центрів. Особливо зросла мобільність населення у внутрішньорегіональних переміщеннях у Сумах, Херсоні, Одесі, Івано-Франківську, Тернополі і Житомирі. Проте лише у Житомирі відмічалася додатне сальдо міграції, в інших містах мобільність населення зростала в результаті збільшення вибуття і зменшення прибуття населення, що негативно вплинуло на розвиток міст. У Сумах і Кіровограді переважало вибуття населення, що призводило до зменшення чисельності мешканців обласних центрів.

Зниження мобільності населення у переміщеннях в межах області спостерігалось у п'яти містах — Черкасах, Чернігові, Харкові, Одесі та Рівному.

У цілому, в результаті внутрішньорегіонального обміну з населеними пунктами області у 2010 р. три чверті обласних центрів втрачали населення. Це відбувалося через прибуття і вибуття мешканців міста як в інші міста області, так і в сільську місцевість. Міграційні втрати на 1000 мешканців були найвищими у Тернополі (відносно сальдо (-2,9 ‰)), Дніпропетровську (-2,3 ‰), Луганську (-2,2 ‰), Харкові (-1,5 ‰), Ужгороді (-1,4 ‰) та Львові (-1,4 ‰). У Полтаві, Харкові, Донецьку, Луганську, Кіровограді, Сімферополі, Херсоні та Черкасах зменшення населення в результаті міграційних переміщень у межах регіону становило від (-0,1 ‰) до (-2,4 ‰).

Міжрегіональні міграції. Мобільність населення обласних центрів у формуванні міжрегіональних та міждержавних потоків дещо знизилася (відповідно на 0,9 ‰ і 1,2 ‰). Тенденція зменшення участі населення у міжрегіональних потоках була у переважній більшості обласних центрів: найінтенсивніше — у промислових містах Донецького і Придніпровського району (Донецьк та Запоріжжя).

У міжрегіональних переміщеннях дві третини обласних центрів втрачали населення. Найбільше скорочення населення в результаті міграційного міжрегіонального обміну у 2007–2010 рр. спостерігалось у Херсоні, Сумах, Тернополі та Луганську. Найменші втрати населення були в Дніпропетровську: варто зазначити, що ще на початку нинішнього століття місто мало додатне значення сальдо міграції у міжрегіональному обміні.

Серед тих міст, які збільшували населення в результаті міжрегіональної міграції, була більшість обласних центрів заходу (Івано-Франківськ, Луцьк, Чернівці), півдня (Сімферополь, Миколаїв, Одеса), а також Харків і Хмельницький. Найвищі показники міграційного приросту за рахунок міжрегіональних переміщень у 2010 р. були в Чернівцях (2,1 ‰) та Одесі (1,8 ‰).

Тенденція зростання мобільності населення в міжрегіональних потоках найбільше проявилася лише в трьох містах, що знаходяться по відношенню один до одного в протилежних сторонах країни, — Сумах, Луганську і Одесі.

Міжнародні міграції. Зменшення міграційної рухливості населення у міжнародних потоках відбувалося майже в усіх обласних центрах, за винятком Луцька і Одеси. Найбільше ця тенденція проявилася в Житомирі, Рівному, Івано-Франківську, Тернополі.

Від'ємний міграційний баланс у міжнародній міграції в 2007 р. мали 58% обласних центрів України. Найвищі показники міграційного зменшення мали Рівне (-0,5 ‰) та Ужгород (-0,5 ‰), у решти обласних центрів показники були на рівні 0,1–0,2 ‰.

Лише у чотирьох обласних центрах — Харкові, Донецьку, Одесі, Миколаєві, протягом 2003–2010 рр. спостерігалось збільшення населення за рахунок міждержавної міграції. Міграційний приріст формувався в основному через прибуття населення із країн СНД. Лише у Харкові та Одесі сальдо міграції населення з країнами старого зарубіжжя мало додатні значення.

Розглядаючи сучасну міграцію населення, неможливо залишити поза увагою переміщення, пов'язані з пошуком роботи, або так звану трудову міграцію, яка з середини 90-х років минулого століття, внаслідок затяжної економічної кризи, що супроводжувалася безробіттям і невиплатою заробітної плати, набула неабияких масштабів. Трудові переміщення охопили як сільське, так і міське населення. Зазвичай, трудова міграція мала нелегальний характер, не супроводжувалася оформленням необхідних документів щодо проживання і місця роботи.

Тому труднощі в аналізі цих процесів полягали у відсутності їх обліку, неможливості отримання точної інформації про кількісні та якісні показники трудової міграції населення. Дещо пізніше джерелом інформації стали вибіркові опитування трудових мігрантів або домогосподарств, в яких є такі. На жаль, відсутня інформація про трудову міграцію безпосередньо мешканців обласних центрів, тому можливим є розгляд лише міграційних процесів міського населення області в цілому.

За результатами першого загальнонаціонального вибіркового обстеження населення (домогосподарств) з питань трудової міграції, яке провели у 2008 році Український центр соціальних реформ і Державний комітет статистики України, трудова міграція населення працездатного віку міських населених пунктів вдвічі менша за обсягом, ніж у сільській місцевості. Найбільша кількість трудових мігрантів серед міських мешканців західного регіону, особливо в Закарпатській, Чернівецькій і Волинській областях, а також у Черкаській, Хмельницькій та Луганській областях. Найменша кількість – серед городян працездатного віку Києва і приміської зони (Київська і Житомирська області), Кіровоградської і Дніпропетровської областей.

У західному регіоні, в більшості центральних та північно-східних областей і у Херсонській області трудова міграція городян була в кілька разів нижче, ніж селян. У Чернігівській, Київській, Черкаській та Донецькій областях спостерігалася найменша різниця між трудовою міграцією міського та сільського населення.

Відрізнялися якісні характеристики трудових мігрантів з міських населених пунктів і з сільської місцевості. За даними загальнонаціонального вибіркового обстеження населення (домогосподарств) з питань трудової міграції 2008 р., освітній рівень городян-мігрантів удвічі вищий за селян-мігрантів: якщо серед селян лише 6,7% осіб мали повну вищу освіту і 11,5% неповну вищу освіту, то серед мешканців міст таких відповідно 19,8% і 20,3%. Особливо ця різниця відчутна у південних, центральних і північних районах.

Місця прикладання праці городян були більш різноманітними, ніж селян. Якщо сільські жителі працювали за кордоном переважно у будівництві (60,2%), домашньому господарстві (16,8%), сільському господарстві (8,7%) та переробній промисловості (4,7%), то городяни, крім названих видів діяльності, задіяні в оптовій та роздрібній торгівлі (12,3%), діяльності готелів та ресторанів (4,0%), транспорту та зв'язку (3,8%), наданні комунальних та індивідуальних послуг (3,1%) [3, с. 121–122].

Для визначення чинників формування сучасних міграційних потоків на основі даних 2002–2010 рр. було проведено кореляційний аналіз між динамікою мобільності населення обласних центрів і динамікою таких соціально-економічних показників їх розвитку: рівня зареєстрованого безробіття, обсягів введення в експлуатацію житла, середньомісячної заробітної плати, обсягу реалізованих послуг населенню. Таке дослідження дало змогу з'ясувати і оцінити зв'язок між ними.

Виявлено, що залежність мобільності населення міста від рівня безробіття (зареєстрованого) найбільше проявлялася у формуванні міжнародних потоків: коефіцієнт парної кореляції в середньому дорівнював 0,68 (табл. 5).

Найбільший за силою коефіцієнт парної кореляції (0,93–0,97) отримано в обласних центрах регіону Донбасу (Донецьку, Луганську Дніпропетровську), півдня (Сімферополь, Херсон) і деяких міст заходу України (Львів, Тернопіль), найнижчі відповідні показники відмічено в протилежно територіально розташованих обласних центрах – Харкові (0,43) і Ужгороді (0,51). Варто звернути увагу, що сильніше рівень безробіття впливав на мобільність населення обласних центрів в обмін з країнами «старого зарубіжжя» (коефіцієнт парної кореляції складав 0,70). Виняток становили Рівне, Запоріжжя і Чернігів, де значення даного показника наближалися до нуля.

На мобільність населення обласних центрів у міжрегіональних міграційних потоках вплив рівня безробіття був слабкіше: коефіцієнт парної кореляції дорівнював 0,55. Найбільші значення сили зв'язку (0,9–0,96) відмічено лише в трьох містах (Ужгороді, Херсоні, Кіровограді), найменші значення – у південних містах – Миколаєві (0,11) і Одесі (0,12). Майже в половині обласних центрів (в основному західного регіону, північно-східного) зростання рівня безробіття обумовило спад мобільності населення. Винятком стали обласні центри Полісся і Поділля – Рівне, Хмельницький і Житомир, де відмічено між рівнем безробіття і мобільністю населення у міжрегіональних потоках сильний зворотний зв'язок (–0,78–0,96).

Таблиця 5

Характеристики факторів міграційної мобільності населення обласних центрів за потоками у 2002–2010 рр.

Характеристики факторів		Потоки	Фактори міграційної мобільності			
			Рівень безробіття	Введення в експлуатацію житла, кв.м	Середньомісячна заробітна плата, грн.	Обсяг реалізованих послуг населенню, тис. грн.
Сила зв'язку	Коефіцієнт кореляції за модулем	В середньому	0,51	0,48	0,60	0,59
		Внутрішньорегіональні	0,49	0,43	0,58	0,48
		Міжрегіональні	0,55	0,52	0,65	0,64
		Міжнародні	0,68	0,58	0,77	0,80
		в т.ч. в старе зарубіжжя	0,7	0,62	0,68	0,76
Кількість міст за напрямом зв'язку	прямий	Внутрішньорегіональні	5	16	13	13
		Міжрегіональні	13	8	7	6
		Міжнародні	19	3	1	1
		в т.ч. в старе зарубіжжя	21	2	1	1
	зворотний	Внутрішньорегіональні	19	8	11	11
		Міжрегіональні	11	16	17	18
		Міжнародні	6	21	23	23
		в т.ч. в старе зарубіжжя	3	22	23	23

Джерело: розрахунки автора за даними Держстату України

Найслабкіший зв'язок спостерігався між мобільністю населення у внутрішньорегіональних потоках і рівнем безробіття: в середньому коефіцієнт парної кореляції складав 0,49 (середній зв'язок). Проте напрям цього зв'язку в більшості обласних центрів був зворотним, тобто зростання рівня безробіття призводило до зменшення прибуття-вибуття у місто з населених пунктів області. У Рівному, Запоріжжі і Дніпропетровську сила такого впливу була дуже велика (0,9–0,97), а в Ужгороді і Сімферополі залежність майже не відчувалася (–0,11–0,12). Виняток становив Харків, де зростання безробіття доволі сильно збільшувало внутрішньорегіональну мобільність населення (0,71).

Другим обраним нами для аналізу фактором впливу на міграцію населення обласних центрів був обсяг введення в експлуатацію житла. Застосування кореляційного аналізу дало можливість виявити, що вплив цього фактора на мобільність населення обласних центрів був середнім. Найсильніше впливало введення в експлуатацію житла на мобільність населення в обміні із зарубіжними країнами, особливо із країнами «старого зарубіжжя»: коефіцієнт парної кореляції в середньому становив відповідно 0,58 і 0,62. Високі значення його було отримано в містах сходу (Луганськ, Донецьк), центру (Полтава, Кіровоград, Вінниця), заходу (Тернопіль, Львів, Івано-Франківськ, Хмельницький) і Херсоні. Найслабше впливало на мобільність населення введення в експлуатацію житла в містах Полісся (Луцьку, Рівному). Загалом у більшості обласних центрів зростання введення в експлуатацію житла зменшувало мобільність населення у міжнародних міграціях.

Вплив введення в експлуатацію житла на мобільність населення між областями України був дещо нижчим, ніж у міжнародних потоках: відповідний коефіцієнт парної кореляції складав 0,52. Дія цього фактора, з одного боку, може стимулювати прибуття в місто, з другого — стримувати надмірне вибуття з нього. Найвідчутніший зв'язок між обсягами введення в експлуатацію житла і мобільністю населення спостерігався у Кіровограді, Полтаві, Донецьку і Херсоні (0,85–1,00). Майже відсутній зв'язок між даними показниками в промислових центрах — Луганську, Запоріжжі, Дніпропетровську і містах заходу — Тернополі, Ужгороді, Луцьку. У Харкові, Рівному і Сумах збільшення введення в експлуатацію житла не призводило до зниження мобільності населення у міжрегіональних потоках, а навпаки, збільшувало, що обумовлювалося або зростанням прибуття в ці міста, або дією інших більш вагомих факторів.

Вплив введення в експлуатацію житла на переміщення населення міст у межах області був найменш відчутним: коефіцієнт парної кореляції дорівнював 0,43. Найвищі відповідні показники відмічено в містах західного регіону (Чернівці, Ужгород, Івано-Франківськ, Рівне), а також в Одесі і Сумах.

Суттєвим чинником міграційних переміщень є розмір середньої заробітної плати. Вплив його на міграційні потоки різних рівнів був достатньо відчутним. Найвищі значення коефіцієнта парної кореляції між розміром середньої заробітної плати і мобільністю населення відмічено у міжнародних переміщеннях — 0,77. У Хмельницькому, Запоріжжі і Житомирі зафіксовано максимальні значення коефіцієнта парної кореляції між мобільністю населення в міжнародних міграціях і середньою заробітною платою в місті (0,97–0,98). В усіх містах (за винятком Одеси) спостерігався зворотний зв'язок між цими процесами: зростання розміру середньої заробітної плати в місті зменшувало мобільність населення в міжнародних переміщеннях. Варто підкреслити, що розмір заробітної плати як чинник міграційної мобільності населення обласних центрів мав менший вплив на міграційні зв'язки із країнами «старого зарубіжжя», ніж на міжнародні міграції в цілому: різниця між відповідними коефіцієнтами дорівнювала 0,9 пункту.

На міграційний обмін населення обласних центрів з іншими регіонами України розмір середньомісячної заробітної плати впливав середньо: коефіцієнт парної кореляції складав 0,65. Найвідчутніший вплив спостерігався в Донецьку і Запоріжжі. У семи обласних центрах збільшення середньомісячної заробітної плати призводило до зростання міжрегіональної мобільності.

У переміщеннях населення обласних центрів у межах області вплив середньої заробітної плати на мобільність проявлявся найменше: коефіцієнт парної кореляції складав 0,58. Найвищі значення зафіксовано в Харкові, Черкасах і Чернігові (0,97–0,98), найнижчі — у Сімферополі, Хмельницькому і Львові.

Четвертим фактором міграційної мобільності населення обласних центрів обрано обсяг реалізованих послуг населенню, який відображає соціальну складову рівня життя. Вплив цього показника на мобільність населення був найвідчутнішим у міжнародних потоках — 0,80 (в обміні із країнами «старого зарубіжжя» менш відчутний — 0,76), значно нижчим у міжрегіональних потоках (його значення дорівнювало 0,64) і у внутрішньорегіональних потоках (0,48).

Висновки. Дослідження динаміки розвитку обласних центрів дало змогу зробити такі висновки:

- у більшості обласних центрах (67%), переважно на сході, центрі та півдні України, відбувалося скорочення населення;
- мобільність населення обласних центрів була вища, ніж мобільність всього населення України, і городян зокрема;
- для двох третин обласних центрів з високою мобільністю мешканців характерним було скорочення населення міста;
- спостерігалася тенденція зменшення частки міждержавної міграції населення (в 2,2 разу) і збільшення часток міжрегіональних і внутрішньорегіональних потоків (в 1,1 разу);
- лише третина обласних центрів мали позитивну тенденцію щодо збільшення міграційного приросту населення;
- у внутрішньорегіональному і міжрегіональному обміні переважна більшість обласних центрів втрачали населення;
- за рахунок міждержавної міграції збільшення населення спостерігалось лише у чотирьох обласних центрах (не враховуючи Києва) — Харків, Донецьк, Одеса, Миколаїв, де міграційний приріст формувався в основному через прибуття населення із країн СНД.

Застосування кореляційного аналізу при дослідженні зв'язку між динамікою соціально-економічних показників розвитку обласних центрів і динамікою міграційної мобільності населення дало змогу виявити, що між мобільністю населення і соціально-економічними показниками розвитку міста — розміром середньомісячної заробітної плати, обсягом реалізованих послуг населенню, рівнем безробіття, введенням в експлуатацію житла є середній за силою зв'язок. З'ясовано закономірність впливу цих факторів: зростання заробітної плати, обсягу реалізованих послуг населенню, рівня безробіття та введення в експлуатацію житла в більшості обласних центрів стимулювало насамперед обмін населення з зарубіжними країнами (сильний зв'язок), з регіонами України такий обмін відбувається стриманіше, а в межах області він слабкий, тобто зі збільшенням віддалі переселення вплив цих факторів ставав більш визначальним. Для міжнародної міграції із країнами «старого зарубіжжя» важливішими виступали такі фактори, як рівень безробіття і введення в експлуатацію житла.

Джерела:

1. Розміщення продуктивних сил України. / За ред. Ковалевського. — К.: Вища школа., 1998. — 546 с.
2. Демографическое развитие Украинской ССР / В.С.Стешенко, Л.В.Чуйко, В.П.Пискунов и др.—К.: «Наукова думка», 1987.—258 с.
3. Населення України. Трудова еміграція в Україні. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім.М.В.Птухи НАН України, 2010.— 265 с.

Анотація. У статті розглядаються демографічні аспекти сучасного розвитку міст — обласних центрів України, зокрема, міграції населення, тенденцій формування міграційних потоків різного рівня. Аналізуються характеристики впливу соціально-економічних факторів на міграцію населення таких центрів у межах області, між регіонами України і за кордон.

Аннотация. В статье рассматриваются демографические аспекты современного развития городов — областных центров Украины, в частности, миграции населения, тенденций формирования миграционных потоков разного уровня. Анализируются характеристики влияния социально-экономических факторов на миграцию населения таких центров в пределах области, между регионами Украины и за границу.

Summary. The demographic aspects of modern development of cities which are regional centers of Ukraine are examined in the article, in particular, migration of population, tendencies of migration flows forming in different level. The influence of socio-economic factors on migration of population in such cities within a regions, between the regions of Ukraine and abroad are analyzed.

On the basis of information of state statistics it is concluded is done, that population mobility of regional centers is higher, than mobility of all population of Ukraine and townspeople in particular. It is discovered that population most regional centers reduced of interregional flows as a result of migration within the region and in an exchange with other regions of country. On the basis of coefficients of correlation, investigational strength and direction of connections between population mobility of regional centers within the limits of area, in an exchange with other regions, outside of Ukraine and by an unemployment rate, by an average monthly wages, putting into operation dwelling and volume of the realized services to population are investigated.

Ключові слова: обласні центри, внутрішньорегіональна міграція населення, міжрегіональна міграція населення, міжнародна міграція населення, сальдо міграції населення, мобільність населення, чинники формування міграційних потоків, коефіцієнт кореляції.

Ключевые слова: областные центры, внутриобластная миграция населения, межобластная миграция населения, международная миграция населения, сальдо миграции населения, мобильность населения, факторы формирования миграционных потоков, коэффициент корреляции.

Key words: regional centers, migration within the region, inter-regional migration of population, international migration of population, net migration, mobility of population, factors migration flows formation, coefficient of correlation.

Стаття надійшла до редакції журналу 19.10.2011 р.

УДК: 369.014: 364.016: 330.59

Л.М. ЧЕРЕНЬКО,
*кандидат економічних наук,
зав. відділу досліджень рівня життя населення
Інституту демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України*

ОЦІНКА ВПЛИВУ ДЕРЖАВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ НА НЕРІВНІСТЬ ТА БІДНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ

Вступ. В Україні сформована потужна система державної соціальної підтримки, яка відображена не тільки у законодавчо затверджених державних зобов'язаннях, а й підтверджується динамікою обсягів фінансування з державного бюджету. Ця система представлена цілою низкою виплат та компенсацій у готівковій та безготівковій формах, що діють на двох принципах — категорійності та адресності. Якщо принцип отримання допомоги лише за належності до певної категорії був успадкований з радянських часів, то інститут адресної системи соціальної допомоги почав формуватися у середині 90-х років і передбачав підвищення ефективності державної підтримки найбідніших верств населення.

Після 2000-го року майже постійно зростали обсяги соціальних трансфертів та їх частка по відношенню до ВВП і до сукупних державних видатків. Проте про досягнення однозначно позитивного ефекту від збільшення обсягів фінансування на реалізацію соціальних програм говорити не можна, оскільки зміни у ситуації з бідністю є неоднозначними, а становище найбільш вразливих верств населення в країні залишалося майже незмінним.

Завищені державні зобов'язання у сфері соціального захисту населення викривлюють базові економічні співвідношення, та в період економічного зростання не призводять до критичного дефіциту бюджету. В сучасних умовах, коли економічна криза суттєво вплинула на дохідну частину бюджету і на можливості витратити кошти на соціальні програми, не може бути й мови про збільшення фінансування системи соціальної підтримки. З другого боку, зростання рівня абсолютної бідності внаслідок кризових явищ (з 12,6% у 2008 році до 16,8% у 2010-му) викликає необхідність захищати більш численну групу населення. Вирішити це протиріччя можливо лише через підвищення ефективності витрачання коштів на систему соціальної допомоги та підвищення її адресності.

Отже, необхідно встановити, чи виконує сьогодні система соціальної підтримки покладені на неї функції та чи відповідає вона вимогам часу.

Постановка проблеми, аналіз останніх досліджень та публікацій. У міжнародних наукових дослідженнях та практичній діяльності у сфері соціальної політики дедалі більшого значення набуває система моніторингу та оцінювання соціальних програм. Цей напрям стає одним з найважливіших у сфері діяльності міжнародних експертів та міжнародних організацій, насамперед, Світового банку, Єврокомісії та Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ).

В Україні традиційно питаннями бідності та розробкою напрямів соціальної політики щодо її подолання займаються такі відомі вчені, як Е.М.Лібанова, О.В.Макарова, В.М.Новіков та інші. Новим напрямом для української економічної науки сьогодні стає моніторинг та оцінювання політики в цілому та окремих соціальних програм. Дане дослідження покликане на основі міжнародного та вітчизняного досвіду здійснити комплексну оцінку впливу системи соціальної підтримки на бідність населення країни. На відміну від попередніх, представлене дослідження акцентує увагу не на контингентах учасників програм, а розуміє вплив більш широко, з точки зору суспільної важливості.

Отже, **метою** даної роботи є здійснення всебічної оцінки впливу окремих соціальних програм та системи державної соціальної підтримки в цілому на масштаби бідності в країні, а також на становище найбільш вразливих верств населення.

Виклад основного матеріалу. Система соціальної підтримки в Україні представлена рядом виплат та компенсацій у грошовій та безготівковій формах, спрямованих на підтримку соціально вразливих або найменш забезпечених груп населення. Сьогодні більшість таких виплат і компенсацій все ще діють на засадах категорійності, а перехід до переважно адресних засад гальмується внаслідок цілої низки причин. Основною за вартістю та рівнем охоплення складовою соціальної підтримки залишається система пільг для населення, що діє виключно на принципах категорійності і не залежить від реальної нужденності сім'ї чи особи.

Аксіомою міжнародних досліджень у сфері соціального захисту стало твердження, що будь-який соціальний трансферт, тобто будь-яка допомога від держави, отримана населенням в будь-якій формі, має впливати на зменшення загальної нерівності та масштабів бідності. Якщо такий вплив відсутній, а тим паче, якщо відбувається зворотній ефект, можна говорити про неефективність тієї чи іншої соціальної програми або системи соціального захисту в цілому.

Традиційно система соціального захисту будь-якої країни орієнтована на підтримку вразливих груп населення, і таким чином передбачає певний вплив на зниження загальної нерівності в суспільстві. В Україні система соціального захисту переважно орієнтована на посилення нерівності, особливо в частині пенсій і соціальних пільг, які роблять істотний додатний внесок до диференціації населення за доходами. Але якщо внесок у загальну нерівність від пенсій має меншу питому вагу порівняно з їх вагою в структурі доходів, то по соціальних пільгах ситуація виглядає набагато серйозніше — їх внесок у нерівність перевищує їх роль у формуванні доходів населення (1,20% проти 0,92%). Таким чином, можна припустити, що найбільшу вигоду від користування пільгами мають забезпечені верстви населення (табл. 1).

Слід при цьому зазначити, що останніми роками в Україні простежується позитивна тенденція щодо зменшення частки соціальних пільг в структурі сукупних доходів населення і, відповідно, зниження внеску від цього трансферту в загальну нерівність. Натомість, зросла роль системи виплат на дітей, яка працює на зниження нерівності.

Сьогодні серед різних видів соціальної допомоги найбільшу вагу в доходах має система виплат на дітей — 1,80% сукупного доходу, яка протягом останніх років стабіль-

но зростає за рахунок багаторазового збільшення допомоги при народженні дитини. Вона найбільшою мірою серед соціальних трансфертів впливає на зниження нерівності (-2,00%), хоча заснована на принципі категорійності. Такий вплив пояснюється тим, що категорійні допомоги на дітей вдало враховують основні профілі бідності серед сімей з дітьми.

Таблиця 1

**Вплив окремих видів соціальної підтримки на загальне розшарування в суспільстві
(на основі розкладання коефіцієнта Джині-Тейла), 2001 та 2010 рр. %**

Компоненти сукупного доходу	2001		2010	
	Питома вага в структурі доходів, %	Внесок у Джині- коефіцієнт, %	Питома вага в структурі доходів, %	Внесок у Джині- коефіцієнт, %
Допомога на дітей	0,46	-0,34	1,80	-2,00
Допомога малозабезпеченим сім'ям	0,15	-0,12	0,13	-0,25
Інші види допомоги	0,79	1,58	0,40	0,40
Житлові субсидії	1,35	0,28	0,07	-0,01
Соціальні пільги	1,45	2,29	0,92	1,20

Джерело: розрахунки автора за даними Обстеження умов життя домогосподарств України, яке проводить Держкомстат України на постійній основі

Адресна допомога малозабезпеченим сім'ям також демонструє вплив на зниження загальної нерівності, що посилюється з кожним роком, і за незначної ваги в структурі доходів (0,13%) здійснює від'ємний внесок до нерівності з позначкою -0,25%. В цілому слід зазначити, що цей вид допомоги за останніх 10 років має позитивну динаміку і найвищу ефективність щодо впливу на зниження загальної нерівності. Незначний внесок у зменшення нерівності в суспільстві від цього виду допомоги пояснюється низьким рівнем охоплення населення програмою.

Ще один вид адресної допомоги — субсидії на оплату житлово-комунальних послуг і паливо — демонструє абсолютно іншу картину. До недавнього часу вони впливали на збільшення нерівності в суспільстві, в останні три роки їх внесок був нейтральним, а сьогодні вони демонструють незначне зменшення нерівності (-0,01%), досить мізерне порівняно з іншими програмами соціальної допомоги.

Впродовж 2001—2007 рр. завдяки зростанню доходів населення (зокрема пенсіонерів, які є основними користувачами програми житлових субсидій) і стабільності в тарифікації послуг житлово-комунальної сфери, субсидії втратили значення найбільш дієвого виду соціальної допомоги — їх питома вага в загальних доходах сімей зменшилася з 1,5% в 2001 році до 0,1% в 2007-му. Це давало серйозні підстави для закриття неефективної програми. Але підвищення тарифів на оплату житлово-комунальних послуг у 2007—2008 рр. привело до зростання популярності даного трансферту і неможливості безболісного закриття програми. Чергове просування програми, зокрема через зменшення обов'язкового відсотку платежів¹, здійснене у 2010 році, може змінити її нейтральний характер на такий, що сприятиме збільшенню нерівності в суспільстві.

¹ Для працездатних відсоток було знижено з 20 до 15%, а для непрацездатних — відповідно з 15 до 10%.

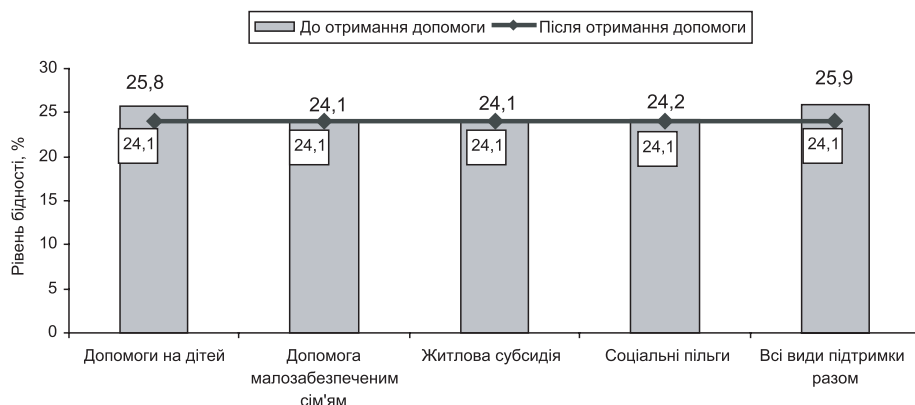
Показники внеску соціальних пілг в загальну нерівність доходів населення України свідчать про невиконання цією програмою функцій соціального захисту вразливих верств населення. І хоча соціальні пілги складають сьогодні в доходах населення країни більшу частку, ніж всі програми соціальної допомоги, за виключенням допомоги сім'ям з дітьми, вони не адресовані бідному населенню, підсилюючи тим самим необґрунтовану нерівність в суспільстві.

Таким чином, принцип надання державної допомоги лише на основі приналежності до певної категорії населення повністю вичерпав себе: сьогодні не можна беззастережно назвати бідними окремі категорії населення, як це традиційно вважалося в період економічної кризи 90-х років. Поступова відмова від системи пілг і перехід на нові принципи надання допомоги можуть сприяти вирішенню проблеми підтримки бідного населення за обмежених бюджетних ресурсів.

Аналіз впливу соціальних трансфертів на розшарування в суспільстві свідчить про позитивні результати 2-х програм — системи допомоги на дітей і адресної допомоги малозабезпеченим сім'ям. Проте вплив на розподіл доходів в суспільстві не означає автоматичного перенесення позитивного ефекту на ситуацію з бідністю, а тим більше не демонструє масштаби цього ефекту.

Найкращим чином ступінь впливу різних видів соціальної підтримки на становище нужденного населення можна виявити при порівнянні показників бідності до і після отримання соціального трансферту. При цьому прямий вплив краще простежується при використанні абсолютного критерію бідності, а вплив на бідність як багатоаспектне явище, пов'язане з нерівністю, краще досліджувати на основі відносного критерію².

Якщо еквівалентні витрати нижче за межу відносної бідності у 2010 році (944 грн.) мало 24,1% населення, то у разі відміни допомоги на дітей рівень бідності зріс би до 25,8%, без допомоги малозабезпеченим сім'ям або без житлової субсидії показник залишився б без змін — на рівні 24,1%, у разі відміни соціальних пілг рівень бідності підвищився б до 24,2%, а без всіх видів допомоги, субсидій та пілг він зріс би до 25,9% (рис. 1).

Джерело: розрахунки автора за даними Обстеження умов життя домогосподарств України, яке проводить Держкомстат України на постійній основі

**Рис. 1. Бідність населення країни до і після отримання соціальної допомоги, 2010 р.
(за відносним національним критерієм бідності)**

² Використано національний критерій бідності — 75% медіанного рівня сукупних еквівалентних витрат.

Отже, 6,34 млрд. грн.³, отримані населенням у вигляді пільг у 2010 році, зменшили частку бідних на 0,1 відсоткових пункти, що можна визначити у межах похибки. Натомість, 12,45 млрд. грн.⁴, отримані населенням за Законом України „Про допомогу сім'ям з дітьми”, зменшили рівень бідності на 1,7 в.п. Відсутність впливу від допомоги малозабезпеченим сім'ям на масштаби бідності в країні пояснюється розмиванням ефекту, адже учасниками програми у 2010 році було менше 1% сімей. У програмі житлових субсидій брало участь значно більше домогосподарств (4,0%), проте ефект також був нульовим.

З наведеного аналізу чітко простежується вплив допомоги на дітей на зменшення рівня бідності, що пояснюється значною чисельністю отримувачів та відносно високим розміром цієї допомоги. Крім того, дана програма забезпечує максимальну адресацію коштів (наскільки це можливо при категорійній виплаті) нужденним, оскільки діти мають одні з найвищих ризиків бідності. Ризик бідності сімей з дітьми значно підвищується за наявності 3-х та більше дітей або дитини у віці до 3-х років. Оскільки «левова» частка коштів за програмами допомоги сім'ям з дітьми припадає на допомогу при народженні та по догляду за дитиною до 3-х років, відбувається практично повний збіг профілів бідності із профілями учасників програми.

Деякий вплив на зниження бідності має система соціальних пільг, що пояснюється виключно високим рівнем охоплення населення цими програмами (практично в кожному другому домогосподарстві хоча б одна особа є користувачем хоча б однієї пільги).

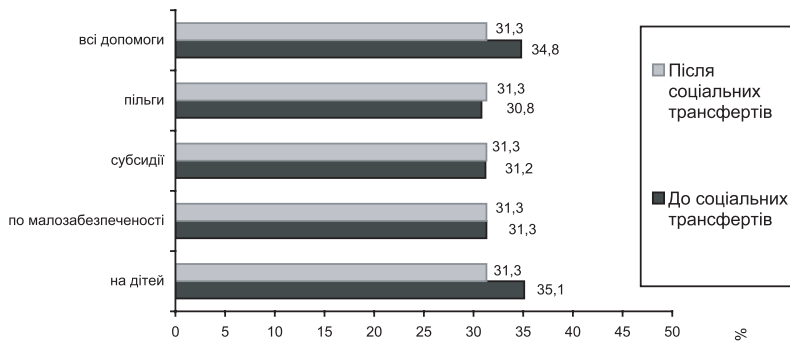
Цілком зрозуміло, що допомога на дітей сприяє зменшенню масштабів бідності серед домогосподарств з дітьми. При цьому два види адресної допомоги — малозабезпеченим сім'ям і житлові субсидії орієнтовані на різні категорії населення. Практика роботи цих програм показує, що реципієнтами допомоги по малозабезпеченості переважно виступають домогосподарства з дітьми, а серед одержувачів субсидій переважають домогосподарства, які складаються виключно з пенсіонерів.

В Україні впродовж тривалого періоду досліджень бідності (1999–2010 роки) основні профілі та ризики монетарної бідності залишаються незмінними — по домогосподарствах з дітьми показники істотно вищі порівняно з домогосподарствами без дітей (в тому числі домогосподарствами пенсіонерів). Причому за відносним критерієм рівень бідності по групі домогосподарств з дітьми рік від року в середньому у два рази перевищує аналогічне значення по домогосподарствах без дітей.

Аналіз впливу на бідність по домогосподарствах з дітьми дає дещо інші результати порівняно з загальними по країні. Найбільший вплив на рівень бідності спостерігається по системі допомог на дітей — у випадку відміни даної програми рівень бідності по сім'ях з дітьми становив би 35,1% проти фактичних 31,3% (різниця складає 1,8 відсоткового пункту). При цьому вплив допомоги малозабезпеченим сім'ям на домогосподарства з дітьми, як і на всю сукупність домогосподарств, є нульовим, а житлові субсидії знижують рівень бідності в цій групі лише на 0,1 в.п. На відміну від попередніх років, соціальні пільги стали сприяти зростанню рівня бідності серед домогосподарств з дітьми, хоча раніше вони мали нейтральний характер. Таким чином, у разі відміни пільг рівень відносної бідності серед сімей з дітьми міг би знизитися з 31,3 до 30,8%. (рис. 2).

³ Розраховано за даними ОУЖД. Ця цифра відрізняється від офіційних даних щодо розміру субвенції, оскільки відображає вартість фактично отриманих населенням пільг.

⁴ Розраховано за даними ОУЖД.

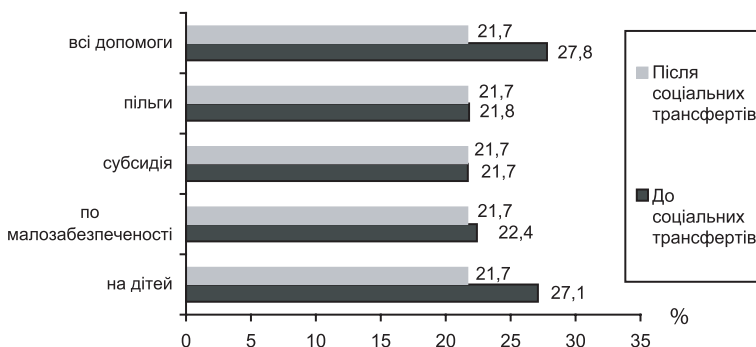

Джерело: розрахунки автора за даними Обстеження умов життя домогосподарств України, яке проводить Держкомстат України на постійній основі

Рис. 2. Рівень бідності домогосподарств з дітьми до і після отримання соціальної допомоги, 2010 р. (за відносним національним критерієм бідності)

На глибину бідності домогосподарств з дітьми система соціальної підтримки справляє більш відчутний вплив. У разі відсутності всіх соціальних програм, глибина бідності по цій групі становила б 27,8% проти фактичних 21,7%. Різниця — 6,7 відсоткового пункту, що свідчить про значну залежність низькодоходних сімей з дітьми від соціальних трансфертів, яка зростає з кожним роком.

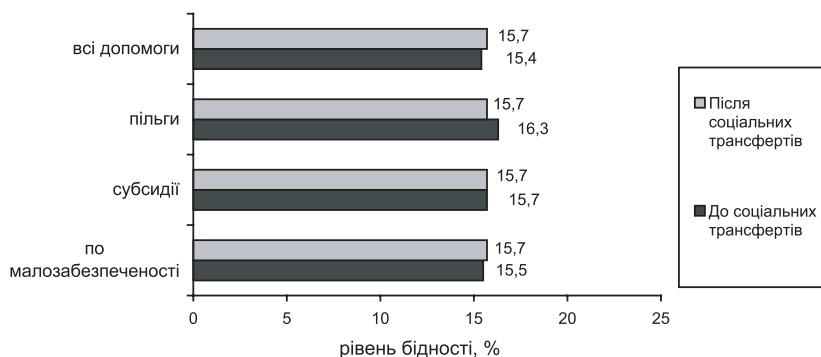
Серед розглянутих програм найбільший вплив на глибину бідності сімей з дітьми, зрозуміло, здійснювала система допомог на дітей (27,1% проти фактичних 21,7%) (рис. 3). Крім того, на глибину бідності впливає допомога малозабезпеченим сім'ям — 0,7 відсоткового пункту. Натомість, субсидії взагалі не впливають на показник глибини бідності сімей з дітьми, залишаючи його без змін. Цікаво, що при негативному впливі пільг на рівень бідності домогосподарств з дітьми, відбувається незначне зменшення глибини бідності за рахунок діяльності даної програми.

Джерело: розрахунки автора за даними Обстеження умов життя домогосподарств України, яке проводить Держкомстат України на постійній основі

Рис. 3. Глибина бідності домогосподарств з дітьми до і після отримання соціальної допомоги, 2010 р. (за відносним національним критерієм бідності)

У розрізі окремих видів допомоги на дітей найбільший вплив на зниження рівня бідності має виплата при народженні дитини та допомога по догляду за дитиною до 3-х років — відповідно вони знижують показник по домогосподарствах з дітьми на 3,7 та 2,4 відсоткових пунктів. Дещо меншим є вплив допомоги самотніми матеріями — 2,1 в.п. На глибину бідності сімей з дітьми найбільше впливають ті ж самі види допомоги, проте виплата при народженні забезпечує основний внесок у зменшення показника порівняно з іншими видами допомоги на дітей, взятими разом. На відміну від сімей з дітьми, по домогосподарствах без дітей саме пільги найбільше впливають на бідність — у разі відміни пільг рівень бідності по таких домогосподарствах зріс би на 0,6 відсоткового пункту. Субсидії при цьому залишаються нейтральними. Натомість, допомога малозабезпеченим підвищує ризик бідності домогосподарств без дітей на 0,2 в.п., оскільки спрямована на соціально вразливі групи сімей з дітьми (рис. 4).

Джерело: розрахунки автора за даними *Обстеження умов життя домогосподарств України, які проводить Держкомстат України на постійній основі*

Рис. 4. Рівень бідності домогосподарств без дітей до і після отримання соціальної допомоги, 2010 р. (за відносним національним критерієм бідності)

Для домогосподарств пенсіонерів вплив пільг та житлових субсидій більш суттєвий. У разі відміни пільг рівень бідності серед домогосподарств пенсіонерів становив би 17,8% проти фактичних 16,0%. Житлові субсидії зменшують рівень бідності серед пенсіонерів на 0,1 відсоткового пункту. Отже, домогосподарства пенсіонерів найбільшою мірою серед інших груп населення отримують зиск від програми пільг та програми житлових субсидій.

Серед розглянутих основних видів соціальної підтримки найбільший вплив допомоги на дітей на масштаби бідності в країні пояснюється, насамперед, двома чинниками:

- 1) значними масштабами дитячої бідності, що дає позитивні результати програми допомоги дітям, навіть за умови орієнтації на категорійні принципи її надання;
- 2) великим охопленням населення цією програмою порівняно з програмою допомоги малозабезпеченим сім'ям і житловою субсидією.

Однак це автоматично не означає, що допомога на дітей є найбільш адресною і найкращим чином орієнтована на бідне населення. Особливий інтерес при оцінці впливу на бідність становлять адресні виплати — допомога малозабезпеченим сім'ям і житлові субсидії. У сучасних умовах система адресної допомоги стає одним з найважливіших чинників зниження масштабів бідності в країні. За обмежених бюджетних можливостей і необхідності

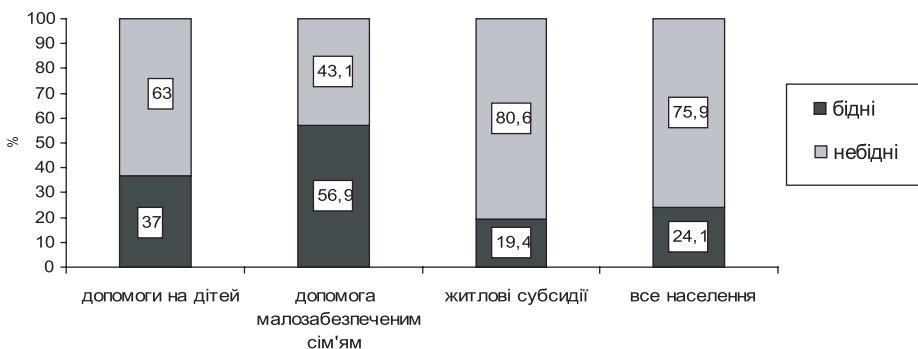
подолання крайніх форм бідності підтримка соціально вразливих верств населення повинна мати переважно адресний характер і охоплювати найбільш нужденне населення.

Проте високовартісне адміністрування адресної допомоги доцільно лише за умови високої ефективності та дієвості програми. В іншому випадку, коли чисельність отримувачів адресної допомоги незначна, а профілі бідності можна досить чітко визначити, використання механізму перевірки доходів є нерациональним і призводить до марного витрачання коштів бюджету.

Незважаючи на низьку дієвість допомоги малозабезпеченим сім'ям та практично нульовий вплив на зниження масштабів бідності в країні, вона найкраще адресована бідному населенню порівняно з іншими програмами.

Порівняння двох видів адресних виплат — допомоги по малозабезпеченості і субсидій — приводить до таких висновків:

- якщо серед одержувачів допомоги по малозабезпеченості 56,9% складає бідне населення, то серед одержувачів субсидій бідні становлять менше 20% (рис. 5);
- питома вага небідного населення серед одержувачів допомоги по малозабезпеченості складає 43,1% проти 75,9% по країні в цілому; отже, в структурі одержувачів цієї допомоги питома вага небідного населення є значно нижчою, ніж в середньому по країні. А серед одержувачів субсидій питома вага небідного населення на 4,7% перевищує середнє по країні значення, тобто фактично працює на небідне населення;
- незважаючи на менший рівень охоплення програмою допомоги малозабезпеченим сім'ям населення в цілому, вона краще охоплює бідних — приблизно 4,6% бідних є реципієнтами цієї програми проти 2,3% за програмою житлових субсидій;
- від загальної суми програми допомоги по малозабезпеченості 62,5% потрапляє бідним; при цьому за програмою субсидій до бідних надходить лише 23,4% всіх коштів, відповідно більше 75% від загальної вартості програми субсидій осідає в кишенях небідного населення.

Джерело: розрахунки автора за даними Обстеження умов життя домогосподарств України, які проводить Держкомстат України на постійній основі

Рис. 5. Розподіл одержувачів різних видів соціальної допомоги за рівнем добробуту, % (відносний національний критерій бідності), 2010 р.

Отже, якщо допомога малозабезпеченим сім'ям переважно потрапляє до бідного (з урахуванням вкрай бідного) населення, то програма житлових субсидій сьогодні працює здебільшого не на бідних. За даними 2010 року можна говорити фактично про відсутність будь-якого позитивного впливу програми субсидій на ситуацію з бідністю в країні.

Порівняно з адресними видами допомоги виплати на дітей напяму не мають надходити бідним, оскільки вони працюють на категорійних засадах. Проте порівняння допомоги на дітей з двома адресними видами допомоги дає неоднозначний результат. Так, серед отримувачів допомоги на дітей 37% складає бідне населення проти 56,9% по реципієнтам адресної допомоги малозабезпеченим сім'ям. Однак, порівняно з отримувачами житлових субсидій, де бідними є менше 20%, допомога на дітей краще орієнтована на нужденне населення. Крім того, серед отримувачів дитячих видів допомоги бідні становлять значно вищий відсоток, ніж серед населення країни в цілому.

На сьогодні допомога по малозабезпеченості є основним інструментом державної підтримки бідного населення, оскільки безпосередньо спрямована на підвищення доходів найбідніших. В цілому можна вважати, що в більшості вона потрапляє саме тим, хто її потребує, і демонструє дуже високу адресність. Проте незначний рівень охоплення найбідніших програмою зводить нанівець її результати. До того ж, низький поріг надання допомоги і, відповідно, низька її дієвість знижує популярність цього виду допомоги серед уразливих груп населення. Сьогодні поріг надання допомоги в середньому у 4 рази поступається вартісному значенню межі бідності та у 3 рази — значенню межі злиденності.

Низька оцінка програм адресної допомоги на даному етапі обумовлена як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками:

- По-перше, сьогодні в країні відсутній взаємозв'язок між ситуацією з бідністю і системою адресної допомоги — як з огляду законодавчих аспектів, так і в плані процедурних особливостей;
- Значний розрив між декларованими для отримання адресної допомоги доходами і реальними ресурсами домогосподарства утрудняє зменшення помилок включення;
- Методичні проблеми при визначенні права на допомогу і відсутність деяких законодавчих критеріїв визначення такого права приводить до збільшення помилок включення і виключення.

Отже, система адресної соціальної допомоги в Україні залишає можливість отримувати виплати не тільки тим, хто їх насправді потребує. Механізм перевірки сімей на нужденність вимагає витрачання значних ресурсів, але не дає необхідну віддачу — проблема недостатньої адресації допомоги впродовж останніх років практично не вирішується.

Висновки. Проведене дослідження дає змогу зробити такі висновки щодо впливу системи соціальної підтримки на нерівність та бідність.

1. Система державної соціальної підтримки населення, що включає соціальні пільги, житлові субсидії та всі види державної соціальної допомоги, сьогодні не виконує покладених на неї функцій в частині впливу на нерівність в суспільстві, масштаби бідності та становище найбільш вразливих верств населення.

2. Найменш ефективною сьогодні є система соціальних пільг, як з точки зору кращого використання коштів за рахунок адресності, так і з огляду на їх роль у зменшенні нерівності та зниженні показників бідності. Програма соціальних пільг не тільки посилює розшарування, а й підвищує ризики бідності домогосподарств з дітьми внаслідок впровадження несправедливих перерозподільних механізмів.

3. Система виплат на дітей згідно з Законом України «Про державну соціальну допомогу сім'ям з дітьми», незважаючи на переважно категорійний принцип надання, помітно зменшує нерівність в суспільстві та масштаби бідності серед сімей з дітьми за рахунок точного врахування основних профілів української бідності.

4. Два суто адресні види соціальної підтримки — допомога малозабезпеченим сім'ям та житлові субсидії — справляють різний вплив на нерівність та бідність. Якщо допомога малозабезпеченим сім'ям демонструє високу адресність, то житлові субсидії, навпаки, сприяють відтоку грошей від бідних до небідних.

Загалом “левову” частку коштів, які направляють на соціальну підтримку, отримують небідні домогосподарства. З другого боку, низький рівень охоплення бідних допомогою зводить нанівець зусилля державної соціальної політики щодо подолання крайніх форм бідності. Отже, діюча система державної соціальної підтримки вимагає серйозних змін для посилення її впливу на ситуацію з бідністю.

Джерела

1. Лібанова Е. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу: монографія / Е.М.Лібанова. — К.: КНЕУ, 2008. — 330 с.
2. Мониторинг и оценка: некоторые инструменты, методы и подходы / Всемирный банк. — Вашингтон, 2004. — 28 с.
3. Методические указания по анализу бедности и социальных последствий / Всемирный банк: Группа стратегии сокращения бедности и Департамент социального развития. — Вашингтон, 2003. — 114 с.
4. Mackay, K. The Development of Australia's Evaluation System., Evaluation capacity development working. — Washington D.C.: World Bank Operations Evaluation Department — No. 4, 1998. — 135 p.

Анотація. У статті подано оцінку впливу основних програм соціальної підтримки на нерівність та бідність. Розглянуті програми, що мають різну природу і спрямовані на різні групи населення, оцінюються з точки зору їх важливості для зменшення нерівності та масштабів бідності в суспільстві в цілому.

Аннотация. В статье представлено оценку влияния основных программ социальной поддержки на неравенство и бедность. Рассмотренные программы, которые имеют разную природу и направлены на разные группы населения, оцениваются с точки зрения их важности для уменьшения неравенства и масштабов бедности в обществе в целом.

Summary. The article presents the impact assessment of basic social support programs on inequality and poverty. Among the programs reviewed — the main types of public assistance (working on categorical and / or address principle), and social privileges provided as compensation. Some programs are aimed at specific target groups (category of population), and others — focused on all of society, but with clearly defined stable contributing members. The idea of the article is to assess the impact of individual programs and the entire system of social support in terms of importance to reduce inequality and poverty in society as a whole. Program may not have impact on society due to 2 reasons: the small contingent of members or low targeted.

Ключові слова: система соціальної підтримки, соціальні програми, адресність, бідність, нерівність.

Ключевые слова: система социальной поддержки, социальные программы, адресность, бедность, неравенство.

Key words: social support system, social programs, targeting, poverty, inequality.

Стаття надійшла до редакції журналу 19.09.2011 р.

УДК 303.094:004.358:316.422:338

В.Г. САРЮГЛО,
*доктор економічних наук, старший науковий співробітник
Інституту демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України*

МОДЕРНІЗАЦІЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ НА ОСНОВІ МІКРОІМІТАЦІЙНОГО МОДЕЛЮВАННЯ

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку досліджень у соціальній сфері, методологічного та інформаційного забезпечення соціальної політики характеризується дедалі більш жорсткішими вимогами щодо адекватного врахування комплексності та динамічності соціальних процесів, необхідності забезпечення глибинного їх аналізу та надійної оцінки наслідків політики у коротко- та середньостроковій перспективі [1–3]. При цьому стає все більш зрозумілим, що якісне та своєчасне обґрунтування політики, оцінка очікуваних та можливих прямих і непрямих наслідків реалізації політики можливі лише на основі аналізу сукупностей населення, домогосподарств та підприємств, близьких до реальних, притаманних конкретній країні з урахуванням існуючих та прогнозних соціальних та економічних умов.

За наявності розвиненої системи державної (офіційної) статистики, сформованої відповідно до міжнародних стандартів, широкого кола актуальних досліджень, які здійснюють недержавні організації, сучасної технічної бази перспективним напрямом розв'язання проблем інформаційного забезпечення соціальної та економічної політики є моделювання. Але можливість застосування методів моделювання при розробці політики та оцінці її впливу передбачає суттєві зміни у підходах до отримання, надання користувачам та використання відповідної інформації. Крім того, сама методологія моделювання у такій ситуації має окремі специфічні риси.

Аналіз релевантних досліджень. Особливостям застосування методів мікроімітаційного моделювання при розробці, обґрунтуванні та оцінці соціальної політики присвячено багато сучасних публікацій, і кількість та якість їх неухильно зростає. Найбільш відомими є праці таких авторів, як Х. Сьюзерленд (H. Sutherland), Ф. Бургіньона (F. Bourguignon), Б. Ессама-Нссаха (Essama-Nssah B.) (див., наприклад, [4–8]). У своїх публікаціях ці автори приділяють основну увагу саме особливостям застосування результатів моделювання і мікромоделювання при розробці й аналізі політики.

Мета статті. У даній статті розглядаються напрями розвитку інформаційного забезпечення сучасної соціальної політики, інструментарію прийняття рішень у цій сфері.

Першорядна увага приділена загальній характеристиці, основним поняттям, перевагам та недолікам застосування мікроімітаційного моделювання.

Виклад основного матеріалу. Як свідчать результати сучасних досліджень, необхідність та можливість модернізації інструментарію соціальної політики та досліджень у соціальній сфері обумовлено ускладненням відповідних явищ та процесів, прогресом в області методів та технології збору, обробки і аналізу інформації та накопиченим позитивним досвідом застосування інструментів, важливими елементами яких є моделі відповідних явищ та процесів. Основними напрямками удосконалення інструментарію є такі [9]:

1. Від макро- до мікро- та до мікро-макро;
2. Від структур до процесів;
3. Від аналізу до синтезу та оцінки;
4. Від визначеності до невизначеності.

Тенденції від макро- до мікро- спрямовані на отримання релевантної та надійної інформації на найнижчих рівнях агрегації даних та на мікрорівні, визначення та урахування «елементарних» взаємодій у соціальних системах. При цьому передбачається, що адекватне пояснення ефектів макrorівня може бути на основі аналізу та інтеграції процесів мікрорівня. Доцільно зауважити, що фактично йдеться про формування інструментарію мікро- макроаналізу, оскільки макrorівень виступає як зовнішнє середовище для реалізації мікропроцесів в умовах дії прямих і зворотних зв'язків.

Зміни призначення інструментарію від структури до процесу відображають, насамперед, потреби у зміщенні уваги від характеристик статичного стану соціальних систем до характеристик динаміки систем та процесів, що визначають цю динаміку.

Третій та четвертий напрями удосконалення інструментарію тісно пов'язані з двома першими. Фактично можливість опису та аналізу процесів на мікрорівні передбачає необхідність синтезу відповідних даних для отримання інформації макrorівня. Крім того, такий аналіз у багатьох випадках дає можливість виявлення причинно-наслідкових взаємозв'язків і здійснити оцінку найактуальніших процесів і відповідних політичних заходів на різних рівнях.

Інструменти, які забезпечують можливість аналізу процесів макrorівня, за природою цих процесів мають враховувати стохастичний характер процесів та подій (наприклад, смертності, захворюваності), імовірнісний характер реалізації ряду взаємозв'язків (наприклад, захворюваність і тютюнопаління, характеристик здоров'я та умов життя тощо). Таким чином, врахування невизначеності, стохастичності, ризиків стають характерними властивостями удосконаленого інструментарію.

Досвід розвинутих країн свідчить, що основним елементом сучасного інструментарію соціальної політики має бути блок мікромоделювання, який включає мікроімітаційні моделі ряду найбільш актуальних соціальних процесів [1, 2].

У соціальних науках мікроімітаційне моделювання було вперше застосовано наприкінці 50-х років XX століття у формі емпіричних динамічних мікроімітаційних моделей, створення яких мало на меті реалізацію функцій прогнозування та розробку рекомендацій з удосконалення політики [9].

Термін «мікроімітаційне моделювання» у даний час є достатньо поширеним, але все ще залишається неоднозначним, оскільки може бути застосований до визначення значної кількості моделей різного типу. Крім того, є тенденція до досить вільного використання та комбінування термінів «моделювання», «мікромоделювання», «імітація», «симуляція» при розробці підходів до опису та аналізу соціальних явищ й процесів на мікрорівні. На сучасному етапі мікроімітаційне моделювання доцільно визначити як моделювання на

рівні одиниць мікрорівня — в соціальних науках такими одиницями є, головним чином, особи, сім'ї або домогосподарства. Основна ідея мікроімітаційного моделювання полягає в тому, що результуючі процеси від дій та взаємодій великої кількості одиниць мікрорівня найкращим чином можуть бути пояснені через спостереження за цими одиницями та їх поведінкою.

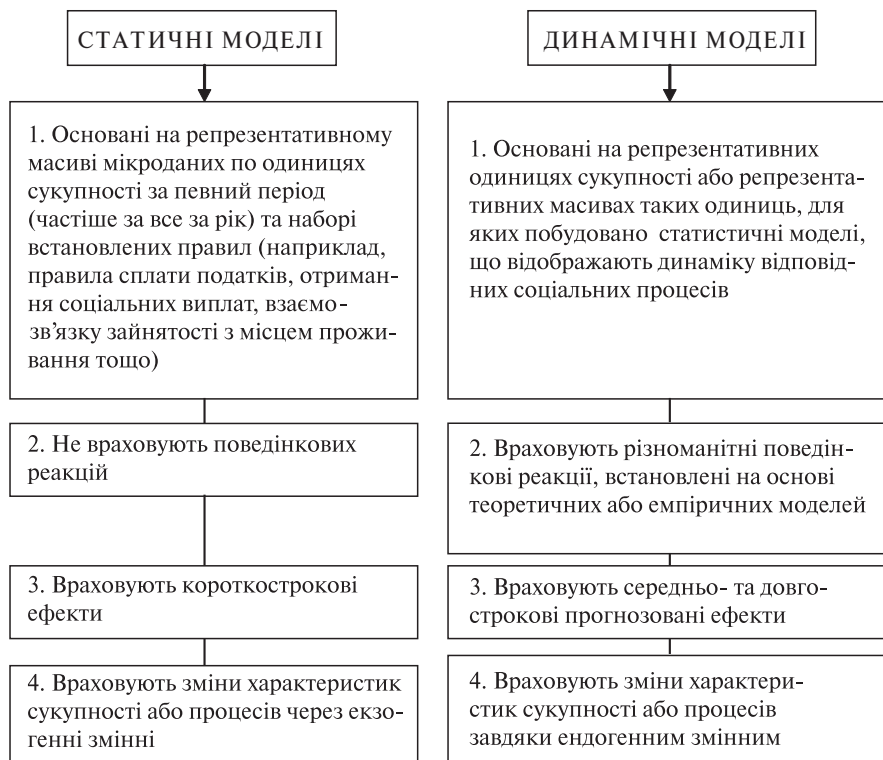

Рис. 1. Загальна характеристика статичних та динамічних мікроімітаційних моделей

Доцільно зазначити, що імітаційне моделювання є окремим видом моделювання [9] і, відповідно, не всі мікроімітаційні моделі є насправді «імітаційними», оскільки при їх побудові застосовують і статистичні і економетричні методи та моделі. Імітаційні моделі за своєю природою є моделями алгоритмічними, які суттєво відрізняються від моделей статистичних або математико-статистичних. Статистичні моделі виражаються статистичними рівняннями, тоді як імітаційні моделі виражаються в формі алгоритмів та комп'ютерних програм. На відміну від статистичних моделей імітаційні моделі мають набагато ширші межі застосування, оскільки вони не передбачають теоретичного обґрунтування та формалізації, а можуть бути основані на результатах практичних досліджень (встановлених емпіричних залежностях), або на експертних висновках, що можуть бути представлені у вигляді алгоритмів та перекладені на певну мову програмування. Саме завдяки цим специфічним властивостям мікроімітаційне моделювання є ефективним інструментом розробки та аналізу політики.

Основними видами сучасних мікроімітаційних моделей, які застосовують на практиці, є статистичні та динамічні моделі (рис. 1).

У статичних мікроімітаційних моделях одиниці мікрорівня (елементи сукупності) виступають головним чином як пасивні одиниці обліку. Системи «податки – виплати» є типовою сферою впровадження методів статичного мікроімітаційного моделювання. При цьому особи чи домогосподарства (представлені в базі мікроданих) використовуються лише як одиниці обліку з необхідними характеристиками для розрахунку податків, доходів, витрат тощо.

Основними складовими статичного мікроімітаційного моделювання є репрезентативний масив мікроданих та система правил розрахунків. Масив мікроданих включає визначений набір характеристик репрезентативної сукупності осіб або домогосподарств (по відношенню до певної генеральної сукупності одиниць), зокрема соціально-демографічні та економічні характеристики, які стосуються процесів та політики, що вивчаються. Таким чином, передбачається, що масив мікроданих є репрезентативною моделлю генеральної сукупності, яка у більшості випадків є емпіричною і будується за результатами одного або кількох комплексних вибірових обстежень і включає від кількох тисяч до кількох десятків і навіть сотен тисяч одиниць. Система розрахункових правил відображає існуючі або можливі (альтернативні) правила сплати податків, отримання трансфертів тощо.

Слід зазначити, що побудова репрезентативних масивів мікроданих, які містять необхідні характеристики, та моделювання окремих складових систем податкових надходжень або соціальних виплат було найпоширенішим на початкових етапах застосування методології мікроімітаційного моделювання. У теперішній час цей підхід стає ефективним інструментом аналізу альтернативних варіантів реформування податкових та соціальних систем.

Спільною рисою всіх методів динамічного мікроімітаційного моделювання є те, що вони описують поведінку систем через використання характеристик одиниць мікрорівня, що змінюються відповідно до певних поведінкових моделей. Динамічне мікроімітаційне моделювання включає значну різноманітність як моделей, так і підходів до моделювання – від емпіричних динамічних мікроімітаційних моделей, оснований на масивах даних, до агентських мікроімітаційних моделей, оснований на методології штучного інтелекту.

Динамічне мікроімітаційне моделювання використовує набір поведінкових взаємовідносин (подій), які можуть значно варіюватися залежно від задач дослідження. При цьому основними групами таких взаємовідносин є події, що відбуваються за певними закономірностями у часі (зокрема демографічні та соціальні події: одруження, розлучення, смерті, захворювання, здобуття вищої або спеціальної освіти тощо, економічні події: втрата або отримання роботи, підвищення заробітної плати та ін.) та події, які є реакцією на зовнішні умови, зокрема на зміни в політиці.

Типовими поведінковими моделями, які використовують взаємовідносини першої групи, є статистичні моделі, побудовані за заданим набором характеристик одиниць та визначеними ймовірностями реалізації певного набору можливих подій. Це дає змогу динамічно оновлювати персональні характеристики в часі, переміщувати одиниці мікрорівня з однієї сукупності до іншої. Динамічне мікроімітаційне моделювання дає можливість отримання як точкових оцінок для певних моментів часу, так і характеристик зміни системи протягом певного періоду часу, що робить даний вид моделювання особливо потужним та гнучким інструментом аналізу. Взаємовідносини другої групи моделюються на основі економетричних підходів і ґрунтуються на певних теоретичних положеннях, наприклад, на підході раціональної поведінки, а також на більш реалістичних основах людської поведінки, наприклад, процесу навчання, як в агентських моделях.

Доцільно розглянути основні переваги та недоліки методів мікроімітаційного моделювання.

Важливою перевагою застосування мікроімітаційного моделювання при розробці політики або проведенні досліджень, порівняно з іншими методами, є можливість включення до аналізу значної кількості різноманітних змінних, що характеризують досліджувані одиниці. Це має особливе значення при розв'язанні проблем оцінки впливу політики. Так, при оцінці потенційного попиту населення на соціальну допомогу використовують прогнози значення чисельності населення та його доходів. Але можливість використання при цьому основних характеристик домогосподарств (розміру, складу, характеристик їхніх членів та ін.) забезпечує багатоаспектність аналізу та отримання оцінок необхідного рівня деталізації. Можливість використання широкого набору поведінкових моделей будь-якого рівня деталізації та складності забезпечує гнучкість аналізу та сприяє врахуванню взаємозалежності змінних, взаємодії різних одиниць сукупності.

При застосуванні методів мікроімітаційного моделювання з'являється можливість проведення аналізу або оцінок для будь-якого рівня агрегації даних (території, сукупності населення), і при цьому не відбувається втрати інформації: будь-яка оцінка може бути розкладена до складових макрорівня, що її обумовили.

Особливо важливим для обґрунтування політики є придатність мікроімітаційних моделей для проведення експериментів (прогонів) на різних наборах параметрів, які визначають різні сценарії політики або стан зовнішнього середовища (зокрема макроекономічні умови). При цьому отримання результатів моделювання на мікрорівні забезпечує високу точність визначення потенційних наслідків реалізації політики для окремих груп населення або домогосподарств.

Використання репрезентативних даних мікрорівня при моделюванні дає змогу ефективного об'єднання або урахування даних з різних рівнів агрегації, у тому числі і з використанням відповідних статистичних процедур. Це забезпечує можливість комплексного аналізу багатьох актуальних проблем у статистиці або динаміці навіть уникаючи необхідності побудови складних ієрархічних систем моделей і зі збереженням зазначеної раніше можливості аналізу багатьох змінних одночасно.

Мікроімітаційне моделювання дає можливість врахування взаємодії між одиницями мікрорівня – особами, сім'ями, домогосподарствами. Це є дуже корисним при аналізі багатьох процесів, які мають «мережевий» характер (трудова міграція, допомога родичам, тривала бідність та безробіття тощо), особливостей передачі ряду хвороб та ін.

До основних недоліків мікроімітаційного підходу, що мають загальний характер, слід віднести такі:

1) Відносно висока вартість, обумовлена необхідністю залучення фахівців достатньо високого рівня, особливо на етапі розробки та впровадження відповідних інструментів, використання потужних технічних засобів та програмного забезпечення, жорсткими вимогами до підготовки даних.

2) Необхідність постійного оновлення даних, що може обумовити доцільність доопрацювання окремих елементів інструментарію, особливо за доступності нових даних.

3) При використанні методів мікромоделювання слід враховувати, що мікромоделювання здійснюється на основі фактично тих самих мікроданих, які використовують для реалізації класичного аналізу, але цільові змінні при цьому моделюються на основі встановлених правил (а не інформації, отриманої від респондентів) з урахуванням, наприклад, відповідних нормативних документів. Це призводить до того, що зміщення оцінок ряду показників при класичному підході та при мікромоделюванні можуть мати різну спря-

мованість. Наприклад, доходи від продажу товарів на ринку будуть недооцінені за обома підходами. Розмір сплачених податків переоцінюється при мікромоделюванні, оскільки особи не завжди діють за правилами і мають схильність до приховування частини доходів саме з метою ухиляння від сплати податків. Особливо це характерно для заможних верств населення. Також при мікромоделюванні можуть бути переоцінені доходи від соціальних трансфертів, оскільки, як правило, на практиці не спостерігається ситуація, коли 100% тих, хто має право на певний вид соціальної допомоги, реалізують це право. Таким чином, по окремих типах інформації результати традиційного оцінювання на основі мікроданих та результати імітаційного мікромоделювання можна розглядати як взаємодоповнюючі. Це може дати можливість уточнення відповідних оцінок на основі сучасних методів об'єднання даних і технології тріангуляції, коли оцінку показника отримують на основі кількох незалежних його оцінок з урахуванням рівня їх надійності.

Слід зазначити, що перші два недоліки мають відносний характер і демонструють тенденцію зниження важливості у часі зі зростанням досвіду застосування інструментарію мікроімітаційного моделювання.

Протягом кількох останніх років в Україні під впливом міжнародних організацій розпочалася розробка окремих інструментів, які застосовують елементи мікромоделювання. Так, Міжнародна організація праці за допомогою міжнародних та місцевих експертів у 2008 році виконала дослідження та практичні розробки щодо моделі прогнозування потреб у робочій силі за видами економічної діяльності і професіями для України. Основою цієї моделі стали мікродані державного щомісячного вибіркового обстеження економічної активності населення. За результатами проекту Європейського Союзу протягом 2008–2010 років розроблено блок мікромоделювання для моделі соціального бюджету, впровадженої у Міністерстві соціальної політики України. Для цієї моделі статичне мікроімітаційне моделювання здійснюється на основі масиву мікроданих державного щоквартального вибіркового обстеження умов життя домогосподарств. За допомогою ПРООН у 2009 році виконано роботи з мікромоделювання доходів і витрат домогосподарств у рамках оцінки впливу фінансово-економічної кризи на бідність та диференціацію доходів населення України на основі даних обстеження умов життя домогосподарств [10–11].

Протягом 2009–2010 років в Інституті демографії та соціальних досліджень НАН України виконуються фундаментальні дослідження з питань мікроімітаційного моделювання актуальних соціально-демографічних процесів. За результатами цих досліджень розроблено методологію, на основі гармонізованої системи державних вибірових обстежень населення сформовано репрезентативні модельні сукупності населення та домогосподарств України, що включають до 400 тисяч осіб і до 100 тисяч домогосподарств. Розроблена методологія передбачає можливість розширення цих модельних сукупностей за необхідністю залежно від проблем, які треба дослідити. Крім того, передбачена можливість урахування зовнішньої інформації з різних рівнів агрегації даних. Розробки застосовані для експериментальної оцінки доходів домогосподарств від трудової міграції їхніх членів, аналізу бідності та соціальних наслідків політики, тенденцій шлюбності й розлучуваності в Україні та ін.

Висновки. Комплексний і динамічний характер сучасних соціальних процесів вимагає модернізації інструментарію, призначеного для проведення досліджень у соціальній сфері, розробки, аналізу та оцінки впливу соціальної політики у більшості країн світу. Міжнародний досвід та окремі дослідження, виконані в Україні, свідчать про доцільність використання як важливої складової такого інструментарію статистичних та динамічних мікроімітаційних моделей. Це дасть змогу забезпечити необхідну глибину аналізу на основі значної кількості характеристик одиниць сукупності (осіб, сімей, домогоспо-

дарств), що є репрезентативною для конкретної країни та конкретних макроекономічних умов, належного урахування наявної інформації з різних рівнів агрегації даних, оцінки наслідків реалізації політики у широкому діапазоні зміни характеристик сукупності та макроекономічних умов.

В теперішній час в Україні в цілому створено умови для модернізації інструментарію соціальних досліджень та політики на основі використання методології мікроімітаційного моделювання, насамперед завдяки доступності та якості мікроданих державних вибірко-вих обстежень населення (домогосподарств), допомозі міжнародних організацій та експертів, а також результатам досліджень, які виконують в НАН України. Розробка та впровадження ефективних мікроімітаційних моделей в Україні потребують продовження досліджень у цій сфері та визначення найбільш важливих напрямів їх практичного застосування.

Джерела

1. Tools for Institutional, Political, and Social Analysis of Policy Reform. A Sourcebook for Development Practitioners. — The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank, Washington, DC, 2007. — 292 p.
2. Методические указания по анализу бедности и социальных последствий. — Международный банк реконструкции и развития / Всемирный банк, Вашингтон, 2003. — 114 p.
3. Datt G., Walker T. PovStat 2.12. A Poverty Projection Toolkit / User's Manual. — World Bank. — 2002. — 31p.
4. Essama-Nssah B. The Poverty and Distributional Impact of Macroeconomic Shocks and Policies: A Review of Modeling Approaches. — World Bank Policy Research Working Paper 3682, Washington, DC, 2005. — 78 p.
5. Sutherland H., Decoster A., Matsaganis M., Tsakloglou P. Accurate Income Measurement for the Assessment of Public Policies. Final report. — EUROMOD Working Paper No. EM7/09.
6. Figari F., Iacovou M., Skew A., Sutherland H. Approximations to the Truth: Comparing Survey and Microsimulation Approaches to Measuring Income for Social Indicators. — Euromod // Working Paper No. EM3/10.
7. Paulus A., Sutherland H., Tsakloglou P. The Distributional Impact of In Kind Public Benefits in European Countries. — EUROMOD Working Paper No. EM10/09.
8. Bourguignon F. The distributional effects of growth: micro vs. macro approaches. — The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank, Paris, 2001. — 23 p.
9. Spielauer M. A dynamic socio-demographic Microsimulation model for Austria. — Dissertation, Wien, 2003. — 190 p.
10. Аналіз бідності та соціальних наслідків економічної кризи в Україні. — ПРООН, К., 2010. — 62 с.
11. Сариогло В.Г. Аналіз бідності та соціальних наслідків з використанням методів мікромоделювання / Сариогло В.Г., Огай М.Ю. // Науковий журнал «Бізнес Інформ». — Харків: ХНЕУ, 2011. — № 6. — С. 109—111.

Анотація. У статті розглянуто напрями розвитку інформаційного забезпечення сучасної соціальної політики. Показано, що одним з основних елементів сучасного інструментарію соціальної політики має бути блок мікромоделювання, який включає репрезентативні масиви даних макrorівня та мікроімітаційні моделі низки найбільш актуальних соціальних процесів. Наведено основні поняття, розглянуто переваги та недоліки застосування мікроімітаційного моделювання. Певну увагу приділено загальній характеристиці статичних

та динамічних мікроімітаційних моделей. Зроблено висновок, що в Україні в цілому створено умови для модернізації інструментарію соціальних досліджень та політики на основі використання методології мікроімітаційного моделювання.

Аннотация. В статье рассмотрены направления развития информационного обеспечения современной социальной политики. Показано, что одним из основных элементов современного инструментария социальной политики должен быть блок микромоделирования, который включает репрезентативные массивы данных и микроимитационные модели ряда наиболее актуальных социальных процессов. Приведены основные понятия, рассмотрены преимущества и недостатки использования микроимитационного моделирования. Определенное внимание уделено общей характеристике статистических и динамических микроимитационных моделей.

Summary. The article deals with directions of informational provision development of modern social policy. It is shown that one of the main elements of social policy tools has to be the microsimulation instrument which includes representative microdata sets and the set of social processes models for microsimulation. The main terms are presented, advantages and disadvantages of microsimulation are considered. The general description of static and dynamic microsimulation models is brought to notice. Conclusion that in Ukraine exists the general framework for modernization of social research&policy tools based on microsimulation methodology is made.

Ключові слова: мікроімітаційне моделювання, соціальна політика, інформаційне забезпечення.

Ключевые слова: микроимитационное моделирование, социальная политика, информационное обеспечение.

Key words: microsimulation, social policy, informational provision.

Стаття надійшла до редакції журналу 18.10. 2011 р.

УДК 336.14: 339.7(477)

*Г.В. ГЕРАСИМЕНКО ,
кандидат економічних наук,
Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України*

СОЦІАЛЬНІ ІНВЕСТИЦІЇ В УКРАЇНІ: РОЛЬ МІЖНАРОДНИХ ДОНОРСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Постановка проблеми. Міжнародні донорські організації виступають вагомими агентами впливу на глобальному рівні, здійснюючи масштабні інвестиції у формі фінансової, матеріально-технічної, дорадчої та інформаційної допомоги в більшості країн світу, насамперед в перехідних економіках Східної Європи та Центральної Азії. Сфера інтересів цих організацій дуже різнопланова та охоплює як питання сприяння соціально-економічному розвитку країн, так і розбудови ефективного врядування, захисту навколишнього середовища та раціонального природокористування, формування громадянського суспільства й захисту прав людини. Центральне місце серед пріоритетних напрямів діяльності та цілей інвестування посідають проблеми, пов'язані з соціальним та людським розвитком. При цьому інвестиційний характер тих ресурсів, які спрямовують міжнародні донори на соціальні цілі, визначається прямою залежністю між результатами економічного зростання та рівнем розвитку людського й соціального капіталу, відсутністю соціальних ризиків та конфліктів у суспільстві, просуванням соціальної інтеграції населення та розвитком місцевих громад.

Проте, незважаючи на масштабність обсягів та різноплановість програм донорської допомоги, їх ефективність в Україні часто залишається недостатньою, підтримані інституційні реформи не знаходять кінцевої реалізації, а експертні рекомендації — практичного впровадження в державній політиці. Це зумовлює постановку питання щодо пошуку чинників, що обмежують можливості ефективного використання інвестиційних ресурсів міжнародних донорських організацій, та подолання наслідків цих обмежень.

Стан дослідження проблеми. Незважаючи на тісну співпрацю міжнародних донорських організацій з вітчизняними науковими установами, органами державного управління та представниками громадянського суспільства, наразі не проводилось комплексних оцінок результатів цієї діяльності в Україні. Хоча більшість з донорів здійснює регулярний моніторинг та оцінку власних програм з погляду фінансових, кадрових та результативних показників [1; 2; 3], ці аналітичні звіти мають незалежний характер, не забезпечуючи

узагальнюючої картини функціонування сектору міжнародних організацій в країні та не висвітлюючи спільних проблем, з якими вони стикаються у своїй діяльності. Проте усвідомлення необхідності більшої координації зусиль донорів у підтримці реформ дедалі зростає, формуючи попит на відповідні наукові дослідження [4].

Тому **метою** цього дослідження є огляд та узагальнення інформації щодо діяльності основних міжнародних донорських організацій, які надають Україні підтримку в галузі соціальної політики. Практичне значення поставленого завдання визначається необхідністю посилення координації діяльності провідних донорів та узгодження стратегічних рекомендацій, що стосуються соціальної політики.

Задля досягнення поставленої мети проаналізовано діяльність найбільш вагомих донорів у реалізації різних складових соціальних реформ, а також наведено огляд окремих проектів у цій сфері протягом 2000–2009 рр. Інформаційну базу дослідження становили звіти щодо діяльності відповідних організацій; наукові публікації з проблемних питань української соціальної політики, виконані за підтримки та на замовлення міжнародних донорів; рекомендації щодо політики, представлені у стратегічних документах і програмах дій організацій; матеріали, презентовані експертами організацій на різних науково-інформаційних заходах. Дане дослідження здійснювалося в рамках наукової роботи з надання постійної аналітичної та технічної підтримки програмі ЮНІСЕФ в Україні щодо реформування соціальної політики.

Виклад основного матеріалу. Фінансову, технічну та інформаційно-консультативну допомогу Україні в реалізації соціально-економічних реформ надає ряд міжнародних донорських організацій. Так, протягом останнього десятиріччя істотну підтримку країні надавали: Програма Європейської Комісії та Ради Європи, Світовий банк, Програма Розвитку ООН (ПРООН), Фонд народонаселення ООН та інші агенції ООН в Україні, Європейський Банком Реконструкції та Розвитку (ЄБРР), агенції з розвитку США та Канади, окремих країн Європейського Союзу та Японії, Міжнародний фонд «Відродження», Всесвітня Організація Охорони Здоров'я (ВООЗ), Міжнародна Організація з Міграцій (МОМ), Міжнародна Організація Праці (МОП), Український фонд соціальних інвестицій тощо.

Згідно з оцінками Світового банку станом на 2007р., сукупний обсяг донорської допомоги Україні (включаючи позики ЄБРР на розвиток державного сектору) складав близько 1 – 1,5 млрд. дол. США на рік [5], тобто приблизно 1% ВВП або 2,5% дохідної частини Державного бюджету України. Проте, очевидно, що роль допомоги міжнародних донорів в економіці та зведеному бюджеті України є набагато більшою з огляду на істотні обсяги консультативної підтримки та постійну інформаційно-організаційну допомогу, яку надають експерти та технічні фахівці організацій.

Огляд реалізованих проектів найбільш вагомих донорських організацій в Україні за основними напрямками діяльності дає можливість узагальнити такі пріоритети інвестування: створення ефективної системи державного управління, сприяння економічному розвитку та формування конкурентоспроможної ринкової економіки, розвиток інфраструктури, захист навколишнього середовища та впровадження енергозберігаючих технологій, сприяння регіональному розвитку і розвитку місцевого самоврядування, розбудова громадянського суспільства та реалізація соціальних реформ (табл. 1). При цьому різні аспекти людського розвитку, зокрема освіти та охорони здоров'я, ринку праці, соціального захисту й соціальної інтеграції, перебувають у полі зору всіх провідних донорів міжнародної допомоги Україні.

Таблиця 1

**Основні напрями діяльності міжнародних організацій,
що надають Україні донорську допомогу**

	Європейська Комісія	Світовий банк	ПРООН	МФ «Відрод- ження»	АР США	МОП	МОМ	ВООЗ	УФСІ
Ефективне урядування (реформи сектору державного та місцевого управління, системи державних фінансів)	x	x	x	x	x			x	x
Реформування судової системи за забезпечення верховенства права	x	x	x	x	x				
Економічний розвиток та конкурентоспроможна економіка	x	x	x		x	x			
Прикордонне співробітництво	x		x				x		
Розвиток інфраструктури (транспорт, комунікації, ЖКГ)	x	x	x	x	x				
Природокористування та захист навколишнього середовища	x	x	x		x				
Регіональний розвиток та місцеве самоврядування	x	x	x	x	x				x
Розбудова громадянського суспільства	x	x	x	x	x		x		x
Соціальні програми									
Ринок праці та трудова міграція	x	x	x			x	x		
Охорона здоров'я	x	x	x					x	x
Освіта	x	x	x	x		x			
Соціальний захист та соціальна інтеграція	x	x	x	x	x	x	x	x	x

З метою детального дослідження соціальних проектів міжнародних донорів в Україні доцільно проаналізувати діяльність найвагоміших з них, до яких нами віднесено Представництво Європейської Комісії, Світового банку та Програми Розвитку ООН в Україні. Основним критерієм при обранні цих організацій були сукупні обсяги фінансової допомоги країні, комплексний характер допомоги та різноплановість секторів, на які спрямовано проекти.

Починаючи з 1991 р., *Європейське Співтовариство* надало Україні технічну та фінансову допомогу на загальну суму в 2,5 млрд. євро у формі грантів, контрактів і зростаючої підтримки бюджету. При цьому обсяг фінансової допомоги збільшився з 47 млн. євро в 2002 р. до 116 млн. євро в 2009 р. Згідно зі Звітом Європейської Комісії про виконання Європейської політики сусідства в Україні у 2008 р. [6], ключовими пріоритетами у проведенні реформ залишалися: конституційна реформа; покращення у сфері дотримання

принципів верховенства права (зокрема, шляхом проведення судової реформи), протидія корупції та поліпшення ділового й інвестиційного клімату. Портфель проектів Програми ЄС в Україні, що були реалізовані протягом останніх років, охоплює такі сектори: попередження конфліктів; довкілля та стале управління природними ресурсами; урядування, демократія, права людини, підтримка економічних та інституційних реформ; людський розвиток; інфраструктура, комунікації та транспорт, мульти-секторальні програми; сільський розвиток, планування територій, сільське господарство і продуктова безпека; соціальне залучення й зайнятість; торгівля та регіональна інтеграція; водо- та енергозбереження.

Соціальні питання та людський розвиток посідають провідне місце серед пріоритетів донорської допомоги Представництва Європейської Комісії в Україні. Сукупний обсяг відповідних фінансових асигнувань перевищив 27,6 млн. євро (табл. 2); найбільшу частку інвестицій було спрямовано на сприяння процесам соціальної інтеграції та зайнятості, зокрема, підтримку місцевих громад у вирішенні пріоритетних потреб соціального розвитку, просування гендерної рівності у сфері праці та реформування системи соціальної допомоги. До інших напрямів належать проекти сприяння людському розвитку, зокрема, дотримання прав жінок і дітей, допомога біженцям, жертвам торгівлі людьми тощо.

Сукупний обсяг передбачених фінансових асигнувань нової Індикативної програми співпраці Україна – ЄС на період 2011–13 рр. сягає 470,1 млрд. євро. [8] та охоплює такі пріоритети: належне управління та верховенство права (20–30% сукупних асигнувань), сприяння набранню чинності Угоди про асоціацію з ЄС (23–25% асигнувань), сталий розвиток (45–55% відповідно). Можна очікувати, що серед окреслених напрямів увага до соціальних питань буде приділена в рамках реформи державного управління (зокрема, реформування механізму фінансування соціальних видатків держави) та сталого розвитку.

Світовий банк виступає одним з найвагоміших донорів фінансової, технічної та експертної допомоги для України: на початок 2010 р. обсяг затвердженого фінансування перевищив 5,3 млрд. доларів США для 38 операцій. Пріоритети діяльності Групи Світового банку в Україні, включаючи кредитування та інвестиції, надання аналітично-консультативних послуг і технічної допомоги, визначає Стратегія партнерства з Україною на період 2008–2011 років [5]. Цей документ пропонує двокомпонентну стратегію підтримки: 1) підвищення конкурентоспроможності України за допомогою інвестицій в інфраструктуру державного сектору, консультативні послуги та освітню роботу, спрямовану на поліпшення середовища для ведення бізнесу, технічну допомогу та доступ до кредитних ліній, обмін знаннями задля стимулювання інновацій і використання нових технологій; 2) поліпшення суспільних послуг шляхом підвищення ефективності державних витрат та вдосконалення управління в державному секторі.

Поряд з цим, Світовий банк приділяє належну увагу питанням соціального захисту у всьому регіоні країн перехідної економіки. Акценти робляться на розробку концептуальних та стратегічних засад політики соціального захисту, а також на традиційні операції Банку у таких напрямках, як дитяча праця, забезпечення потреб людей з обмеженими можливостями (інвалідністю), ринки праці, пенсійне забезпечення, подолання бідності, соціальна допомога та управління соціальними ризиками, охорона здоров'я і розвиток освіти. Порівняльний аналіз окремих соціальних проектів організації з точки зору поставлених завдань, обсягів виділених асигнувань та результатів реалізації подано в таблиці 3.

Таблиця 2
Соціальні проекти Програми Європейської Комісії в Україні та обсяги фінансових асигнувань за основними секторами

Сектор	Період	Фінансування, тис. євро	Назва та основні завдання проекту
Попередження конфліктів	2009—12	2919,0	Консультації зі створення центрів опіки та установ тимчасового перебування нелегальних мігрантів в Україні
Урядовання, демократія, права людини, підтримка економічних та інституційних реформ	2008—11	696,7	Створення національної системи попередження тортур та лікування хвороб в Україні
	2009—10	150	Гармонізація української офіційної статистики зі статистичними стандартами ЄС. Через впровадження нових індикаторів до макроекономічної та структурної статистики підприємств та перевірку незаангажованості самооцінки роботи Держкомстату України
	2009—11	960	Правовий і соціальний захист пошукувачів притулку та біженців-дітей в Україні
	2009—11	596,6	Посилення національних механізмів та потужностей щодо викорінення торгівлі дітьми в Україні
Людський розвиток	2009—11	400,5	Розвиток політик та систем щодо інституціоналізованих та інших категорій дітей. Запровадження системи у пілотному Хмельницькому регіоні й реплікація отриманих результатів на національний рівень
	2008—11	5388,7	Права жінок та дітей в Україні
Соціальне залучення та зайнятість	2007—11	12000,0	Місцевий розвиток, орієнтований на громаду. Підтримка місцевих громад по всій території України в адресуванні пріоритетних потреб розвитку завдяки соціальній мобілізації та реалізації малих ініціатив громад у п'яти пріоритетних сферах: здоров'я, енергія, довкілля, управління водними ресурсами, місцеві транспортні системи
	2008—11	1093,4	Гендерна рівність у світі праці. Завдання – посилення спроможності українських органів влади та соціальних партнерів у забезпеченні поваги до національних та міжнародних зобов'язань щодо гендерної рівності у сфері праці, сприянні викоріненню гендерної дискримінації в зайнятості, сексуальних домагань на робочому місці, створенні сприятливого середовища для економічного розвитку жінок та жіночого підприємництва
	2008—10	3420,3	Підтримка розвитку середньострокової стратегії вдосконалення системи соціальної допомоги. Завдання – підтримка Уряду України у розвитку передової моделі та методики прогнозування видатків на соціальний захист на базі надійної статистики
Сукупний обсяг фінансування соціальних проектів : 27625,2 тис. євро			

Джерело: побудовано автором за даними: [7]

Порівняльний аналіз окремих соціальних проектів,
що реалізовані Світовим банком в Україні

	Соціальний захист	Освіта	Охорона здоров'я
Назва проекту	Модернізація системи соціальної допомоги	Рівний доступ до якісної освіти	Контроль за розповсюдженням ВІЛ/СНІД та туберкульозу
Строки	листопад 2005 – травень 2010	травень 2005 – грудень 2009	грудень 2002 – вересень 2009
Завдання проекту	Модернізація системи соціальної допомоги в Україні з метою посилення адресності грошових виплат	Забезпечити рівний доступ до якісної освіти та підвищити ефективність освітньої системи з метою підготовки українських випускників до суспільства знань	Зменшити захворюваність на туберкульоз і ВІЛ/СНІД та смертність внаслідок цих причин шляхом реалізації Національної стратегії з подолання туберкульозу, а також Програми з ВІЛ/СНІД, що орієнтована на попередження хвороби серед груп ризику
Стан реалізації та основні результати проекту	Хоча проект реалізувався досить повільно, вдалося досягти певного прогресу. Завдяки проекту вдалося реалізувати стратегічний перехід від категорійного принципу до тестування доходів у програмах соціальної допомоги, що покращило адресність виплат бідному населенню. Була створена нова модель обслуговування клієнтів та адміністрування виплат, що впроваджена у 757 місцевих органах соціального захисту по всій країні. 250 установ було оновлено та модернізовано. Значного прогресу досягнуто в розробці програмного забезпечення та комп'ютерної техніки для нової Інформаційної системи управління	До успішних результатів належить участь України в системі міжнародного оцінювання знань (TIMSS) та практика стандартизованого оцінювання у класах. Українські показники перевищили середні значення міжнародного оцінювання як у математиці, так і в природничих науках. Реалізація завдань щодо оснащення лабораторним обладнанням та шкільними автобусами у пілотних регіонах відбувається згідно з графіком; ймовірно, що вони будуть завершені та становитимуть внесок до покращання якості освіти в країні. З другого боку, не відбулося заплановане поліпшення навчального середовища шляхом вкрай необхідної реконструкції 211 шкіл	Проект виявився неуспішним у досягненні поставлених завдань, оскільки багато з ходів не були реалізовані внаслідок браку спроможності у Міністерства охорони здоров'я. Ситуація з туберкульозом істотно не покращилася. Поширення ВІЛ зросло з 1,45 до 1,63% протягом 2005–2007 років. Незважаючи на ці прорахунки, мали місце деякі важливі результати. Позитивні досягнення включали розповсюдження тестів для всіх зареєстрованих ВІЛ-позитивних осіб з метою оцінки потреби у АРВ-терапії. Це тестування сприятиме більш точній оцінці МОЗ кількості ВІЛ-інфікованих осіб, що потребують лікування. Інший позитивний аспект проекту полягає у забезпеченні ліків від супровідних інфекцій
Вартість, у млн. (2009)	USD 101,86 SEK 3,72	USD 87,63	USD 0,42

Джерело: побудовано автором за даними звітів Світового банку [3]

Програма розвитку ООН впроваджує свою діяльність в Україні з 1993 року, поєднуючи заходи щодо розробки політико-правових документів, аналітично-дорадчу діяльність, заходи з поліпшення спроможності українських установ-партнерів та реалізацію окремих пілотних проєктів. Головні сфери діяльності ПРООН в галузі розвитку України зосереджуються на демократичному врядуванні; подоланні бідності, досягненні процвітання та українських Цілей розвитку тисячоліття (ЦРТ); місцевому розвитку та гарантуванні безпечного середовища для людського розвитку; на енергетиці та навколишньому природному середовищі (табл. 5).

Таблиця 4
Фінансові показники діяльності проєктів ПРООН в 2005–2007 рр.

Сфери діяльності та назви проєктів	Загальна сума (тис. дол. США)	Частка програми в загальному бюджеті портфелю проєктів, %
Процвітання, подолання бідності та сприяння досягненню ЦРТ	4 200,0	7%
Місцевий розвиток та безпечне середовище для людського розвитку	13 750,0	24%
Молодь та освіта	1 700,0	3%
Запобігання поширенню ВІЛ/СНІД та протидія незаконному обігу наркотиків	3 700,0	6%
Енергетика та навколишнє природне середовище	3 550,0	6%
Загалом	58 500,0	100%

Джерело: [9]

Основні пріоритети діяльності ООН в Україні, узгоджені з Програмою економічних реформ на 2010–2014 рр., національними Цілями розвитку тисячоліття та іншими національними документами, викладено у Рамковій Програмі партнерства Уряду України – ООН на 2012–2016 рр. [10]. Вона визначає чотири взаємопов’язані тематичні сфери: 1) стале економічне зростання і подолання бідності; 2) соціальний розвиток; 3) врядування; 4) навколишнє середовище і зміна клімату.

Загальний обсяг ресурсів, які передбачається залучити на підтримку стратегій Рамкової Програми в Україні, становить 132,7 млн. дол. США на період 2012–2016 рр. Ці цифри є орієнтовними, тому що вони включають як фінансові асигнування з боку кожної установи системи ООН, що бере участь в програмі, або базові ресурси, так і прогнозні фінансові ресурси, що їх організації повинні залучити впродовж циклу програми на додаток до вищезгаданих базових ресурсів.

Водночас, незважаючи на істотні обсяги фінансових ресурсів, що їх спрямовують міжнародні донори на підтримку різних складових соціально-економічних реформ в Україні, діяльність цих організацій досі характеризується низьким рівнем координації та гармонізації процедур допомоги. Хоча між провідними донорами є регулярні інформаційні контакти, як правило, в рамках спеціалізованих напрямів та сфер діяльності, здебільшого вони обмежуються презентаційною складовою щодо завершених проєктів, тоді як рівень дорадчої підтримки на етапі реалізації проєкту залишається низьким. Існування таких «паралельних» процесів призводить до зниження загальної ефективності використання міжнародної допомоги країною, часткового дублювання функцій та розпорошення донорських коштів.

Таблиця 5

**Індикативний обсяг ресурсів, передбачених на підтримку складових
Рамкової Програми Уряд України – ООН на 2012–2016 рр.**

Сфери партнерства Рамкової програми	Індикативні ресурси, млн. дол. США
Стале економічне зростання і подолання бідності	12,4
Соціальний розвиток	64,0
Врядування/управління	21,6
Навколишнє середовище і зміна клімату	34,7
Загальна сума на 2012–2016 рр.	132,7

Джерело: [10]

Саме тому досвід впровадження спільних програм потребує особливої уваги. Зокрема, згідно з оцінками фахівців ПРООН в Україні, обсяг коштів, що були спрямовані іншими донорами на підтримку проектів цієї організації протягом 2005–2007рр., перевищив 47 млн. дол. США [1]. При цьому найвагомішу підтримку надало представництво Європейської Комісії в Україні (32,5 млн. дол. США); істотною була підтримка Канадського та Шведського агентств з міжнародного розвитку, Швейцарського агентства з розвитку та співробітництва, Глобального фонду з навколишнього середовища (рис. 1).

Рис. 1. Обсяги фінансової участі міжнародних донорів у проектах ПРООН, що були реалізовані в Україні протягом 2005–2007 рр.

Джерело: побудовано за даними [1]

Спільні проекти, що були підтримані кількома міжнародними донорами, охоплювали такі важливі напрями, як протидія епідемії ВІЛ/СНІД в країні, реалізація освітніх проектів та професійної підготовки, реформування системи соціального захисту, сприяння розвитку місцевих громад, забезпечення гендерної рівності.

Узагальнення рекомендацій основних донорів міжнародної допомоги дає можливість сформулювати такі виклики, з якими стикається Україна: 1) підвищення конкурентоспроможності та продуктивності праці; 2) реформування системи державних фінансів і державного сектору задля вдосконалення системи надання державних послуг; 3) усунення недоліків у державному управлінні; 4) підвищення соціальної інтеграції за умов економічного зростання. В свою чергу, довгострокові пріоритети розвитку країни включають [5]:

- скорочення загального розміру державного сектору;
- вдосконалення податкового законодавства;
- збільшення державних капітальних витрат і посилення врахування у них стратегічних пріоритетів;
- підвищення результативності соціального сектору шляхом підвищення ефективності соціальних видатків;
- зменшення екологічних ризиків і ризиків для здоров'я громадян та поглиблення обізнаності про ці ризики;
- посилення задоволення громадян якістю державних послуг;
- поліпшення перспектив працевлаштування, скорочення масштабів бідності та посилення адресності соціальної допомоги.

На жаль, не всі рекомендації міжнародних експертів знаходять реальне втілення при розробці державної політики та стратегій розвитку, незважаючи на те, що більшість ключових проектів реалізується у тісній співпраці з представниками відповідних профільних урядових установ. Стримуючими чинниками при цьому є як зміни політичного курсу та відсутність політичної волі до реалізації необхідних структурних реформ, що можуть мати непопулярний характер серед населення, так і недостатня спроможність державних установ до ефективного використання донорської допомоги внаслідок високої роздрібненості установ, що відповідають за окремі складові державної політики в сфері розвитку, частого дублювання їхніх функцій та сфер відповідальності, надмірної зарегульованості та складності внутрішніх адміністративних процедур. Тривалі міжвідомчі консультації та узгодження проектів з усіма необхідними інстанціями на різних етапах їх реалізації також знижують дієвість допомоги.

Проте основним проблемним питанням залишається високий рівень корупційних очікувань міжнародних донорів стосовно українських державних установ та інституцій. Це знижує вмотивованість міжнародних донорів до максимального використання спроможностей національних систем управління, пошуку альтернативних відповідальних виконавців проектів та програм. Саме тому посилюється значення прозорості інформаційної політики — як у фінансовому, так і в управлінському аспектах — на всіх етапах надання підтримки, включаючи формування запитів та конкурсів заявок на виконання проекту, процедури закупівель, здійснення основної діяльності, моніторинг та оцінку результатів проекту. В цьому контексті необхідно позитивно оцінити високий рівень залучення представників громадянського суспільства до оцінки ефективності проекту, поширення громадських консультацій та широку співпрацю з засобами масової інформації, що практикується ключовими міжнародними донорами в Україні. Водночас

рівень висвітлення та прозорість інформації на власних інтернет-ресурсах організацій потребують істотного покращання, оскільки результати їхньої діяльності мають бути доступні до широкого загалу.

Потреба в гармонізації процедур особливо загострюється щодо механізмів управління фінансами, оскільки підтримка ряду проектів донорських організацій надається не через державний бюджет, а із застосуванням спеціальних каналів фінансування. На практиці це часто потребує створення спеціальних органів управління проектами, утримання яких вимагає значних фінансових та кадрових ресурсів. З другого боку, реалізація окремих соціально значимих проектів виявляється надто залежною від фрагментарного донорського фінансування, не має комплексного та системного характеру, що стримує поступальний прогрес у соціальній сфері.

Висновки. В сучасних умовах посттрансформаційного розвитку України міжнародні донорські організації виступають важливими суб'єктами підтримки соціальних реформ у вигляді фінансової, матеріально-технічної та консультативної допомоги. Пріоритети соціального інвестування міжнародних донорів охоплюють найбільш проблемні аспекти соціального та економічного розвитку України, формування ефективної управлінської вертикалі, нагромадження людського капіталу держави. Проте, незважаючи на постійне зростання обсягів відповідних донорських ресурсів та розширення мережі соціальних програм в Україні, рівень реального впровадження рекомендацій міжнародних фахівців залишається невисоким, так само, як і власні донорські оцінки ефективності реалізованих проектів. Основними стримуючими чинниками при цьому є вади вітчизняної системи державного управління, подолання яких — складне завдання для більшості міжнародних організацій, що працюють в Україні. Тому вироблення стратегії ефективної взаємодії міжнародних донорів та урядових структур, представників бізнесу і громадянського суспільства в цілому є важливим напрямом подальших наукових досліджень, що матимуть вагоме значення для реалізації структурних реформ та забезпечення сталого розвитку України.

Джерела

1. ПРООН в действии 2009/2010. Выполнение обязательств. — Н.-Йорк: Программа развития Организации Объединенных Наций, 2010. — 49 с.
2. European Commission (2010). General Report on the Activities of the European Union — 2009. European Commission. Directorate-General for Communication Publications. — Brussels, 128 p.
3. World Bank (2009). Status of Projects in Execution — FY09. Europe and Central Asia Region. Operations Policy and Country Services, 2009. — 507 p.
4. FISCO (2010). Overview of Key Recommendations in Public Financial Management Area by International Donors in Ukraine, FISCO. — 36 p.
5. Стратегія партнерства з Україною на період 2008 — 2011 фінансових років : Документ Світового банку : Звіт № 40716-UA / Департамент управління програмою в Україні, Білорусі та Молдові, Регіон Європи та Середньої Азії; Міжнародна фінансова корпорація. Департамент Центральної та Східної Європи : [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://siteresources.worldbank.org/INTUKRAINE/Resources/CPS_20071206_ukr.pdf
6. European Commission (2009). Commission staff working document. Accompanying the Communication from the Commission to the European Parliament and the Council : Implementation of the European Neighbourhood Policy in 2008. Progress Report Ukraine. — Brussels, 23/04/2009 SEC(2009) 515/2.
7. Delegation of the European Commission in Ukraine : List of projects : [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/projects/list_of_projects/projects_en.htm

8. Україна — ЄС : Національна індикативна програма на 2011–2013 рр. / Європейський інструмент сусідства та партнерства : [Електронний ресурс]. — Режим доступу:

http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/documents/2011_enpi_nip_ukraine_uk.pdf

9. Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй в Україні. Звіт про діяльність в 2005–2007 рр. — К. : ПРООН в Україні, 2007. — 39 с.

10. Рамкова Програма партнерства Уряду України — ООН на 2012–2016 роки: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.un.org.ua/images/stories/Ukraine-UN_Partnership_Framework_FINAL.pdf

Анотація. Стаття присвячена дослідженню ролі міжнародних донорських організацій у фінансуванні соціальних інвестицій в Україні. Проаналізовано основні напрями спрямування коштів та пріоритети реалізованих проектів, оцінено обсяги інвестицій міжнародних донорів у соціальний розвиток України. Окреслено проблеми, які знижують ефективність донорської підтримки, та запропоновано можливі шляхи їх вирішення.

Аннотация. Статья посвящена изучению роли международных донорских организаций в финансировании социальных инвестиций в Украине. Проанализированы основные направления использования средств и приоритеты реализованных проектов, оценен объем инвестиций международных доноров в социальное развитие Украины. Обозначены проблемы, снижающие эффективность донорской поддержки, и предложены возможные пути их решения.

Summary. The article is devoted to investigating of the role of international donor organizations in funding of social investments in Ukraine. The priorities of donor activities are defined, as well as basic directions of costs use and outcomes of the realized projects. The scales of investments of international donors into social development of Ukraine are estimated. A detailed analysis is provided for supporting activities of three leading international donors operating in Ukraine, including the European Commission, the World Bank and United Nations Development Program. The attention has been paid as to independent, as to joint projects of international donors. Also, problems, which restrict the efficiency of donors' support, are outlined. A particular emphasis is paid to a problem of corruption, which is faced by donor organizations, when cooperating with public institutions in the country. Possible ways of improving the efficiency of activities of donor organizations are proposed, while the prospects of further scientific researches in the field of social investments are outlined.

Ключові слова: соціальні інвестиції, міжнародні донорські організації, соціальні проекти та програми, розвиток соціальної сфери, людський розвиток.

Ключевые слова: социальные инвестиции, международные донорские организации, социальные проекты и программы, развитие социальной сферы, человеческое развитие.

Key words: social investments, international donor organizations, social projects and programs, development of social sphere, human development.

Стаття надійшла до редакції журналу 01.07.2011 р.

УДК 336.323(477)

Л.Г. ТКАЧЕНКО,
*кандидат економічних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту демографії та соціальних
досліджень ім. М.В. Птухи НАН України*

ОСОБЛИВОСТІ ФІСКАЛЬНОГО НАВАНТАЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Удосконалення фіскальної політики — важливий фактор підвищення конкурентоспроможності національної економіки як матеріальної основи зростання добробуту суспільства та забезпечення фінансування соціальної сфери. Прийняття у 2010 р. Податкового кодексу України та Закону України про єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування стали вагомими кроками на шляху до розбудови універсального та прозорого національного фіскального простору.

Водночас не вщухають дискусії стосовно розмірів фіскальних платежів та пропорцій розподілу відповідальності за їхню сплату між бізнесом та населенням, роботодавцями та працівниками. Особливою популярністю користується теза про непомірно велике податкове навантаження на вітчизняний бізнес, без зменшення якого начебто неможливо вивести економіку з “тіні”. Зокрема, нещодавно у Верховній Раді України було зареєстровано проект Закону України про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо легалізації заробітної плати (реєстр. № 9083 від 31.08.2011 р.), що передбачає істотне зниження ставок податку на прибуток підприємств, податку на валову додану вартість, розміру єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування для роботодавців та фізичних осіб — підприємців одночасно з розширенням кола об'єктів оподаткування для сплати збору на обов'язкове державне пенсійне страхування та підвищенням ставки такого збору для споживачів послуг стільникового рухомого зв'язку.

Стан розробки проблеми. Науковому обґрунтуванню ідеології й принципів фінансового забезпечення людського розвитку та розбудови системи соціального страхування в Україні присвячені праці Е. Лібанової, О. Макарової, О. Мартякової, О. Новікової, В. Новікова, О. Палій, У. Садової, І. Щербини, В. Яценка. Нині особливої актуальності набуває створення збалансованої фіскальної системи, здатної забезпечити реалізацію структурних реформ у реальному секторі економіки, прискорення розвитку соціальної сфери, досягнення рівноваги між видатками на підтримання добробуту населення та формуванням потенціалу для зростання виробництва.

Постановка завдання. Автор статті ставить за мету обґрунтування напрямів реформування вітчизняної системи обов'язкових платежів (податків, зборів, єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування) в напрямі посилення її соціальної значущості.

Виклад основного матеріалу. Внески на соціальне страхування, як і податки, належать до обов'язкових платежів, хоча їх економічна природа відмінна. Внески на соціальне страхування можна вважати формою резервування заробітної плати (або інших видів доходів від зайнятості) з метою підтримки життєвого рівня чи відшкодування збитків у разі настання певних подій, тоді як податки не мають прямого зв'язку із зайнятістю. Розмір виплат із системи соціального страхування, як правило, визначається з урахуванням тривалості страхового стажу та / або суми сплачених внесків; водночас сплата податків здебільшого не впливає на розмір соціальних виплат, послуг, фінансованих за рахунок бюджетних коштів [1, с. 21–22]. Однак на практиці ці відмінності не набувають критичного характеру.

По-перше, внески до системи обов'язкового соціального страхування можуть бути на добровільних засадах, в тому числі незайнятими особами (або на їхню користь може сплачувати внески хтось інший). Крім того, поширеною практикою є зарахування до страхового стажу певних періодів часу, коли застрахована особа фактично не працювала й не одержувала заробітку. Найчастіше до таких періодів включаються так звані «материнські» відпустки (в Україні — відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами, відпустка по догляду за дитиною віком до 3-х років), час проходження строкової військової служби, навчання.

По-друге, певні види виплат із системи соціального страхування призначають незалежно від страхової участі (наприклад, потерпілим від нещасного випадку на виробництві). У разі, якщо виплати призначають довічно (йдеться, передусім, про пенсії по старості), зв'язок між страховим внеском і розміром виплати втрачається доволі швидко. Середня очікувана тривалість життя в пенсійному періоді становить 15 і більше років, і вже за кілька років розмір пенсії визначатиметься порядком валоризації раніше здобутих страхових прав. Причому «щедрість» такої переоцінки залежить здебільшого від поточної демографічно-економічної ситуації (співвідношення кількості одержувачів пенсій і платників внесків, темпи економічного зростання тощо), а не від колишнього трудового внеску. Саме тому в багатьох європейських країнах гарантовану пенсію в мінімальному розмірі призначають незалежно від тривалості страхового стажу [2], — таке джерело особистого доходу дає можливість забезпечити старих людей від бідності, і немає принципової різниці, в якій формі (пенсія чи допомога) та з яких джерел (страхові внески або державний бюджет) здійснюються виплати, — у будь-якому випадку це суспільні видатки на соціальний захист, що ґрунтуються на засадах солідарності поколінь.

Система соціального страхування, як і бюджетна система, є механізмом перерозподілу доходів та ресурсів у суспільстві. Кошти соціального страхування, поряд з бюджетними, становлять фінансову основу провадження соціальної політики в країні, забезпечуючи частину суспільних видатків соціального спрямування. Якою не була б пропорція між цими двома джерелами, разом вони мають покривати сукупний обсяг соціальних зобов'язань держави перед своїм населенням.

При цьому мають враховуватися взаємозв'язок і взаємообумовленість показників державного бюджету та бюджетів фондів соціального страхування, зокрема:

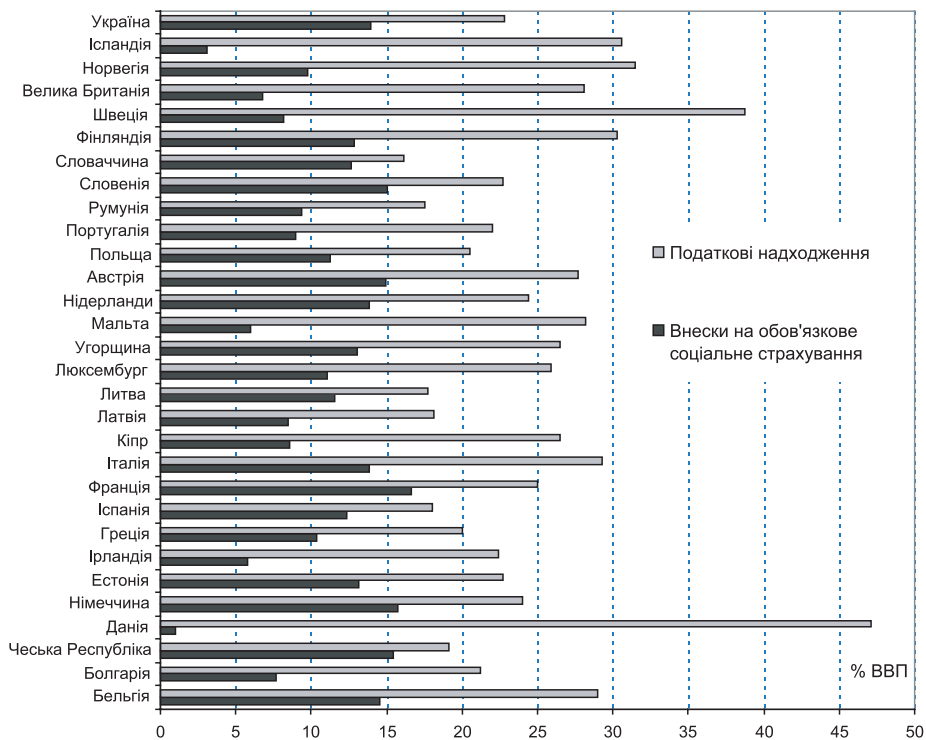
- розподіл фіскального навантаження між податками, зборами та внесками на соціальне страхування, між бізнесом, громадянами та державою (особливо це стосується фіскального навантаження на доходи працюючого населення);
- розміри мінімальних державних стандартів, гарантій (мінімальна заробітна плата, мінімальний розмір пенсії, ін.) та заробітної плати в бюджетному

секторі, що істотною мірою визначають і дохідну, і видаткову частини державного, місцевих бюджетів та фондів соціального страхування;

- розмежування джерел фінансування та розподіл фінансових ресурсів за напрямками соціальних видатків.

З огляду на обов'язковість сплати внесків та взаємодоповнюючий характер видатків системи соціального страхування й бюджету, Євростат відносить внески й податки до однієї галузі — статистика державних фінансів (Government finance statistics), де внески на соціальне страхування включаються в загальну податкову базу [3]. Іноді внески на соціальне страхування також називають «соціальними податками» [4]. Безперечно, і внески на соціальне страхування, і будь-які податки відіграють важливу роль в суспільстві, мають конкретний соціально-економічний зміст й підґрунтя, хоча потенціал їх соціальної спрямованості неоднаковий.

Загалом необхідно зазначити, що масштаби перерозподілу створеного доходу через фіскальну систему в Україні (36,7% ВВП у 2009 р.) перебувають на рівні, характерному для європейських країн (рис. 1), і визначаються відповідним рівнем державних зобов'язань і гарантій щодо забезпечення прав громадян на освіту, охорону здоров'я, пенсійне забезпечення тощо. В країнах, які досягли найбільших успіхів у сфері соціального розвитку, — Данія, Швеція, Бельгія, Фінляндія, Італія, Австрія, Франція, Норвегія, — частка ВВП, що перерозподіляється через фіскальну систему, перевищує 40%.

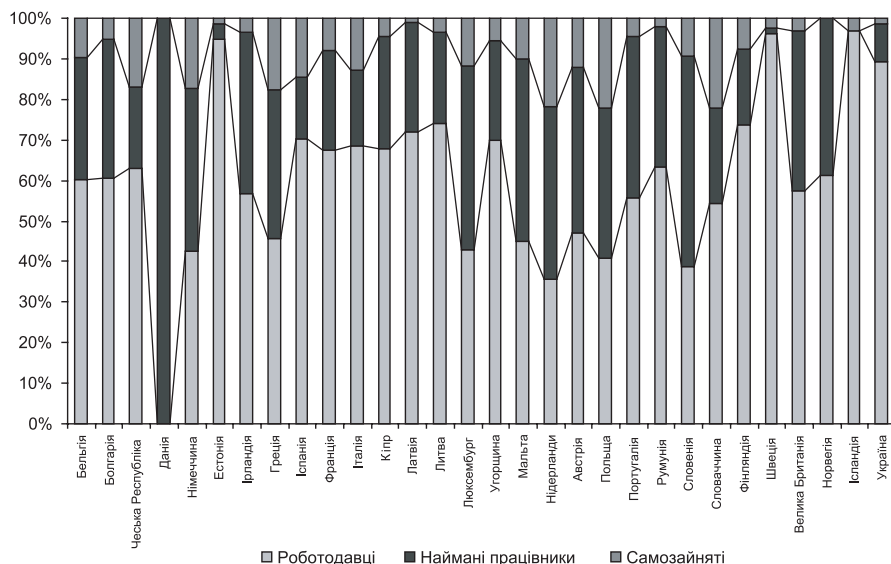

Джерело: [3, 284, 304]. Дані по Україні розраховано за: [5, 29–30; 6, 28, 38]

Рис. 1. Фіскальні надходження (включаючи внески з обов'язкового соціального страхування) в Україні та інших країнах Європи, 2009 р.

Внески на соціальне страхування в Україні становили 13,9% ВВП у 2009 р., тоді як у Франції, Німеччині, Чеській Республіці, Словенії, Австрії через систему обов'язкового соціального страхування перерозподіляється понад 15% ВВП. Тобто нинішній розмір єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування в Україні не може вважатися високим, особливо з огляду на значно нижчу межу пенсійного віку, слабкий розвиток недержавного пенсійного забезпечення та приватного страхування життя.

Мова може йти лише про перерозподіл розміру єдиного внеску між окремими видами страхування та між категоріями платників (зокрема збільшення розміру пенсійного внеску для працівників та відповідне зменшення його розміру для роботодавців). Наразі роботодавці в Україні сплачують 90% загальної суми внесків з соціального страхування, тоді як у більшості європейських країн — 55–75% (рис. 2). В сучасних умовах не можна покладати відповідальність за пенсійне забезпечення тільки на роботодавців та державу, внесок працівників і населення загалом теж має бути вагомим.

Джерело: [3, 304, 306, 308]. Дані по Україні розраховано за: [6, 38]

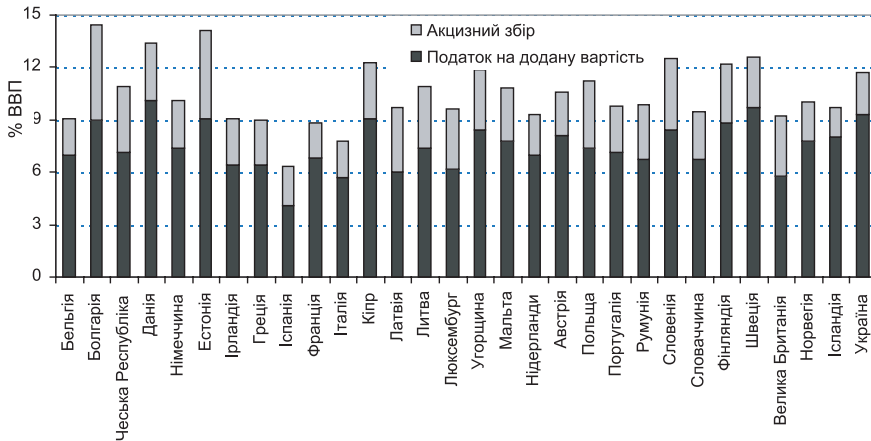
Рис. 2. Структура внесків з обов'язкового соціального страхування в країнах Європи за категоріями платників, 2009 р.

В Іспанії, Чеській Республіці, Словаччині, Греції, Німеччині, Польщі, Нідерландах значну частину (15–22% загальної суми) внесків з соціального страхування сплачують самозайняті особи. В Україні підприємці — фізичні особи становлять понад 10% загальної кількості платників внесків, але надходження від них не сягають і 2% загальної суми сплачених внесків¹. Ситуація ускладнюється тим, що ця категорія зайнятого населення практично не бере участі і в створенні особистих пенсійних накопичень, — за шість років діяльності недержавних пенсійних фондів сума внесків, сплачених до них фізичними особами — підприємцями, ледь досягла 0,2 млн. грн. [8]. Існуюча практика мінімізації

¹ Розраховано за даними офіційного сайту Пенсійного фонду України [7].

участі підприємців в системі соціального страхування та недержавного пенсійного забезпечення означає невідворотне збільшення майбутніх видатків на виплату державної соціальної допомоги особам, які не здобули права на трудову пенсію.

Найвагоміший внесок у податкові надходження зведеного бюджету України забезпечує податок на додану вартість — 9,3% ВВП (рис. 3). Це один з найвищих показників у Європі, вищий відсоток перерозподілу ВВП через податок на додану вартість або податки подібного типу мають лише Данія (10,1% ВВП) та Швеція (9,7% ВВП). Серед країн — нових членів ЄС близькі до України показники мають Болгарія, Естонія, Кіпр (9,0–9,1%).

Джерело: [3, 288, 290, 292]. Дані по Україні розраховано за: [5, 29–30]

Рис. 3. Надходження деяких непрямих податків в Україні та інших країнах Європи, 2009 р.

У 2009 р. в Україні було істотно підвищено ставки акцизного збору як на вітчизняні, так і імпортовані товари, щоб компенсувати втрати по інших видах надходжень, пов'язані з впливом світової фінансово-економічної кризи. У зв'язку з цим частка акцизного збору в доходах зведеного бюджету зросла майже вдвічі і сягнула 7,5% проти 4,3% у 2008 р. [5, с. 29–30]. Однак, за європейськими мірками, акцизи в Україні залишаються порівняно низькими.

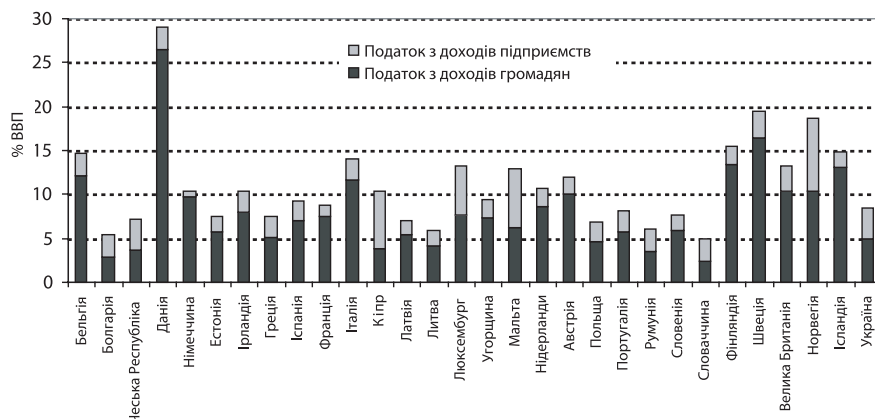
У більшості країн ЄС частка ВВП, що перерозподіляється через акцизний збір, становить 3% і більше, в Болгарії, Естонії — понад 5% ВВП (в Україні — 2,4%). Причому 33–50% надходжень акцизного збору зазвичай становлять акцизи на тютюнові та алкогольні вироби, — таким чином європейські країни стимулюють своїх громадян до здорового способу життя і відмови від шкідливих звичок. Україні також доцільно посилити використання цього податкового важеля, особливо з огляду на надзвичайну гостроту проблеми передчасної смертності населення. Звісно, фінансові методи мають доповнюватися заходами залучення широких верств населення до здорового способу життя, обмеження місць продажу та посилення контролю за дотриманням правил торгівлі відповідними товарами тощо.

Прямі податки є способом первинного перерозподілу доходів. В Україні надходження від податку з доходів громадян та податку з прибутку підприємств доволі довгий час

трималися приблизно на однаковому рівні. Криза 2009 р. значно більше позначилася на доходах корпоративного сектору: зменшилися частка підприємств, які одержали прибуток за результатами діяльності (60,1% у 2009 р., 62,8% у 2008 р.), і сама сума прибутку (відповідно 144,1 млрд. грн. та 193,7 млрд. грн.) [9]. Як наслідок, надходження від податку на прибуток підприємств зменшилися майже на третину, частка цього податку в доходах зведеного бюджету — з 16,1% до 11,5% [5, с. 29–30].

Скорочення надходжень від податку на доходи громадян становило 1,4 млрд. грн., хоча структурна частка цього податку в доходах зведеного бюджету України не змінилася (15,4%). Менший вплив кризи на рівень номінальних доходів населення пояснюється, передусім, захищеністю статей видатків на оплату праці та підвищенням державних мінімальних соціальних гарантій (зокрема мінімальної заробітної плати). Водночас слід звернути увагу, що за даними Держстату, доходи населення у 2009 р. порівняно з 2008 р. зросли на 6,2% [9]. І хоча темпи приросту номінальних доходів від зайнятості — заробітної плати, прибутку та змішаного доходу — були зовсім неістотними (відповідно на 2,6% і 0,1%), скорочення надходжень від податку на доходи громадян не повинно було відбутися. Тобто можна говорити також про підвищення рівня тінізації доходів населення в кризовий період.

Серед країн ЄС ситуація, коли надходження від податку з доходів громадян менші або такі самі, як надходження від прибутку підприємств, спостерігається в Кіпрі, Мальті, Словаччині, Чеській Республіці. Проте у переважній більшості європейських країн надходження від податку з доходів громадян у 2–5 разів, у Фінляндії, Ісландії — в 7, в Данії — в 11, у Німеччині — в 14 разів перевищують надходження від прибутку підприємств, і відіграють провідну роль у формуванні державних фінансів країни (рис. 4). У Бельгії, Німеччині, Ірландії, Італії, Австрії, Фінляндії, Великій Британії, Норвегії податки з доходів громадян забезпечують 25–31%, Швеції — 35,0%, Ісландії — 38,9%, Данії — 55,1% загальних фіскальних надходжень [3, с. 299]. При цьому частка податків на прибуток підприємств зазвичай не перевищує 9% загального обсягу фіскальних надходжень. Таким чином країни, по-перше, стимулюють роботодавців сплачувати своїм працівникам високі заробітні плати (соціальна відповідальність бізнесу), по-друге, формують у своїх громадян свідоме ставлення до необхідності перерозподілу доходів та співучасті у забезпеченні фінансування суспільних видатків (соціальні зв'язки та згуртованість суспільства).

Джерело: [3, 298, 300]. Дані по Україні розраховано за: [5, 29–30]

Рис. 4. Надходження прямих податків в Україні та інших країнах Європи, 2009 р.

Важливе суспільне — не лише економічне, а й морально-виховне — значення мають податки на нерухомість та багатство, оскільки вони спрямовані на зменшення нерівності. У таких країнах, як Данія, Іспанія, Італія, Люксембург, Португалія, Ісландія річні надходження від цих податків сягають 2,4–2,9% ВВП, у Бельгії — 3,6% ВВП, Великій Британії — 4,5% ВВП, Франції — 4,6% ВВП, Норвегії — 5,3% ВВП. У цих країнах сплачені податки на нерухомість та багатство забезпечують 7% і більше загальної суми фіскальних надходжень до державної скарбниці [3, с. 346–347]. У постсоціалістичних країнах Східної і Центральної Європи, що увійшли до ЄС, цей податок відіграє дещо меншу роль (передусім, через нижчий рівень матеріального добробуту), проте у Польщі його надходження становлять 1,8% ВВП, Угорщині — 1,4% ВВП, Румунії — 1,0% ВВП. Звісно, в даному випадку важливе значення мають встановлені критерії, за якими визначається об'єкт і база оподаткування, тобто — що вважається багатством.

В Україні поки що податки на багатство не сплачують, хоча пропозиції щодо їх запровадження вносили давно, а проблема майнового розшарування набула надзвичайного розголосу в суспільстві. Зрештою, в Податковому кодексі України до переліку місцевих податків і зборів було включено податок для власників об'єктів житлової нерухомості (стаття 265), але термін його практичного впровадження відкладено до 2012 р. Передбачається, що ставки податку визначатимуться сільською, селищною або міською радою за 1 кв. метр житлової площі; максимальний розмір ставки не може перевищувати 1–2,7% (залежно від житлової площі) розміру мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня звітного року. Передбачено також пільги зі сплати податку — база оподаткування об'єкта житлової нерухомості, що перебуває у власності фізичної особи — платника податку, зменшується для квартири — на 120 кв. метрів, для житлового будинку — на 250 кв. метрів. За даними обстеження умов життя домогосподарств, яке здійснює Держстат на постійній основі, 95% домогосподарств проживають у власному житлі [9]. Проте зовсім невелика кількість з них мають житло, площа якого перевищує передбачену пільгу. Тобто очікувати якихось значних коштів від впровадження цього податку не доводиться.

До «соціально-виховних» податкових інструментів, які широко застосовують у розвинутих країнах, належать також податки за забруднення довкілля — за використання енергії, на транспортні засоби, за забруднюючі викиди, відходи, споживання ресурсів. Наприклад, податок на транспортне паливо першою в Європі запровадила Бельгія, дещо пізніше — Австрія, Іспанія, Нідерланди, Словенія, Данія, а починаючи з 2003 р. цей податок було запроваджено вже у всіх країнах ЄС. Причому кошти від надходження таких податків використовують не лише на збереження та відновлення довкілля, а й на створення робочих місць нової якості — так званих «зелених робочих місць» (green jobs) [10]. Надходження від податків на довкілля у країнах ЄС становлять 2% ВВП і більше, у Болгарії, Естонії, Мальті, Словенії, Нідерландах — 3% ВВП і більше, у Данії — 4,8% ВВП [3, с. 348].

В Україні податки на довкілля відіграють значно меншу роль у наповненні бюджету, що є відображенням доволі поблажливого ставлення держави й суспільства загалом до руйнування природного середовища, особливо з огляду на те, що добувна промисловість та шкідливі виробництва в нашій країні значно більш поширені, ніж у країнах ЄС. У 2009 р. сплачена сума зборів за спеціальне використання природних ресурсів та збору за забруднення довкілля становила 1,4% ВВП [5, с. 29–30]; найбільші кошти надійшли як плата за землю (8,4 млрд. грн.), платежі за користування надрами (1,3 млрд. грн.), а також від збору за забруднення навколишнього природного середовища (1,2 млрд. грн.).

Податковий кодекс України (розділ VIII) передбачає запровадження екологічного податку для підприємств, які в процесі господарської діяльності забруднюють атмосферне повітря, воду, розміщують відходи, створюють та/або тимчасово зберігають радіоактивні

відходи, а також для власників (включаючи населення) транспортних засобів чи інших пересувних джерел, де використовується пальне. Проте розмір передбачених Кодексом ставок податку та перелік виключень щодо платників викликають сумніви у його спроможності підвищити рівень екологічної свідомості та відповідальності за забруднення довкілля.

Висновки. Загальний рівень фіскального навантаження в Україні, за європейськими мірками, є невисоким, і його зниження неможливе з огляду на сукупний обсяг державних соціальних зобов'язань, притаманних сучасному європейському суспільству. Варто також зауважити, що саме по собі зниження ставок обов'язкових платежів зовсім не гарантує, що їх будуть більш охоче сплачувати. Про це свідчить і національний, і зарубіжний досвід. Впровадження в Україні у 2004 р. пласкої шкали оподаткування доходів населення зі зниженою 13%-ю ставкою, зниження у 2006 р. розміру пенсійного внеску для роботодавців до 31,8% не дали жодного позитивного економічного ефекту, а лише призвели до скорочення обсягів відповідних надходжень. У Російській Федерації впровадження єдиного соціального податку зі зниженою 26%-ю ставкою для роботодавців закінчилося повним провалом. З огляду на хронічний дефіцит страхових фондів, російський уряд зрештою був вимушений відмовитися від самої ідеї єдиного соціального податку, і з початку 2011 р. підвищив розмір внесків з пенсійного та медичного страхування; сумарний розмір внесків з усіх видів страхування для роботодавців відтепер становитиме 34%. Цілком очевидно, що слабка платіжна дисципліна у вітчизняній системі державних фінансів є відображенням низького рівня культури підприємництва та відсутності партнерських взаємовідносин між державою й бізнесом.

Водночас є необхідність перерозподілу потоків фіскальних надходжень у напрямі посилення їх соціально-мобілізуючої спрямованості. Головним вектором такого перерозподілу має бути підвищення ролі особистої участі громадян у формуванні суспільних доходів. Йдеться, насамперед, про більш пропорційну відповідальність роботодавців і найманих працівників за сплату внесків з соціального страхування (збільшення їх розміру для працівників та відповідне зменшення для роботодавців), фактичне залучення фізичних осіб — підприємців та інших категорій самозайнятого населення до системи соціального страхування, перенесення акцентів з податку на валову додану вартість на інструменти прямого оподаткування первинних доходів, капіталу та багатства (передусім домогосподарств).

Джерела

1. Пенсійна реформа в Україні: напрями реалізації (колективна монографія) / За ред. Е. М. Лібанової. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, 2010. — 270 с.
2. EU's Mutual Information System on Social Protection (MISSOC) / База даних ЄС [Електронний ресурс] — Режим доступу http://ec.europa.eu/employment_social/missoc/db/public/compareTables.do?lang=en
3. Taxation trends in the European Union — Data for the EU Member States, Iceland and Norway. 2011 edition. — Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2011 — 422 р.
4. Яценко В. Социальное страхование и миф о сверхвысоких социальных налогах в Украине. // Зеркало недели. — 2005. — № 23 (551). — 18–24 июня.
5. Бюджет України 2009: Стат. зб. / Мінфін України. — К., 2010. — 204 с.
6. Україна у цифрах у 2010 році: Стат. зб. / Держкомстат України. — К., 2011. — 252 с.
7. Офіційний веб-сайт Пенсійного фонду України [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://pfu.gov.ua/pfu/control/uk/publish/category?cat_id=94750

8. Інформація про стан і розвиток недержавного пенсійного забезпечення України // Офіційний веб-сайт Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.dfr.gov.ua>
9. Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua>
10. Green Jobs: Towards decent work in a sustainable, low-carbon world. Policy messages and main findings for decision makers / United Nations Environment Programme. — Nairobi, 2008. — 28 p.
11. Офіційний веб-сайт Пенсійного фонду Російської Федерації [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.pfrf.ru/for_employers

Анотація. Аналізуються рівень та структура фіскальних надходжень в Україні у порівнянні з країнами ЄС. Обґрунтовується необхідність перерозподілу фіскального навантаження в напрямки підвищення особистої участі громадян у формуванні суспільних фінансів держави, перенесення фіскальних акцентів з непрямих на прямі податки, з оподаткування доходів корпорацій — на збільшення ролі оподаткування персональних доходів, впровадження податків на капітал та багатство.

Аннотация. Анализируются уровень и структура фискальных поступлений в Украину по сравнению со странами ЕС. Обосновывается необходимость перераспределения фискальной нагрузки в направлении повышения личного участия граждан в формировании общественных финансов государства, перенесения фискальных акцентов с непрямых на прямые налоги, с налогообложения доходов корпораций — на увеличение роли налогообложения персональных доходов, внедрение налогов на капитал и богатство.

Summary. We analyze the level and structure of fiscal revenues in Ukraine in comparison with EU countries. Overall, the total tax burden in Ukraine is at a level typical for European countries: the share of GDP redistributed through the taxation system is 36.7%, including social contributions — 13.9% of GDP. Unlike most EU countries, where employees pay 20–40% of the total social contributions, in Ukraine almost 90% of contributions received from employers. The contribution of self-employed is insignificant (less than 2% of the total), although they constitute more than 10% of all contributors. Indirect value-added tax provides 9.3% of GDP, while the personal income tax — only 4.9% of GDP. There is a need for reallocation of total tax burden in the direction of increasing personal participation of citizens in the state of public finance, from indirect to direct taxes, from corporate income tax to increasing the taxation role of personal income, stocks of capital and wealth.

Ключові слова: державні фінанси, фіскальна політика, внески на соціальне страхування, податки, перерозподіл доходів, соціальні видатки.

Ключевые слова: государственные финансы, фискальная политика, взносы на социальное страхование, налоги, перераспределение доходов, социальные расходы.

Keywords: government finance, fiscal policy, social insurance contributions, taxes, redistribution of income, social expenditures.

Стаття надійшла до редакції журналу 18.10.2011 р.

УДК 314.323 (477)

*Т. М. ГАРАЩЕНКО,
Інститут демографії та соціальних
досліджень ім. М. В. Птухи НАН України*

РЕПРОДУКТИВНІ ВТРАТИ ВНАСЛІДОК МЕРТВОНАРОДЖЕНЬ В УКРАЇНІ: ДЕМОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Постановка проблеми. За останні десятиліття в Україні відбулися глибокі соціально-економічні та демографічні зміни. На демографічну обстановку й, зокрема, ситуацію з народжуваністю впливає низка факторів соціального, економічного та медико-демографічного характеру. Одним з вагомих факторів є стан репродуктивного здоров'я. В умовах нестабільності економічної й соціальної ситуації в країні, погіршення стану навколишнього середовища, особливої актуальності набуває оцінка репродуктивних втрат. При цьому першочергове значення має оцінка репродуктивних втрат внаслідок мертвонародження як одного з індикаторів стану репродуктивного здоров'я та складової медико-демографічного розвитку.

Зв'язок матері з дитиною формується задовго до її народження, коли організм жінки перебудовується і готується до появи дитини на світ. Саме тому мертвонародження навіть більшою мірою, ніж аборт заподіює психологічну травму жінці. Втрата плоду через мертвонародження може призвести до непоправних наслідків: по-перше, після пережитого жінка може відмовитися від подальших народжень, вважаючи себе неспроможною народити дитину; по-друге, втрата плоду внаслідок замирання призводить до довгострокового лікування, у результаті чого народження наступної дитини відкладається; по-третє, мертвонародження подеколи призводить до напруженості у відносинах між подружжям та навіть до розпаду сім'ї.

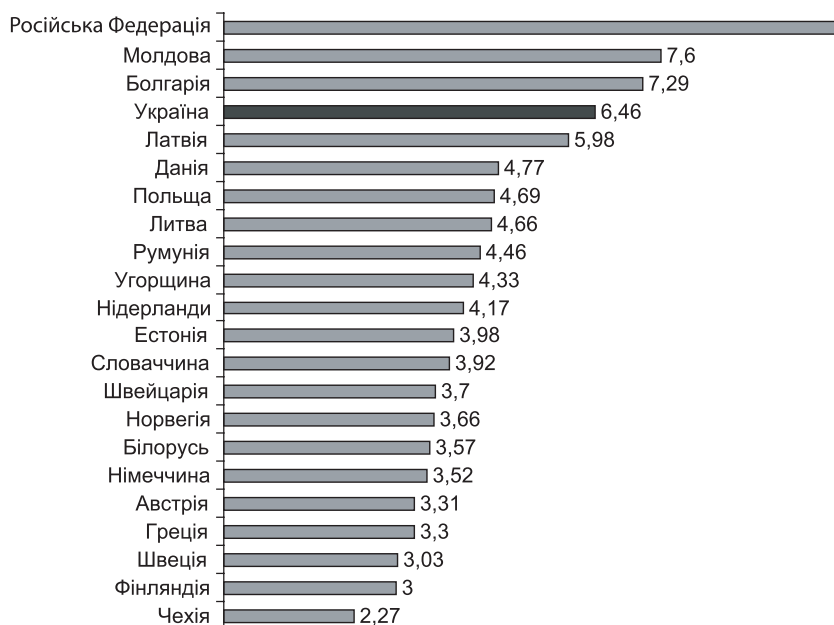
Аналіз останніх досліджень. Дотепер проблемі репродуктивних втрат внаслідок мертвонародження у вітчизняній медико-демографічній літературі приділялося недостатньо уваги. Низка досліджень зарубіжних науковців стосуються окремих демографічних аспектів цієї тематики. Так, вплив соціально-економічних факторів на зростання ризику мертвонародження, а також вплив соціально-демографічних характеристик, як-от: спосіб життя батьків під час зачаття та вагітності, їх соціальний статус, вік матері тощо на прикладі країн Скандинавського регіону досліджували А. Ром, Л. Мортенсен, О. Стефансон, П. Дікман [15, 17]. Вагомий внесок у дослідження цієї проблеми зробили також А. ван дер Мейл, А. Доннер, Д. Бейрд, Дж. Герсен, Л. Сей, Л. Хуанг, Р. Соув [10, 11, 12, 13].

Серед російських вчених проблемі репродуктивних втрат, і зокрема втрат від мертвороджень, присвячені роботи В. Сакевич, В. Серова, Г. Бурдулі, К. Кваши, Л. Суханової, О. Фролової, Т. Кузнецової.

У вітчизняній науці медичні аспекти даної проблематики вивчають Н. Жилка, О. Тимченко, О. Линчак, Т. Іркіна [1, 8, 9]. Окремим питанням репродуктивних розладів та їх демографічних наслідків присвячені і роботи вітчизняних демографів, серед яких В. Стешенко, І. Курило, Н. Левчук, Н. Рингач.

Метою даної роботи є дослідження динаміки репродуктивних втрат внаслідок мертвороджень в Україні та її регіонах, характеристика їх особливостей, факторів, що на них впливають, а також їх медико-демографічних наслідків.

Виклад основного матеріалу. Ситуація з рівнем та динамікою мертвороджень у світі є доволі неоднозначною. У цілому в світі щороку трапляється 3,2 млн. випадків мертвороджень, переважна більшість яких припадає на менш розвинуті країни. Поширеність мертвороджень зазвичай становить близько 1% від усіх пологів у більш розвинутих країнах світу і може перевищувати 3% — у менш розвинених регіонах [12]. Проте кожній країні притаманні свої особливості динаміки рівня даного показника. Слід зазначити, що Україна, разом з Болгарією та деякими країнами — республіками колишнього Радянського Союзу (Латвією, Молдовою і РФ), належить до країн Європи з високим рівнем мертвороженості (рис. 1). Найнижчий рівень мертвороженості в Європі мають Чехія, Швеція, Фінляндія, Греція, Австрія та Норвегія. Низька частота мертвороджень у цих країнах органічно пов'язана із рівнем добробуту та соціального благополуччя.

Джерело: *European health for all database (HFA-DB)*

Рис. 1. Кількість мертвороджених на 1000 народжених живими в Україні та окремих країнах європейського регіону у 2009 р.

Вперше взаємозв'язок між рівнем соціально-економічного добробуту матері та рівнем мертвонародженості описав Д. Бейрд [10]. Відповідні дослідження показали, що на зростання рівня мертвонародженості впливає низький соціальний статус жінок. Найважливіші характеристики, що визначають соціально-економічний статус матері: освіта та рівень доходів, житлові умови та умови праці справляють істотний вплив на стан здоров'я жінки та плоду, перебіг та результат вагітності. Так, рівень доходів впливає на споживання продуктів харчування, умови побуту, обумовлює диференціацію доступності споживання якісних послуг, зокрема можливість отримання кваліфікованої медичної допомоги. Зрештою, жінки з нижчим соціальним статусом, не маючи достатнього рівня доходів, а відтак — якісного і повноцінного харчування та соціального забезпечення, отримують менше уваги та належного обстеження в закладах допологової та акушерської допомоги під час вагітності або пологів [17, с.1300; 11].

На збільшення рівня мертвонародженості також може впливати підвищення віку матері, адже за останні кілька десятиліть зросла частка жінок, які народжують після 30 років. Так, із 37 досліджень, які провели канадські вчені, у 80% було встановлено статистично значуще збільшення випадків мертвонародження серед вагітних жінок старших 30-річного віку [13, с. 166]. Тісний зв'язок між рівнем мертвонародженості та підвищенням віку матері може бути зумовлений певними репродуктивними проблемами, що з'являються у жінок з віком. Зокрема, з віком у жінки виникають або загострюються хронічні захворювання, а саме: серцево-судинної та сечостатевої систем; зростає ризик розвитку цукрового діабету вагітних; як наслідок прояву йододефіциту в організмі жінки, підвищуються ризики захворюваності щитоподібної залози (гіпотиреоз, тиреотоксикоз), а відтак — загрозливого характеру набувають ускладнення вагітності та пологів.

Далеко не останню роль щодо репродуктивного здоров'я жінок, а отже, їх репродуктивних невдач або успіхів, відіграє і рівень освіти й обізнаності жінок стосовно ведення здорового способу життя під час зачаття та вагітності [15]. Саме ступінь освіченості може вплинути на спосіб життя жінки під час вагітності та попередити ризики мертвонароджень. На основі результатів Медико-демографічного обстеження України 2007 р., можна зауважити, що разючі відмінності щодо частоти мертвонароджень за рівнем освіти матері в Україні не спостерігалися. Рівень мертвонародженості становив 2‰ і був однаковим як у жінок із середнім або низьким рівнем освіти, так і у жінок з освітою вище середнього рівня [6, с. 112].

Куріння (і активне, і пасивне), надмірна вага та вживання алкоголю, за дослідженнями Стефансона та ін. [17], можуть призводити до неправильного розвитку плаценти, затримки росту плоду, передчасних пологів і, врешті-решт, збільшують ризик втрати плоду. Так, куріння більше 3 сигарет на день збільшує ризик мертвонароджень на 50% (порівняно з тими, хто не курить). За одним із останніх вітчизняних досліджень, що стосувалося молоді віком від 15 до 34 років, поширеність тютюнопаління в нашій країні є високою, причому у жінок найвищі ризики куріння припадають на вік високої репродуктивної активності — 25–29 років [7, с.105]. Щодо поширеності надмірної ваги серед молодих жінок, то найвищі її показники зафіксовано у віці 25–34 роки. Дія алкоголю на підвищення ризику втрати плоду залежить від кількості споживаного і віку матері [11, с.382–383]. Серед молодіжних вікових контингентів найвищий показник вживання алкоголю два–три рази на тиждень зафіксовано у вікових групах 18–20 років та 26–30 років, а вживання наркотиків — у віці 18–20 років [7, с. 94–101].

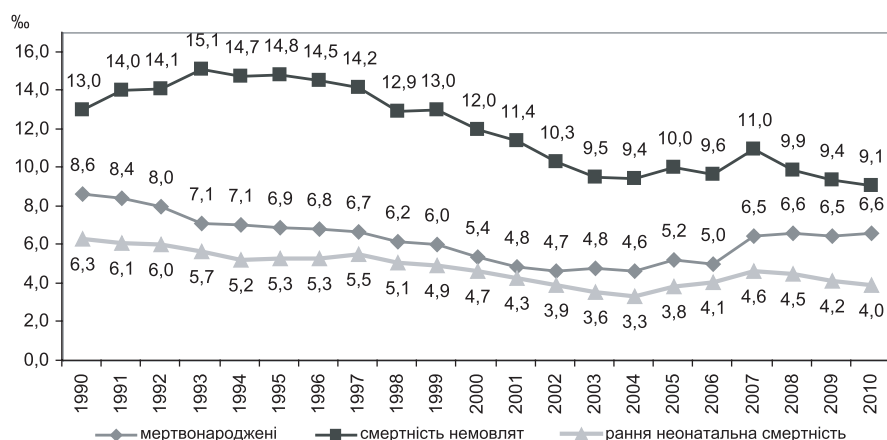
Вивчаючи рівні перинатальних втрат на основі статистичних даних та даних спеціальних реєстрів, науковці дійшли висновку, що чверть століття тому репродуктивні втрати від мертвонароджень головним чином виникали внаслідок інфекційних захворювань, а на

початку XXI ст. серед причин таких втрат стали переважати вроджені вади (хромосомні аномалії; причини, викликані генетичними, природними або взагалі невідомими факторами) [2]. Суттєвим залишається зростання ризику втрати плоду пов'язані з ВІЛ-інфекцією та захворюваністю на СНІД, адже у ВІЛ-позитивних жінок виникають ускладнення перебігу вагітності (самовільні викидні, гіпотрофія плоду, мертвонародження, передчасні пологи), а у неінфікованих малюків, народжених ВІЛ-інфікованими матерями, на першому році життя спостерігається вищий ризик смерті від вад розвитку, інфекцій, нещасних випадків, синдрому раптової смерті [4, с. 122].

До найбільш поширених причин мертвонародження медики також відносять плацентарні проблеми, затримку росту плоду, внутрішньоутробні бактеріальні та вірусні інфекції. Інші причини мертвонароджень включають: асфіксію, переривання пуповини, травми, материнський діабет і високий кров'яний тиск, переношену вагітність. Однак навіть після ретельного вивчення всього ряду причин, близько 50% з них все ж залишаються невідомими.

Для багатьох батьків втрата плоду внаслідок мертвонародження є цілком несподіваною, тому що більше половини всіх мертвонароджень трапляються в жінок, які нібито не мали проблем. Із загальної кількості випадків мертвонародження переважна більшість (86%) трапляються перед початком пологів, 14% — під час пологів [14].

Розглядаючи ситуацію з перинатальними втратами за останнє двадцятиліття в Україні, варто зазначити, що в цілому рівень перинатальної смертності мав тенденцію до спадання. Так, рівень мертвонародженості знижувався з 1990 по 2003 р., після чого в його динаміці переважали стагнаційні процеси, а подеколи спостерігались підйоми (рис. 2). Однак у підсумку за станом на 2010 р. він залишався на 2,0 пром.пункти нижчим, ніж у 1990 р. Крива смертності у ранньому неонатальному періоді за вказаний проміжок часу за своїм обрисом є близькою до коливань показника мертвонародженості, і у 2010 р. показник ранньої неонатальної смертності, порівнюючи з 1990 р., знизився на 2,1 пром. пункти.

Джерело: за даними Держкомстату України

Рис. 2. Рівень мертвонародженості, смертності немовлят та ранньої неонатальної смертності на 1000 народжених живими і мертвими в Україні у 1990–2010 рр.

Інтерес становить також смертність дітей першого року життя як важливого індикатора рівня розвитку охорони здоров'я. Показник смертності немовлят мав тенденцію до підвищення у першій третині 1990-х рр., надалі фіксувалося його поступове зниження аж до 2006 р. Різке підвищення показника у 2007 р. пов'язане зі змінами у визначенні критеріїв перинатального періоду, після чого рівень стабілізувався і знову намітилась тенденція до скорочення.

Загалом, незважаючи на обнадійливу динаміку перинатальних втрат, рівень мертворожденості все ж залишається високим і на 2010 р. становив 6,6 на 1000 народжених живими і мертвими, а подекуди сягав й 7,5‰ – 9‰ залежно від регіону.

Безумовним є взаємозв'язок рівнів мертворожденості та народжуваності. Уявлення про співвідношення рівнів мертворожденості та народжуваності в Україні за останні двадцять років дає рис. 3. На ньому видно, що до 1994 р. обидва показники мали тенденцію до зниження. Однак у період з 1995 р. до 2000 р. синхронність динаміки цих показників порушується. З одного боку, певну роль у такій динаміці мертвородження відіграли зміни щодо визначення критеріїв живонароджуваності, мертворожденості та перинатального періоду, що відбулись у 1996 р. згідно з Державною програмою переходу України на міжнародну систему обліку і статистики. Відповідно до цих змін мертвородженням вважався плід, вилучений із організму матері незалежно від тривалості вагітності та за відсутності будь-яких ознак життя, таких як: серцебиття, пульсація пуповини або визначені рухи довільної мускулатури. Хоча зміни у визначенні критеріїв живонароджуваності, мертворожденості перинатального періоду начебто відповідають рекомендаціям ВООЗ за врахуванням 4-х ознак життя, однак існував ще порядок реєстрації живо- і мертвороджених, визначений МОЗ України, в якому зазначалося, що реєструвалися лише народжені живими або мертвими з масою тіла 1000 г і більше. А отже, мертворождені з меншою масою тіла не підлягали реєстрації, і їх записували як пізні викидні [5, с.61]. Відтак, вірогідно, що кількість мертвороджених, а, відповідно, і показник мертворожденості в даний період применшувались. З другого боку, скорочення рівня мертворожденості в умовах різкого спаду народжуваності у цей період пов'язано з поліпшенням роботи перинатальних служб, організацією спеціальних акушерських та реанімаційних служб для новонароджених.

Джерело: за даними Держкомстату України

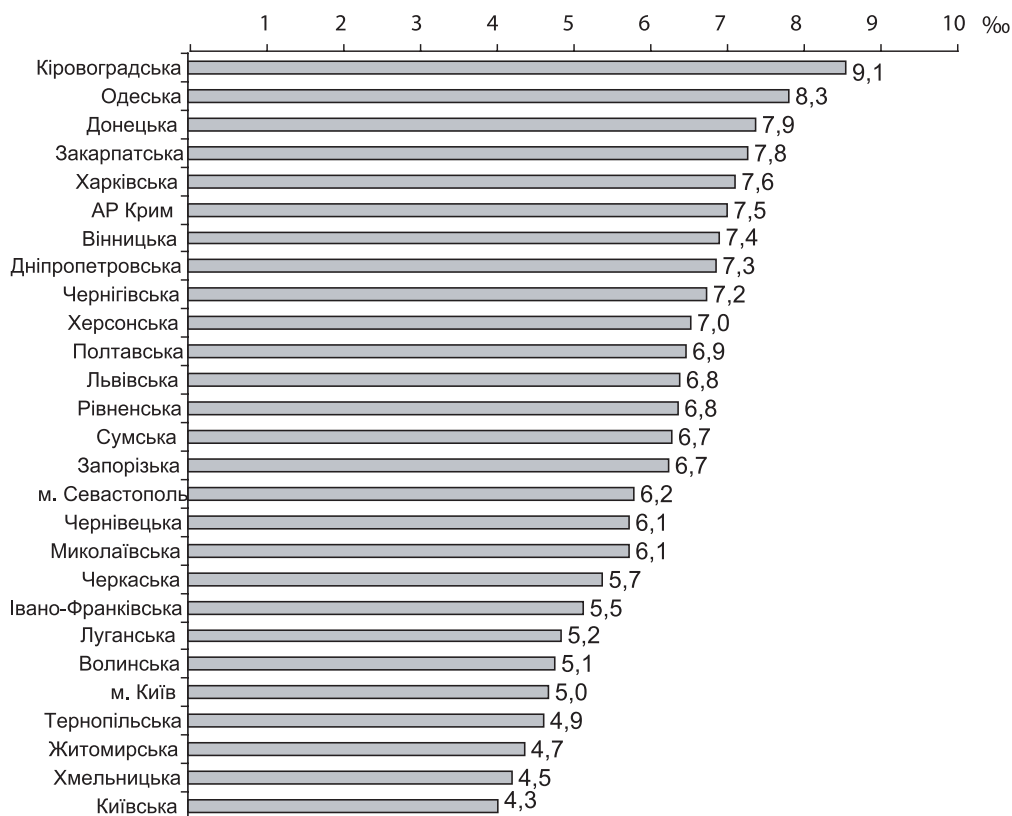
Рис. 3. Динаміка чисельності живонароджених та рівня мертворожденості (на 1000 народжених живими і мертвими) в Україні у 1990–2010 рр.

Різкий стрибок показника мертвонародженості у 2007 р. можна пояснити переходом на нові критерії, затверджені у 2006 р. наказом Міністерства охорони здоров'я України №179 від 29.03.2006 «Про затвердження інструкції з визначення критеріїв перинатального періоду, живонародженості та мертвонародженості», згідно з яким знову було запроваджено зміни щодо визначення мертвонародження. За інструкцією, мертвонародженим нині вважається плід, вигнаний або вилучений із організму матері з 22-го повного тижня вагітності і вже з масою тіла не 1000 г, а 500 г та більше, який не дихає та не виявляє інших ознак життя, таких як серцебиття, пульсація пуповини або певні рухи скелетних м'язів.

Нинішня несприятлива динаміка рівня мертвонародженості пояснюється також проявами кризи соціально-економічної сфери, у тому числі кризи у галузі охорони здоров'я. Актуальними є питання необхідного матеріально-технічного оснащення та науково-кадрового забезпечення закладів охорони здоров'я. Своєчасне спостереження за вагітними, виявлення, лікування та профілактика інфекційних захворювань дають змогу виявити фактори ризику для матері і плоду. Нерозв'язною залишається проблема діючої сьогодні радянської моделі системи охорони здоров'я, що не відповідає сучасним реаліям. Реформування потребують медико-акушерські, перинатальні та неонатальні служби охорони здоров'я населення України. Важливими є питання забезпечення якісної антенатальної допомоги, адже різні захворювання і до вагітності, і під час вагітності жінки можуть негативно позначитися на стані плоду і в подальшому призвести не лише до недоношування, вад розвитку, а й до репродуктивних втрат, пов'язаних з мертвонароджуваністю.

Наслідки спричинені мертвонародженням вкрай негативні і впливають безпосередньо як на стан репродуктивної функції жінок, призводячи до певної патології та ускладнень наступних вагітностей, так і спричиняють значні психологічні проблеми, що з часом можуть призвести до психічних та нервових розладів, небажання мати дитину, загострення сімейних конфліктів, а подекуди й до розпаду шлюбів на фоні емоційних переживань від втрати. Причому, як це підтверджується результатами досліджень, психоемоційні проблеми переживають не лише жінки, а й чоловіки, просто чоловіки можуть не виражати свої переживання з цього приводу, а переносити «у собі» тяжку втрату внаслідок мертвонародження [16, с. 210].

Становить інтерес аналіз регіональних особливостей показника мертвонародженості. За його результатами можна констатувати наявність значної територіальної диференціації рівня мертвонародженості в Україні: від 4,3 на 1000 народжених живими і мертвими у Київській області до 9,1 ‰ у Кіровоградській (рис. 4). У переважній більшості регіонів України рівень мертвонародженості високий і сягає від 6,0 ‰ до 8,0 ‰. Серед них перевищенням показника над середньоукраїнським рівнем (6,6 ‰) вирізняються: Запорізька (6,7 ‰), Сумська (6,7 ‰), Львівська (6,8 ‰), Рівненська (6,8 ‰), Дніпропетровська (7,3 ‰), Вінницька (7,4 ‰), Харківська (7,6 ‰). Натомість, до областей з найнижчим рівнем мертвонародженості належать Хмельницька (4,5 ‰), Житомирська (4,7 ‰), Тернопільська (4,9 ‰), Волинська (5,1 ‰) та м. Київ (5,0 ‰). Необхідно зауважити, що потрапляння в один ряд за рівнем мертвонародженості дуже різних за соціально-економічними характеристиками регіонів (наприклад, Київська, Хмельницька, Тернопільська обл.) може свідчити про різний ступінь достовірності обліку мертвонароджених у регіонах. Достовірність регіональної статистики мертвонароджених ускладнюється випадками применшення чи перекручування даних, коли мертвонароджених можуть віднести до пізніх викиднів, а недоношених новонароджених, які померли протягом перших семи днів, можуть записати у статистику мертвонароджених, а не народжених живими і померлих [5, с. 64–65].

Джерело: за даними Держкомстату України

Рис. 4. Рівень мертвонародженості за регіонами України у 2010 р.

Для узагальнення регіональних особливостей рівня та динаміки мертвонародженості в Україні ми скористалися демографічним районуванням¹ [3, с. 393–394] та розрахували відповідні показники для виділених груп районів за 2000, 2005, 2010 рр. (табл. 1). Аналізуючи динаміку показника мертвонародженості в Україні за перше десятиріччя поточного століття, слід зазначити, що частота втрат плоду внаслідок мертвонароджень зростала протягом вказаного періоду в усіх виділених групах районів, а також, що вже згадуваний перехід на критерії визначення живо- і мертвонародження у 2006 р. спричинив різкий стрибок показника мертвонародженості у 2007 р. по всіх виділених групах районів країни. Особливо вирізнялися Північно-Східний та Південно-Східний райони, де рівень мертвонародженості зріс у 2007 р., порівняно з 2005 р., на 1,9 та 1,8 пром. пункти відповідно.

Максимальний показник мертвонародженості у 2010 р. спостерігався у Південному районі України, при цьому він зріс із 6,0‰ у 2000 р., до 7,5‰ у 2010 р. Високими показниками виділяються також Одеська область та АР Крим (у 2010 р. – 8,3‰ та 7,5‰ відповідно).

¹ Згідно з демографічним районуванням до Західного демографічного району віднесено Волинську, Закарпатську, Івано-Франківську, Львівську, Рівненську, Тернопільську та Чернівецьку області; до Центрального – Вінницьку, Житомирську, Кіровоградську, Київську, Хмельницьку та Черкаську; до Північно-Східного – Полтавську, Сумську, Чернігівську; до Південного – АР Крим, Миколаївську, Одеську та Херсонську; до Південно-Східного – Дніпропетровську, Донецьку, Запорізьку, Луганську та Харківську.

Таблиця 1

Динаміка рівня мертвонародженості за районами України у 2000, 2005 та 2010 рр., ‰

Райони	Роки	2000	2005	2010
Західний		5,3	5,2	6,3
Центральний		5,4	5,9	6,2
Північно-Східний		4,7	4,4	6,0
Південний		6,0	5,8	7,5
Південно -Східний		5,3	5,2	7,1

Джерело: розрахунки автора за даними Держкомстату України

Найменший рівень мертвонародженості спостерігався у Північно-Східному районі, де, однак, також зростав рівень мертвонародженості – із 4,7‰ до 6,0‰ за відповідний проміжок часу. Серед областей цього регіону найвищими показниками мертвонародженості вирізняються Чернігівська та Полтавська області (7,2‰ та 6,9 ‰ відповідно).

Південно-Східний район відзначається зростанням показника мертвонародженості за цей період із 5,3‰ до 7,1‰, зокрема, найвищий рівень мертвонародженості спостерігається у Дніпропетровській (7,3‰) та Харківській (7,6‰) областях.

Рівень мертвонародженості в областях Західного та Центрального демографічного району був меншим за середній по Україні (6,6‰). Та все ж і у Західному районі за рівнем мертвонародженості значно виділяються Львівська (6,8‰) та Рівненська області (6,8‰), а у Центральному – Вінницька (7,4‰).

Регіональна диференціація мертвонароджуваності пов'язана як з економічними проблемами, так і несприятливим станом навколишнього середовища та певними проблемами щодо доступу населення до якісного медичного обслуговування. Так, у регіонах з найвищим рівнем мертвонародженості (промислові області Південного та Південно-Східного району), окрім гострих екологічних проблем, спостерігається висока захворюваність жінок на екстрагенітальну патологію, а також найвища поширеність абортів (17,5‰ та 16,0‰ відповідно у 2009 р.), що негативно позначається на репродуктивному здоров'ї матерів і підвищує ризик втрати плоду. І, навпаки, у регіонах з меншим рівнем захворюваності, нижчою розповсюдженістю абортів рівень мертвонародженості порівняно нижчий (Західний, Північно-Східний, Центральний райони).

Рівень мертвонародженості в Україні дещо відрізняється і за типом поселення. Так, розглядаючи ці відмінності, можна сказати, що даний показник вище у сільській місцевості (7,1 на 1000 народжених живими і мертвими), ніж у міських поселеннях (6,3 на 1000 народжених живими і мертвими).

Висновки. Мертвонародження є не лише однією із вагомих складових репродуктивних втрат, а й важливим індикатором рівня розвитку галузі охорони здоров'я, загального соціального та медико-демографічного благополуччя. Основними причинами мертвонародження науковці називають плацентарні проблеми, затримку росту плоду, внутрішньоутробні бактеріальні та вірусні інфекції, асфіксію, переривання пуповини, травми, материнський діабет, високий кров'яний тиск тощо. Разом з тим ці причини обумовлені низкою факторів, що їх детермінують, а саме: складною соціально-економічною ситуацією, екологічними негараздами, поширенням епідемій соціально небезпечних хвороб, способом життя жінки під час зачаття і вагітності (куріння, вживання алкоголю і сексуальна активність), ступенем освіченості матері, її низьким соціально-економічним статусом.

Випадки втрати плоду можуть призвести до тяжких проблем із репродуктивним здоров'ям у жінки (напр., інфекція матки, проблеми зі згортанням крові тощо), що потребують тривалого лікування, призводять до зростання ризику подальших мертвонароджень й інших ускладнень щодо народження дитини та до проблем із зачаттям. Отже, проблема мертвонароджень, рівень та динаміка яких тісно пов'язані зі станом репродуктивного і соматичного здоров'я і народжуваністю, є особливо актуальною в умовах нинішньої складної демографічної ситуації в Україні.

За останні десятиліття у динаміці показника мертвонародженості хоча і проявлялися тенденції до спадання, однак рівень мертвонародженості в Україні все ще залишається доволі високим (6,6‰). Спостерігається значна територіальна диференціація рівня мертвонародженості: від 4,3 на 1000 народжених живими і мертвими у Київській області до 9,1 ‰ у Кіровоградській. При цьому необхідно враховувати ступінь достовірності регіонального обліку мертвонароджених, що в різних регіонах наразі викликає сумніви у якості, повноті та прозорості статистичних даних.

За результатами проведеного демографічного районування найбільш несприятлива ситуація у Південному та Південно-Східному районах — тут рівень мертвонародженості найвищий в країні, що корелює з незадовільним станом репродуктивного здоров'я жінок і з низьким рівнем народжуваності. Найменший показник мертвонародження нині характерний для областей Північно-Східного району, для областей Центрального та Західного районів — менший за середньоукраїнський. Що стосується відмінностей даного показника за типом поселень, то рівень мертвонародженості був вищим для жінок у сільській місцевості, ніж у міських поселеннях переважної більшості регіонів України.

Для ефективнішої профілактики втрати плоду внаслідок мертвонародження необхідні удосконалення роботи служб допологової та акушерської допомоги, впровадження новітніх технологій в роботу лікувально-профілактичних закладів, своєчасне виявлення проблем у жінки або плоду, попередження наслідків мертвонародження та надання психологічної підтримки батькам (зокрема, створення відповідних спеціальних центрів або служб), пропаганда здорового способу життя. Своєчасна і якісна діагностика стану вагітної жінки і плоду та покращення соціально-економічних умов життя населення мають відігравати провідну роль у зниженні репродуктивних втрат внаслідок мертвонародження в Україні.

Джерела

1. Бурдули Г.М., Фролова О. Г., Серов В.Н. [и др.] / Репродуктивные потери (клинические и медико-социальные аспекты). — М.: Триада — X, 1997. — 188 с.
2. Гойда Н. Г. Аналіз стану здоров'я дітей та жінок в Україні // Мистецтво лікування. — 2005. — №10(26) — <http://m-l.com.ua/?aid=665>
3. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрямки протидії / За ред. В. С. Стещенко — К.: НАН України, Ін-т економіки, 2001. — 560 с.
4. Запорожан В.М., Аряєв М.Л. Профілактика передачі ВІЛ від матері до дитини. Діагностика, лікування та соціально-психологічна підтримка людей, які живуть з ВІЛ. — К.: «Версо-04», 2010. — 144 с.
5. Левчук Н. Смертність немовлят в Україні: ілюзії та реальність / Демографічні дослідження. Випуск 24: зб. наук. праць / НАН України, Ін-т економіки. — К., 2002. — С. 45–72.
6. Медико-демографічне обстеження населення України 2007 року. — Calverton, Maryland, США: Український центр соціальних реформ, Державний комітет статистики України, Міністерство охорони здоров'я України та Masco International Inc., 2008. — 336 с.
7. Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти / За ред. Е.М.Лібанової. — К.: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2010. — 248 с.
8. Тимченко О.І. Генофонд і здоров'я: розвиток методології оцінки / О.І. Тимченко, А.М. Сердюк, С.С. Карташова. — К.: Медінформ, 2008. — 184 с.

9. Тимченко О.І., Линчак О.В., Курило І.О. Генофонд і здоров'я: значення соціально-економічних чинників у виникненні репродуктивних розладів серед жінок України. – К.: МВЦ «Медінформ», 2010 – 150 с.

10. Baird D. The Influence of Social and Economic Factors on Stillbirths and Neonatal Deaths // BJOG: An International Journal of Obstetrics & Gynaecology – Volume 52, Issue 4. – 1945. – P. 339–366.

11. Joop Garssen, Anouschka van der Meulen Perinatal mortality in the Netherlands. Backgrounds of a worsening international ranking // Demographic Research – Volume 11, Article 13. – 2004. – P. 357–394.

12. Lale Say, Allan Donner et al. The prevalence of stillbirth: a systematic review// Reproductive Health. – Volume 3, Issue 4. – 2006. – P. 357–394.

13. Ling Huang, Reg Sauve et al. Maternal age and risk of stillbirth: a systematic review / CMAJ Research – January, 2008. – P.165 – 172.

14. “March of Dimes”. Американська неурядова організація запобігання вродженим вадам розвитку. – <http://www.marchofdimes.com/default.html>

15. Rom A.L., Mortensen L.H., Cnattingius S. et al. A comparative study of educational inequality in the risk of stillbirth in Denmark, Finland, Norway and Sweden 1981–2000 / Journal of Epidemiology and Community Health. – 2010. – P.1–7.

16. Sutan R., Amin R., Ariffin K. et al. Psychosocial impact of mothers with perinatal loss and its contributing factors: an insight // Journal of Zhejiang University-SCIENCE B (Biomedicine & Biotechnology). – Volume 11(3). – 2010. – P. 209–217.

17. Stephansson O., Dickman P.W. et al. The influence of socioeconomic status on stillbirth risk in Sweden // International journal of epidemiology. – Great Britain. – 2001. – №30. – P. 1296–1301.

Анотація. Статтю присвячено дослідженню динаміки репродуктивних втрат внаслідок мертворожень. Розглянуто причини та характер впливу окремих соціально-демографічних та соціально-економічних факторів на рівень мертвороженості. Визначено основні тенденції рівня мертворожень в Україні та її регіонах, а також їх медико-демографічні наслідки.

Аннотация. Статья посвящена исследованию динамики репродуктивных потерь вследствие мертворождений. Рассмотрены причины и характер влияния отдельных социально-демографических и социально-экономических факторов на уровень мертворожденности. Определены основные тенденции уровня мертворождений в Украине и ее регионах, а также их медико-демографические последствия.

Summary. The article deals with the level of stillbirths, as one of the factors for reproductive losses. The author considers the causes and nature of the influence of some socio-demographic and socio-economic factors and a number of biological conditions (such as congenital anomalies, infections, various chronic mothers' diseases) on the stillbirth.

The main trends in the level of stillbirths in Ukraine and its regions, its features, and medical and demographic consequences are given. It is demonstrated, that in 2010 the South region of Ukraine has the highest level of stillbirths in the country, which negatively affects on women's reproductive health, and hence on the level of fertility. The lowest stillbirth rate has North-Eastern region. Instead, stillbirth rate of Central and Western regions are less than the average level. Recommendations for reducing stillbirth are presented. Prevention of maternal losses due to stillbirths should be improvement of health services, prenatal and obstetric care, timely identification of problems in the woman or the fetus and psychological support to parents.

Ключові слова: мертвородження, репродуктивні втрати, народжуваність, репродуктивне здоров'я, чинники мертвородження.

Ключевые слова: мертворождения, репродуктивные потери, рождаемость, репродуктивное здоровье, факторы мертворождения.

Key words: stillbirth, reproductive loss, fertility, reproductive health, factors of stillbirth.

Стаття надійшла до редакції журналу 14.06.2011 р.

УДК 336.226

В.С. ТОХТАРОВА,
аспирант,
Донецкий национальный университет

ДОХОДЫ НАСЕЛЕНИЯ: УРОВЕНЬ, СТРУКТУРА И ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ

Постановка проблемы. В настоящее время важнейшими социальными проблемами украинского общества являются низкий уровень реальных доходов населения, значительный рост дифференциации населения по доходам и материальной обеспеченности, увеличение масштабов бедности. Существующая в обществе дифференциация доходов, особенно с учетом “теневых” сектора, является крайне неоправданной и оказывает негативное влияние на развитие экономических и социальных процессов. В этой связи научный анализ дифференциации населения по доходам становится объективной необходимостью.

Анализ основных научных исследований и публикаций. В зарубежной и отечественной литературе накоплен богатый теоретический материал по исследованию проблем социального неравенства, бедности и богатства. Этой теме посвящены труды таких классиков, как Ф.Кенэ, А.Смит, К.Маркс, Д.Рикардо, Т.Мальтус, Дж.Кейнс, А.Маршалл и др. Увеличивается число украинских социологов и экономистов, глубоко изучающих процессы социально-экономического неравенства в современном обществе: В.Антонюк[1], Г.Волинский[2], З.Галушка[3], Э.Либанова[4], В.Мандибура[5], С.Скибина[6], С.Тютюнникова[7] и др. В их работах разработаны концепции социальной структуры украинского общества, приведены данные, характеризующие его расслоение, очерчено положение составляющих его групп.

Исследованию “теневых” доходов населения посвящены работы таких зарубежных ученых, как Р.ДельАнно [8], В.Танзи [9], Ф.Шнайдер [10] и др. Они выявили причины возникновения “теневых” сектора, разработали методы измерения его объемов. Труды отечественных ученых (В.Антипов [11], В.Попович [12], А.Суринов [13], В.Вагин [14]) посвящены изучению «теневых» сектора в экономиках переходного типа, исследованию социально-экономической природы, криминалистической структуры, а также определению масштабов данного явления.

В то же время в научной литературе еще недостаточно исследованы роль и место «теневых» сектора в реальной дифференциации населения по доходам, недостаточно представлены научные разработки по анализу соотношения фактических и желаемых доходов населения для ассоциирования себя или со средним классом, или хотя бы с небедным населением.

Целью данной работы является анализ доходов населения Украины, а также оценка степени дифференциации общества по доходам, в том числе с учетом «теневого» сектора.

Изложение основного материала. Начальное развитие теория доходов получила в трудах первых экономических школ, где больше внимания уделялось доходам нации, то есть доходам на макроуровне. Дальнейшее изучение исследуемой экономической категории можно наблюдать в работах представителей всех экономических школ и течений, где они касались вопросов либо отдельных видов доходов или классов, их получающих, либо вопросов государственного регулирования доходов и формирования распределительных отношений.

В системе как общественного, так и индивидуального воспроизводства важное место принадлежит доходам населения. В экономической теории под доходами населения понимают совокупность получаемых индивидуумом (домашним хозяйством) средств, необходимых для его воспроизводства. Доходы населения, их уровень, структура, способы получения и дифференциация являются показателями социально-экономического благополучия общества и отражением результативности проводимых реформ.

Дифференциация доходов населения является одним из важнейших социально-экономических показателей, характеризующих степень неравномерности распределения текущих и накопленных материальных и духовных благ между членами общества. Любой системе хозяйствования присуще социально-экономическое неравенство. Неравенство как результат распределения доходов населения проявляется в тех или иных странах в различных масштабах и на протяжении разных периодов. В ходе исторического развития дифференциация доходов населения вовсе не устраняется, а напротив, приобретает все более сложные и разнообразные формы.

Неравенство выступает ограничителем важнейших человеческих возможностей, из которых можно выделить возможность прожить долгую и здоровую жизнь, получить достойное образование, иметь доступ к ресурсам, необходимых для обеспечения достойного уровня жизни, возможность реализовать свой потенциал и др. [15].

Социально-экономическое неравенство неизбежно ведет к неравенству жизненных возможностей людей и возможности развития. Источником неравенства доходов населения могут выступать: уровень сложившегося трудового потенциала, человеческого и социального капитала, а также личностные качества человека, его жизненная позиция по отношению к трудовой деятельности и др.; факторы, связанные с характеристикой домохозяйства (тип, размер домохозяйства, социальный статус, стадия жизненного цикла семьи и т.п.); факторы на макроуровне: уровень развития хозяйства, характер протекающих трансформационных процессов, степень влияния государства на распределительные отношения, сформированная система социального обеспечения.

Также значительное влияние на дифференциацию населения оказывает «теневая» экономика. Взаимодействие населения (домашних хозяйств) и «теневой» экономики осуществляется следующим образом. Во-первых, домашние хозяйства производят затраты денежных средств в секторах экономики, связанных с «теневой» деятельностью, то есть в данном случае домашнее хозяйство выступает в роли потребителя продукции «теневой деятельности». Во-вторых, население получает доходы и затрачивает труд в секторах, связанных с «теневой» экономикой, являясь получателем доходов от «теневой» занятости и использования активов. В-третьих, домашние хозяйства могут также представлять собой непосредственно часть «теневой» деятельности, осуществляемой некорпоративными предприятиями домашних хозяйств которая не учитывается официальной статистикой [13, с.14].

Человек оказывается вовлеченным в «неформальную» экономику не потому, что он сознательно к этому стремится, а в силу жизненных обстоятельств, цивилизационных особенностей, «места» проживания и т.д.» [14, с.157]. Выделяют несколько причин возникновения неформальной экономики: принципиальная невозможность регулирования отношений в области функционирования сообщества; временное отсутствие государственного вмешательства; чрезмерная регламентация государством отдельных сфер функционирования сообщества и др. Основными причинами тенизации украинской экономики, по результатам опроса экспертов, являются: слишком высокие налоги (81,8%), несовершенство законодательства (72,7%), поборы со стороны представителей власти (54,5%), желание предпринимателей получить сверхдоходы (36,4%), нежелание предпринимателей платить налоги (18,2%), связь бизнеса с криминальными структурами (9,1%), нечестность предпринимателей (9,1%) [16].

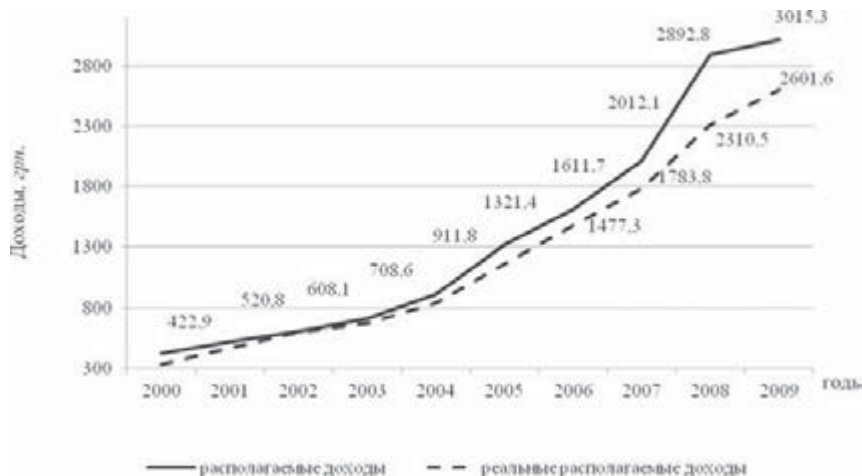
Немаловажное значение имеет господствующий в обществе принцип распределения доходов и его соответствие принципу социальной справедливости. Любое общество на каждом уровне исторического и социального развития характеризуется определенным распределением доходов. Исторически сложилось несколько взглядов на справедливость распределения благ: эгалитаризм — получение всеми членами общества равных благ; роулизианство — максимизация полезности наименее обеспеченных лиц; утилитаризм — максимизация общей полезности всех членов общества; либерализм — справедливость устанавливаемая рынком. Среди перечисленных систем распределения только эгалитарный предусматривает распределение соразмерно трудовым усилиям, а остальные три означают применение пофакторного распределения [6, с.24].

В условиях централизованной экономики и эгалитарного общества в СССР, основанных на стремлении к уравнительному распределению материальных благ между различными категориями населения, проблемы дифференциации и экономического неравенства были незначительными, что позволяло игнорировать их, в том числе и по идеологическим соображениям. Смена же экономической формации с соответствующим переходом от принципов распределения по труду к распределению на рыночных условиях лишь усилила и сделала более явным этот процесс.

Проблема неравенства доходов также обусловлена отсутствием эффективной политики в области регулирования доходов — старые методы распределения доходов деформированы, новые — еще не отлажены. Серьезным препятствием при сглаживании дифференциации населения по доходам является ограниченность финансовых ресурсов государства, отсутствие достаточных средств для полной реализации социальной защиты населения.

В настоящее время, несмотря на значительные положительные тенденции в смягчении степени неравенства населения по доходам в Украине, все же в стране сохраняется относительно высокий уровень социальной поляризации, в основе которой в значительной мере находится данная дифференциация.

В основе изменения доходов населения в целом лежат располагаемые доходы, динамика которых (рис.1) отражает положительную тенденцию, — совокупные ресурсы за 10 лет возросли более чем в 7 раз [17]. Ежегодно в среднем темпы роста совокупных доходов за 2005—2009 гг. ускорялись по сравнению с ежегодными темпами роста предыдущего пятилетнего периода на 2,0%, при этом наибольший прирост совокупных доходов населения наблюдается в 2008 г. по сравнению с 2007 г. (прирост составил 43,8%). В то же время при исключении влияния ценового фактора видно, что начиная с 2004 г. наблюдается значительный разрыв между номинальными и реальными совокупными доходами.

Источник: *расчеты проведены автором на основе данных Госкомстата Украины, структура совокупных ресурсов и индексы потребительских цен*

Рис. 1. Динамика располагаемых доходов в расчете на одно домохозяйство Украины за 2000–2009 гг., грн. в месяц

В структуре доходов основную часть совокупных доходов домашних хозяйств составляют доходы в денежной форме (88,5%). За изучаемый период их удельный вес возрос на 20,4 п.п., то есть ежегодный прирост составлял 3,0% (табл.1). При этом одновременно имело место сокращение доходов в натуральной форме: так если в 2001 г. их удельный вес составлял около 17,1%, то уже к 2009 г. — около 4,6%. Это связано со снижением доли потребления продукции, получаемой из подсобного хозяйства, а также помощи продовольственными товарами, оказываемой родственниками в общем объеме денежных доходов.

Изменение структуры денежного дохода как основной компоненты располагаемых ресурсов домохозяйств, в свою очередь, обусловлено соотношением изменения оплаты труда и социальных трансфертов (пенсии, стипендии и др.), которые в совокупности определяют более чем 80,0% его изменения.

Изменение состава денежных доходов отражает две противоположные тенденции, сложившиеся в стране. С одной стороны, рост удельного веса такой существенной статьи дохода, как заработная плата (на 10,1 п.п.), а также дохода от предпринимательской деятельности (рост в 2 раза) свидетельствует о формировании новых социально-экономических отношений, обусловленных условиями и требованиями рынка. В то же время рост доли социальных трансфертов, особенно пенсий и социальной помощи, обусловлен негативными тенденциями, связанными с постарением населения и низким уровнем социальной защищенности нетрудоспособного населения.

Необходимо отметить, что структура доходов очень тесно связана с составом домохозяйств, — в зависимости от численного состава значительно изменяется структура денежных доходов домохозяйства. В частности, если численный состав домохозяйства пять и более человек, удельный вес заработной платы составляет 59,5% в общем денежном доходе, а на социальные выплаты приходится около 20,0%. В то же время в домохозяйствах с одним человеком на оплату труда приходится лишь 30,0%, а на такой вид социальной выплаты, как пенсия, около 50,0%. Основным источником дохода многодетных семей выступают социальные выплаты (45,8%), за исключением пенсий и стипендий при этом

у данного типа домохозяйства практически в 2 раза от среднего значения по домохозяйствам превышают доходы от продажи сельскохозяйственной продукции и составляют 8,1% [18]. Наибольший удельный вес оплаты труда (64,0%) наблюдается у домохозяйств, доходы которых находятся в пределах 1740 – 1920 грн. в месяц.

Таблица 1

Динамика структуры совокупных ресурсов за 2000–2009 гг., %

Показатель	2000	2002	2005	2007	2009
Совокупные ресурсы, из них	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Денежные доходы, в т.ч. по видам	68,1	80,0	86,4	89,0	88,5
– оплата труда	37,1	42,8	46,0	50,6	47,9
– доходы от предпринимательской деятельности и самозанятости	2,4	3,2	4,9	5,2	5,1
– доходы от продажи с/х-ой продукции	5,3	5,0	4,6	3,6	2,9
– пенсии, стипендии, социальная помощь	15,9	20,4	24,0	23,0	26,0
– денежная помощь от родственников, других лиц и другие денежные доходы	7,4	8,6	6,9	6,6	6,6
Стоимость потребленной продукции, полученной из личного подсобного хозяйства и от самозаготовок	17,1	10,3	7,0	4,8	4,6
Льготы и субсидии безналичные на оплату жилищно-коммунальных услуг, электроэнергии, топлива	2,9	2,0	0,5	0,7	0,6
Льготы безналичные на оплату товаров и услуг здравоохранения, туристических услуг, путевок на базы отдыха и т.п., на оплату услуг транспорта, связи	0,9	0,7	0,6	0,5	0,6
Другие поступления	11,0	7,0	6,5	5,0	5,7

Источник: данные Госкомстата Украины. Структура совокупных ресурсов

При рассмотрении доходов от предпринимательской деятельности отметим, что значительный удельный вес данного дохода отмечен у домохозяйств, размер доходов у которых колеблется от 1740 грн. и выше, при этом наибольшая активность приходится на домохозяйства, возглавляемые мужчиной в возрасте от 18 до 29 лет, – данный вид дохода в среднем по домохозяйствам выше среднего в 2 раза и составляет 10,1% в общем объеме денежных доходов. В то же время значительный удельный вес такой социальной выплаты, как пенсия приходится на домохозяйства со средними душевыми доходами, находящиеся в пределах от 300 до 480 грн.

При положительной тенденции роста совокупных доходов наблюдается довольно значительная дифференциация доходов. Распределение населения по среднедушевым доходам соответствует правостороннему асимметричному распределению (рис. 2), так как большая часть населения (61,0%) получает доходы, не превышающие 1020 грн.

Подходя к анализу степени дифференциации населения по доходам, отметим, что основной оценкой дифференциации уровня населения по доходам являются децильный коэффициент дифференциации и коэффициент фондов, отражающие соотношение доходов крайних децильных групп населения. За анализируемый период коэффициент фондов в 2008 году, по сравнению с 2001 годом, сократился в 1,5 раза, а коэффициент децильной дифференциации в 1,2 раза. По официальным статистическим данным о доходах, их структуре, а также по коэффициентам дифференциации сложилась положительная тенденция их изменения, однако сохраняется достаточно высокая поляризация населения, особенно с учетом “теневых” сектора экономики, который, по оценкам экспертов, колеблется от 30,0 до 70,0% [16,19,20]. По их мнению, “теневой” оборот присутствует во всех отраслях экономики Украины, но наибольший его удельный вес приходится на торговлю (80,0%), строительство (66,7%) и недвижимость (60,0%).

Таблица 2

Сравнительное распределение населения по доходам за 2008 г.

Фактическое распределение		Скорректированное распределение	
Среднедушевые доходы в месяц, грн.	Доля домохозяйств, %	Среднедушевые доходы в месяц, грн.	Доля домохозяйств, %
до 300,0	2,1	до 300,0	2,0
300,1 – 480,0	9,0	300,1 – 480,0	8,4
480,1 – 660,0	18,0	480,1 – 660,0	16,7
660,1 – 840,0	20,3	660,1 – 840,0	18,9
840,1 – 1020,0	15,4	840,1 – 1020,0	14,3
1020,1 – 1200,0	11,9	1020,1 – 1200,0	11,1
1200,1 – 1380,0	7,4	1200,1 – 1380,0	6,9
1380,1 – 1560,0	5,2	1380,1 – 1560,0	4,8
1560,1 – 1740,0	3,1	1560,1 – 1740,0	2,9
1740,1 – 1920,0	2,2	1740,1 – 3480,0	4,1
1920,1 – 2100,0	5,4	3480,1 – 6960,0	10,0
Итого	100,0	—	100,0

Источник: авторская разработка на основе данных Выборочного обследования условий жизни домохозяйств Украины. Затраты и ресурсы домохозяйств

В связи с тем, что официальной статистикой не анализируется, как распределяются “теневые” доходы среди населения (домохозяйств), можно предположить, что наибольший удельный вес неучтенных “теневых” доходов приходится на последние две децильные группы распределения населения по доходам. Естественно “теневые” доходы находят свое место по всем децильным группам распределения населения по доходам, но, исходя из аналогичных исследований [21], большие доходы чаще всего находятся в “тени” и не отражаются в данных официальной статистики. С учетом этого для реального отражения степени дифференциации населения необходимо скорректировать распределение населения по доходам: увеличивается интервальное значение среднедушевых доходов последних двух децильных групп с учетом принятого среднего уровня тенизации доходов; проводится пересчет долевого распределения населения по скорректированным

интервалам (для обеспечения 100% объема совокупности пронормированы все частоты распределения населения по уровню доходов); по скорректированному вариационному ряду распределения населения по доходам рассчитываются коэффициенты дифференциации населения по доходам. Для выявления тенденции неравенства доходов населения с учетом «теневых» сектора были взяты 2002, 2004, 2006 и 2008 гг.

Полученные результаты подтвердили выдвинутую гипотезу о том, что дифференциация доходов населения с учетом «теневых» доходов на порядок выше, чем представленная в официальных источниках (табл. 3, гр. 4, 5, 6). Коэффициенты по скорректированному распределению, в частности, децильные коэффициенты более чем в 2 раза превышают уровень, который определен по данным официальной статистики, при этом нет четко выраженной тенденции к их снижению. По оценкам экспертов, для обеспечения экономической безопасности страны коэффициент децильной дифференциации денежных доходов не должен превышать 8 раз, при этом, находясь в пределах 6–7 он может выступать критерием социальной неустойчивости или социальной дестабилизации общества [22].

Таблица 3

Соотношение показателей дифференциации населения по доходам за 2002–2008 гг.

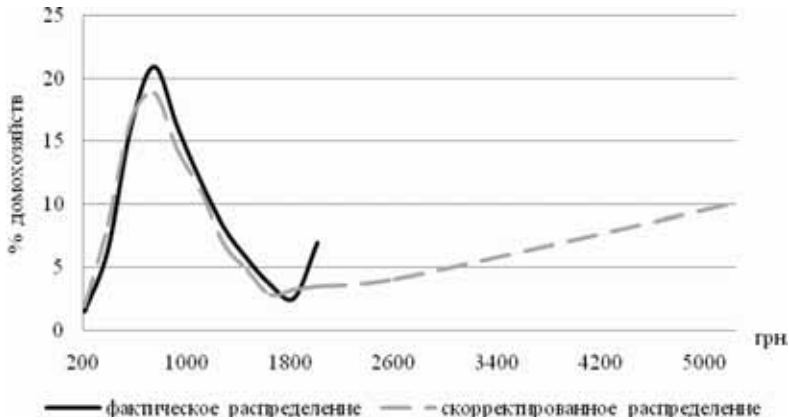
Годы	Показатели по фактическому распределению населения по доходам			Показатели по скорректированному распределению населения по доходам		
	Коэф-фициент Джини	Дец. коэф-т диф-ии денежных доходов населения, раз	Дец. коэф-т фондов, раз	Коэф-т Джини	Дец. коэф-т диф-ии денежных доходов населения, раз	Дец. коэф-т фондов, раз
	1	2	3	4	5	6
2002	0,33	4,6	9,2	0,45	10,7	15,1
2004	0,32	4,5	8,7	0,37	8,2	9,6
2006	0,28	4,3	7,2	0,44	10,6	13,0
2008	0,278	4,1	6,4	0,43	7,4	14,7

Источник: авторская разработка на основе данных Выборочного обследования условий жизни домохозяйств Украины. Затраты и ресурсы домохозяйств

По скорректированным доходам распределение домохозяйств стремится к двух-модальному, при сохранении максимального удельного веса лиц с очень низкими доходами. Также существенно возросла доля домохозяйств с очень высокими доходами, при значительном снижении контингента со средним уровнем дохода (рис.2).

В дополнение к анализу фактического распределения населения по доходам можно также использовать результаты выборочного опроса домохозяйств [23]. По оценкам респондентов еще более разительное отличие в распределении населения по доходам сложилось по фактическому и желаемому уровням дохода (рис.3), в частности, доход, при котором возможно не считать себя бедным или ассоциировать себя со средним классом.

Более половины опрошенных (50,8%) называют доход размером свыше 2500 грн. на одно домохозяйство в месяц достаточным, чтобы не считать себя бедным. В то же время для того, чтобы ассоциировать себя как средний класс, 49,1% опрошенных указали, что сумма дохода не должна быть меньше 5250 грн. на одно домохозяйство. Таким образом, удельный вес домохозяйств, которые имеют доход свыше 2000 грн. в месяц, составляет (по официальным данным 2008 г.) около 7,0%, в то же время 21,6% респондентов указали, что нижняя граница доходов для отнесения себя к небедным составляет 2100 грн.

Источник: авторская разработка на основе данных Выборочного обследования условий жизни домохозяйств Украины

Рис. 2. Распределение домохозяйств по фактическим и скорректированным доходам, грн. в месяц

Источник: авторская разработка на основе данных Выборочного обследования условий жизни домохозяйств Украины и Выборочного опроса домохозяйств

Рис. 3. Распределение домохозяйств по фактическим и желаемым доходам, грн. в месяц

Выводы. Представленные соотношения свидетельствуют о достаточно низком уровне материального обеспечения населения, значительной дифференциации населения по доходам, особенно с учетом “теневой” экономики, а также о несоответствии уровня фактически сложившихся доходов потребностям населения. Оценка размеров доходов населения для ассоциирования себя со средним классом свидетельствует о том, что в настоящее время в стране практически отсутствуют материальные условия (речь идет о доходах в первую очередь) для самоидентификации населения к среднему классу.

Для комплексного преодолення негативних тенденцій в рівні життя населення і забезпечення її якісних трансформацій потребується розробка державної програми підвищення доходів, рівня і якості життя, а також розробка концепції управління соціальним розвитком України. При розробці соціальної політики в сфері підвищення доходів населення необхідно, щоб офіційні статистичні дані коректувалися на обсяги «теневих» доходів, що в свою чергу, буде сприяти підвищенню об'єктивності і точності соціальної політики в сфері розподілу і перерозподілу доходів.

Источники

1. *Антонюк В.П.* Проблеми формування доходів населення в умовах економічної кризи та шляхи їх вирішення // Вісник Донецького нац. ун-ту. Сер. Екон. і право, Спец. вип., Т.2. — 2009. — С. 195—199.
2. *Волинський Г.* Про соціальну диференціацію населення // Економіка України. — 2008. — № 2. — С.79—84.
3. *Галушка З.І.* Регіональна диференціація доходів населення як показник соціальної безпеки суспільства // Регіональна економіка. — 2009. — № 4. — С. 145—151.
4. *Лібанова Е.М.* Стратегічні пріоритети соціальної політики України на початку ХХІ ст. / Е.М.Лібанова // Демографія та соціальна політика. — 2008. — №1(9). — С.9—22.
5. *Мандибура В.* Вплив політики доходів на формування «середнього класу» в Україні // Україна: аспекти праці. — 2002. — №8. — С.33—35.
6. *Скибина С.А.* Дифференциация доходов домохозяйств и ее влияние на степень социальной стратификации общества // Економіка, фінанси, право. — 2009. — №11. — С.23—27.
7. *Тютюнникова С.В.* Формирование доходов населения в условиях рыночной трансформации. — Х.: Основа, 1999. — 273 с.
8. *Del'Anno R., Schneider F.* The shadow economy of Italy and other OECD countries: What do we know?, Linz: University of Linz, Department of Economics, Discussion Paper, forthcoming in Journal of Public Finance and Public Choice, 2005.
9. *Tanzi V.* Uses and abuses of estimates of the underground economy // The Economic Journal. — 1999. — 109/456. — P.338—340.
10. *Schneider F.* The size of the Shadow Economies of 145 Countries all over the World: First Results over the period 1999 to 2003 // www.iza.org
11. *Антипов В.І.* Тіньова економіка та економічна злочинність: світові тенденції, українські реалії та правові засоби контролю (теоретико-методологічні узагальнення). — Вінниця: ДП ДКФ, 2006. — 1040 с.
12. *Попович В.М.* Економіко-кримінологічна теорія детінізації економіки. — Ірпінь: Академія держ. Податкової служби України, 2001. — 524 с.
13. *Ненаблюдаемая экономика: попытка количественных измерений: Монография /* Под ред. д.э.н. А.Е.Суринова. — М.: ООО «Финстатинформ», 2003. — 256 с.
14. *Вагин В.* Неформальная экономика и «совокупное жилье» горожан России // Неформальная экономика. Россия и мир / Под ред. Т.Шанина. — М.: Логос, 1999. — С. 156—172.
15. *Семенкова М.А.* Бідність і нерівність як загроза розвитку людських можливостей [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npifznu/2006_20/20/semenkova.pdf
16. *Теневая экономика в Украине* [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.iamik.ru/?op=full&what=content&id=34636>
17. *Офіційний сайт Державного комітету статистики України* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua/>
18. *Витрати і ресурси домогосподарств України у 2008 році. Статистичний збірник. Ч.1.* — К., 2009. — 433 с.
19. *Озарица О.В., Северина А.Ю.* Основные тенденции развития теневой экономики в Украине [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/Articles/Kultnar/knp80/knp80_119-122.pdf

20. Проблема теневой экономики в Украине [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://e-com.dp.ua/text/20090720-1522.html>
21. Ярош О., Пушкарев А. Пути преодоления социальной несправедливости и неравенства в Украине // Экономика Украины. – 2011. – № 3. – С.70–77.
22. Методика розрахунку рівня економічної безпеки України. Затверджено наказом Мінекономіки України от 02.03.2007 № 60. Додаток 1, табл. 7.
23. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів. Статистичний збірник. – К., 2009. – 84 с.

Анотація. Стаття присвячена питанням формування та розподілу доходів населення України. В роботі подано тенденцію їх розвитку у період трансформації національної економіки, проаналізована динаміка зміненої структури доходів. Розглянуто проблеми нерівності у розподілу доходів, які у теперішній час є значимими для економіки країни. Було розроблено методологічний підхід до аналізу ступеня диференціації населення за доходами з урахуванням “тіньового” сектору, а також проведено порівняльний аналіз фактичних і бажаних доходів населення для оцінки формування середнього класу країни. Актуалізована необхідність розробки ефективної соціальної політики в галузі підвищення доходів.

Аннотация. Статья посвящена вопросам формирования и распределения доходов населения Украины. В работе представлена тенденция их развития в период трансформации национальной экономики, проанализирована динамика изменений структуры доходов. Рассмотрены проблемы неравенства в распределении доходов, которые в настоящее время являются значимыми для экономики страны. Был разработан методологический подход к анализу степени дифференциации населения по доходам с учетом “теневых” сектора, а также проведен сравнительный анализ фактических и желаемых доходов населения для оценки формирования среднего класса страны. Актуализирована необходимость разработки эффективной социальной политики в области повышения доходов.

Summary. This article deals with the issues of income formation and distribution for the population of Ukraine. Their development tendencies during the national economy transformation period are provided as well as the analysis of dynamics of income structure changes. Apart from that, the problems of inequality in income distribution which are currently essential for state economy are being considered. We have developed a methodological approach to the analysis of virtual and desirable incomes of the population aiming at the estimation of middle class formation in the country. The results of our research indicate a rather low material security of the population, significant differentiation of population on the basis of income especially taking the shadow economy into account, discrepancy of virtual income with population's needs and an absence of material conditions for the formation of middles class. In conclusion, we actualise a necessity for the development of an efficient social policy in increasing income. One of the conditions of its impartiality and accuracy in income distribution might be adjusting official statistical data considering the volume of the shadow economy and desirable income level.

Ключевые слова: уровень дохода, дифференциация доходов, теневая экономика, критерии неравенства, самооценка уровня доходов.

Ключові слова: рівень доходу, диференціація доходів, тіньова економіка, критерії нерівності, самооцінка рівня доходів.

Key words: level of income, inequality income, the shadow economy, self-assessment of income.

Стаття надійшла до редакції журналу 19.09.2011 р.

ОГЛЯД ВИДАНЬ

*ЛІБАНОВА Е. М., БАХМАЧ А. О., ВАСИЛЬЄВ О. А., ГВЕЛЕСІАНІ А. Г. ТА ІН.
(ЗА РЕД. Е. М. ЛІБАНОВОЇ)*

ПЕНСІЙНА РЕФОРМА В УКРАЇНІ: НАПРЯМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Монографія підготовлена авторським колективом за результатами виконання наукового проекту «Складові пенсійної реформи в Україні» у рамках цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Проблеми і перспективи соціально-економічного та політико-правового розвитку України».

У книзі розглянуто еволюцію форм пенсійного забезпечення, визначено чинники та передумови пенсійної реформи в Україні, узагальнено міжнародний досвід реформувань пенсійних систем. Обґрунтовано невідкладність та напрями реформування солідарної пенсійної системи, оптимальні стартові параметри впровадження обов'язкового накопичувального пенсійного страхування та шляхи мінімізації пов'язаних із цим ризиків, виявлено основні проблеми та перспективи розвитку недержавного пенсійного забезпечення і професійних пенсійних схем. Розроблено пропозиції щодо посилення регуляторної ролі держави та соціального діалогу у сфері пенсійного забезпечення, окреслено фінансові, економічні, організаційні, моральні важелі впливу, що можуть сприяти детінізації зайнятості та доходів, запропоновано заходи покращання пенсійного забезпечення мігрантів.

Монографія розрахована на фахівців у галузі соціальної економіки й політики, працівників державного управління, аспірантів та студентів суспільних і гуманітарних спеціальностей.

К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. — 270 с.

*МАКАРОВА О. В., САРЮГЛО В. Г., ТЕРЕЩЕНКО Г. І. ТА ІН.
(ЗА РЕД. Е. М. ЛІБАНОВОЇ)*

ЯКІСТЬ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

У монографії подано сучасні погляди на методологічні основи розробки та оцінювання соціальної політики, особливості формування її інформаційного забезпечення. Основну увагу приділено методологічним питанням оцінки якості інформаційного забезпечення та підходам до її підвищення. Розглянуто принципи побудови інформаційно-аналітичної системи для використання при розробці та оцінці впливу соціальної політики в Україні, а також окремі практичні аспекти оцінювання соціальних програм.

Ця публікація підготовлена за сприяння Європейського Союзу. Відповідальність за її зміст несе виключно European Profiles SA. Зміст публікації жодним чином не відображає точку зору Європейського Союзу.

К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2010. – 248 с.

МАЙДАНІК І.П.

УКРАЇНСЬКА МОЛОДЬ НА РИНКАХ ПРАЦІ ЗАРУБІЖНИХ ДЕРЖАВ

Монографія присвячена вивченню теоретичних та практичних проблем трудової міграції української молоді. У роботі розглянуто міжнародні підходи до вивчення молодіжних міграцій, досліджуються основні тенденції перебігу трудових міграцій молоді у сучасній Україні, дається порівняння основних параметрів молодіжних міграцій із характеристиками міграційних поїздок старших заробітчан. Особливу увагу приділено виявленню різнобічного впливу трудових міграційних процесів на добробут молодих українців, у рамках чого подано багатовимірну структуру вивчення добробуту заробітчан, що об'єднує низку підходів та зрізів. Розглядаються правові основи управління трудовими міграціями.

Видання призначено для наукових працівників, державних службовців, працівників установ, які надають послуги з працевлаштування за кордоном, викладачів та студентів, а також для всіх, хто цікавиться міграційними проблемами.

К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. – 176 с.

*АКСЬОНОВА С., ГОЛОВЕНЬКА В., КЛИМЕНКО Ю., КРИМЕР Б.,
КУРИЛО І., ЛЕВЧУК Н., ЛІБАНОВА Е. ТА ІН.
(ЗА РЕД. ЛІБАНОВОЇ Е.М.)*

МОЛОДЬ ТА МОЛОДІЖНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ: СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ

Монографія присвячена висвітленню низки актуальних питань, що стосуються системи цінностей, способу життя, демографічної поведінки, соціально-економічного складу та становища молоді в Україні. У роботі аналізуються ціннісні орієнтації молоді, пов'язані з різними сферами її життєдіяльності. Викладено результати досліджень динаміки чисельності та статеві-вікового складу молоді, шлюбно-сімейних орієнтацій і поведінки молодіжного контингенту, його сімейного складу, гендерних відносин та дітородної ситуації в сім'ях, дітородних орієнтацій молоді в Україні. Всебічно досліджуються детермінанти сучасного стану здоров'я української молоді з акцентом на поведінкових факторах ризику. Окрему увагу приділено питанням репродуктивного здоров'я молоді, а також проблематиці смертності у молодому віці. Розглядаються основні соціально-економічні характеристики молодіжного контингенту в Україні: освітній рівень, особливості економічної активності молодих людей, професійний склад зайнятої молоді тощо. Проаналізовано освітні та трудові орієнтації молодих людей, у тому числі установки на трудову міграцію.

У монографії висвітлюються також особливості внутрішньодержавних і міждержавних міграційних переміщень, в яких наразі бере участь українська молодь. Видання містить результати вивчення й узагальнення вітчизняного досвіду молодіжної політики у тій її частині, що спрямована на вирішення соціально-демографічних проблем. Викладено ряд рекомендацій щодо вдосконалення і розвитку державної молодіжної політики у нашій країні.

Видання адресовано демографам, економістам, соціологам, фахівцям з державного управління та соціальної політики.

К.: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2010. — 248 с.

ЛІБАНОВА Е.М., ПОЗНЯК О.В., МАЛИНОВСЬКА О.А.

НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ. ТРУДОВА ЕМІГРАЦІЯ В УКРАЇНІ

У монографії розглянуто широке коло проблем, пов'язаних із зовнішньою трудовою міграцією українських громадян, висвітлено теоретичні та прикладні аспекти трудової еміграції. Досліджується перебіг зовнішніх трудових міграцій у контексті загальної соціально-економічної ситуації на основі відомостей державної статистики та спеціальних вибірових обстежень. Особливу увагу приділено аналізу результатів першого загальнонаціонального опитування з питань трудових міграцій, що було проведене у середині 2008 року. Проаналізовано соціально-економічні характеристики зовнішніх трудових мігрантів, напрямки трудової еміграції, умови праці та перебування громадян України за кордоном. Дано оцінку заробітків трудових мігрантів та грошових переказів, визначено вплив трудової еміграції на розвиток ринку праці в Україні. Розроблено пропозиції щодо формування міграційної політики, а також поліпшення статистики трудових міграцій.

Для наукових працівників (демографів, економістів, географів, соціологів, правників), державних службовців, викладачів та студентів ВНЗ, усіх, хто цікавиться проблемами трудової еміграції.

К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, 2010. — 233 с.

*ЛІБАНОВА Е.М., САРЮГЛО В.Г., ЧЕРЕНЬКО Л.М., ШИШКІН В.С. ТА ІН.
(ЗА РЕД. БЕНА СЛЕЯ)*

**АНАЛІТИЧНА ДОПОВІДЬ “АНАЛІЗ БІДНОСТІ ТА
СОЦІАЛЬНИХ НАСЛІДКІВ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ В УКРАЇНІ”**

У доповіді викладено результати аналізу бідності й соціальних наслідків фінансової та економічної кризи в Україні. Зосереджено увагу на визначенні ключових питань бідності, описанні економічної кризи в Україні та вивченні впливу на бідність з позиції тенденцій бідності під час кризи. Наведено пропозиції з удосконалення соціальної політики щодо подолання бідності, зокрема з погляду реформ політики.

Видання може стати в нагоді урядовцям, міністерствам і державним агенціям, керівникам і спеціалістам у сфері соціального та економічного розвитку, науковцям, представникам міжнародних організацій, експертам неурядових організацій та іншим особам, які зацікавлені у зниженні рівня бідності та людському розвитку.

Київ, 2010. — 62 с.

*ЛІБАНОВА Е.М., ЛІСОГОР Л.С., ПАЛІЙ О.М., МАКАРОВА О.В.,
СЕВІНЧ РЕНДЕ, ДОРОТІ ДЖ. РОЗЕНБЕРГ ТА ІН.*

**АНАЛІТИЧНА ДОПОВІДЬ “СОЦІАЛЬНЕ ЗАЛУЧЕННЯ В УКРАЇНІ:
ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИБІР ТА ІНСТИТУЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО СЕКТОРУ”**

Доповідь висвітлює ситуацію в соціальному секторі, тенденції соціальної політики, зроблено огляд соціальних інституцій України. Також надається введення до концепції

соціального залучення, його застосування в підходах політики соціального сектору, яку використовує Європейський Союз, і його наслідки для майбутнього розвитку України. У доповіді надається коротке пояснення логіки комплексних підходів до соціального та економічного розвитку, а також запропоновано пояснення значення таких явищ, як бідність, соціальне відторгнення і соціальне залучення, взаємозв'язок між цими явищами. Також наведено огляд еволюції політики Європейського Союзу щодо боротьби з бідністю та соціальним відторгненням, пояснення Відкритого методу координації як механізму управління соціальним залученням. Доповідь містить коротке резюме результатів дослідження щодо відповідності державних інституцій соціального сектору України в світлі підходів і стандартів, затверджених ЄС, та рекомендації щодо майбутньої підтримки досліджень.

Публікація стане у нагоді урядовцям, працівникам міністерств та відомств, керівникам та фахівцям місцевих установ виконавчої влади, науковцям, діячам громадських організацій, усім, кого цікавлять питання соціально-економічного та людського розвитку України.

Київ, 2010. — 84 с.

В. ПЕРЕВЕДЕНЦЕВ

(СОСТАВИТЕЛЬ — Ж.А. ЗАЙОНЧКОВСКАЯ, ПРЕДИСЛОВИЕ — П.М. ПОЛЯН)

МИГРАЦИЯ В РИТМЕ ВРЕМЕНИ

В издании представлены статьи известного исследователя миграции Виктора Ивановича Переведенцева, опубликованные в журнале “Новое время” в течение 2002–2006 годов. Статьи скомпонованы так, что их объединяет не только “тема”, но еще и определенный “сюжет”: демографическая ситуация в России такова, что уповать на “свои силы” ей уже не приходится. Страна еще в 1965 году перешла от расширенного воспроизводства населения к суженному и двигалась вниз по ухабам демографического кризиса. Отсюда колоссальная роль миграций в демографическом развитии страны, как, впрочем, и вывод: только внешние миграции могут стать главным лекарством от этого кризиса.

Фонд “Новая Евразия”, 2010.

ГАГАУЗ О.Е., ПЕНИНА О.А.

ОСНОВНЫЕ ВЫЗОВЫ ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ: СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ В МОЛДОВЕ И БЕЛАРУСИ

Монография подготовлена в рамках двустороннего проекта «Основные вызовы демографической безопасности: сходства и различия в Беларуси и Молдове». В ней представлена динамика основных демографических процессов (рождаемость, смертность, миграция) в Молдове и Беларуси, определены общие тенденции для обеих стран, а также особенности демографического развития. Разработаны некоторые рекомендации по управлению демографическими процессами.

Монография адресована специалистам в области демографии и смежных дисциплин, преподавателям и студентам высших учебных заведений, аспирантам, а также всем интересующимся проблемами народонаселения.

Acad. de Stiinte a Rep. Moldova. — Ch.: I.E.P. Stiinta, 2010 (Tipografia „Elena V.I.” SRL). — 296 р. (Кишинев: Штиинца, 2010)

ВОЙТЕНКО В.П., КОШЕЛЬ Н.М., ПИСАРУК А.В.

ЕКОЛОГІЧНА КРИЗА В УКРАЇНІ (ДЕМОГРАФІЧНІ СТУДІЇ)

Видання привертає увагу до проблем довкілля, фокусуючись на екологічній та соціальній агресивності життєвого середовища. Розглянуто методологічні основи популяційної екології, аналізується динаміка смертності в регіонах з різним довкіллям. Екологія, економіка, соціологія, демографія, соціальна гігієна і медицина представлені як інтердисциплінарні студії, зусилля яких концентруються на вивченні сукупності процесів становлення, розвитку і загибелі організму в конкретних соціальних та екологічних умовах його існування.

К.: «Фенікс», 2010. — 280 с.: табл. 64, рис. 36.

НОВІКОВА О.Ф. ТА ІН.

**УПРАВЛІННЯ ЛЮДСЬКИМ ТА СОЦІАЛЬНИМ РОЗВИТКОМ
У РЕГІОНАХ УКРАЇНИ**

У монографії здійснено оцінку стану регіонального людського та соціального розвитку, подано результати наукових досліджень з проблем державного, регіонального та галузевого управління соціальним розвитком, взаємодії суб'єктів соціального розвитку територіальної громади. На підставі концептуальних, науково-методичних та правових засад забезпечення соціального розвитку регіонів обґрунтовано потреби і можливості удосконалення соціального управління на державному і регіональному рівнях, обґрунтовано напрями забезпечення ефективного використання та розвитку трудового потенціалу; запропоновано шляхи удосконалення оцінки ефективності діяльності органів регіонального управління в контексті людського та соціального розвитку.

НАН України, Ін-т економіки пром-сті. — Донецьк : [б. в.], 2010. — 488 с.

КОТОВ Є. В., ВИШНЕВСЬКИЙ О. С.

**УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ РИЗИКАМИ В УМОВАХ ОБМЕЖЕНИХ
МОЖЛИВОСТЕЙ**

У монографії визначено концептуальні засади створення та функціонування системи управління соціальними ризиками на державному та регіональному рівнях. Досліджено проблеми встановлення соціальних цілей і відповідних їм соціальних ризиків. Надано пропозиції щодо вдосконалення окремих складових механізму управління соціальними ризиками.

НАН України, Ін-т економіки пром-сті. — Донецьк : [б. в.], 2010. — 107 с. : рис.

ГОРКІНА Л.П., БІЛА С.О., НЕБРАТ В.В. ТА ІН. (ЗА РЕД. Л. П. ГОРКІНОЇ)

**РЕТРОСПЕКТИВА РИНКОВИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В УКРАЇНІ:
СУЧАСНИЙ ДИСКУРС**

Висвітлена ретроспектива розвитку економічної теорії та економічної ідеології, трактувань проблеми власності та шляхів її реформування, теорії і практики грошово-кредитного та фінансового забезпечення економічного розвитку, господарських організаційних форм та їх наукового обґрунтування. Виявлені основні тенденції соціально-економічного розвитку на різних історичних етапах формування нових концептуальних підходів до створення ринкового середовища в Україні в сучасних умовах.

Для науковців, державних службовців, викладачів, аспірантів та студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів.

НАН України ; Ін-т екон. та прогнозув. — К., 2010. — 760 с. : табл.

ЗАПАТРИНА І.В.

**ЖИЛИЩНО-КОММУНАЛЬНА ІНФРАСТРУКТУРА:
РЕФОРМИ І СИСТЕМА ЇХ ФІНАНСОВОГО ОБЕСПЕЧЕННЯ**

Изложены результаты исследований в сфере жилищно-коммунальной инфраструктуры. Дана ее характеристика и определена роль в социально-экономическом развитии территорий. Проведен анализ реформирования жилищно-коммунального хозяйства, обозначены риски и угрозы, приведены рекомендации по их снижению. Рассмотрена система финансового обеспечения модернизации жилищно-коммунальной инфраструктуры, даны предложения по ее совершенствованию.

Для студентов, аспирантов, преподавателей высших учебных заведений, государственных служащих, представителей местных органов власти и органов местного самоуправления, ученых, специалистов в сфере жилищно-коммунального хозяйства и субъектов рынка ЖКХ.

НАН України ; Ін-т екон. і прогнозув. — К., 2010, — 336 с. : табл., рис.

**ДАНИЛЕНКО А.І., ГРИЦЕНКО А.А., ЗИМОВЕЦЬ В.В. ТА ІН.
(ЗА РЕД. А.І. ДАНИЛЕНКА)**

**ФІСКАЛЬНО-БЮДЖЕТНА ТА ГРОШОВО-КРЕДИТНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ:
ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ПОСИЛЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ**

У монографії розглянуто питання, що стосуються аналізу антикризових заходів у сферах, котрі найбільше постраждали від впливу фінансово-економічної кризи, яка розгорнулася в Україні з вересня 2008 р. (банківська система та грошово-кредитний ринок, податково-бюджетна сфера тощо).

Для науковців, державних службовців, викладачів, аспірантів і студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів.

НАН України ; Ін-т екон. та прогнозув. — К., 2010. — 456 с. : табл., рис.

**ЛУНІНА І.О., КИРИЛЕНКО О.П., ЛУЧКА А.В. ТА ІН. (ЗА РЕД. І.О. ЛУНІНОЇ)
ДИВЕРСИФІКАЦІЯ ДОХОДІВ МІСЦЕВИХ БЮДЖЕТІВ**

У монографії розглядаються засади формування доходів місцевих бюджетів та податкові повноваження місцевих органів влади; проаналізовано вплив різних видів податків та неподаткових надходжень на дохідну частину місцевих бюджетів України; визначено особливості податкової автономії місцевих органів влади; обґрунтовано пропозиції щодо можливості застосування зарубіжного досвіду та перспективних напрямів диверсифікації дохідних джерел органів місцевого самоврядування України.

Для керівників усіх рівнів, науковців, викладачів, аспірантів і студентів ВНЗ.

НАН України ; Ін-т екон. та прогнозув. — К., 2010. — 320 с. : табл., рис.

НИЧИПОРЕНКО С.В.

МОЛОДІЖНА СІМЕЙНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ

У монографії здійснено аналіз демографічного і соціально-економічного становища українських сімей та порівняльну оцінку соціального захисту сімей у зарубіжних країнах. Спираючись на розрахунки чисельності та складу населення, розроблено довгостроковий аналітичний прогноз шлюбно-сімейної ситуації в Україні. Сформульовано та обґрунтовано перспективи розвитку державної підтримки молодих сімей, запропоновано шляхи реалізації молодіжної сімейної політики в Україні.

Книга розрахована на науковців, фахівців з державного управління, соціальної політики, аспірантів, студентів.

Умань: Видавець «Сочінський», 2011. — 217 с.

ТАРАНОВСЬКА А.Ю., КУРИЛО І.О., ЛЕВЧЕНКО К.Б., МЕРКОТАН К.П., ТА ІН.

**СТАНОВИЩЕ СІМЕЙ В УКРАЇНІ
(ЗА ПІДСУМКАМИ 2000–2009 РОКІВ)**

**(Щорічна державна доповідь Президентові України,
Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище сімей та
стан реалізації державної сімейної політики)**

Доповідь розроблена на виконання Державної програми підтримки сім'ї на період до 2010 року. Розглянуто соціально-демографічні характеристики сучасної сім'ї в умовах трансформації українського суспільства, висвітлено питання насильства в сім'ї та утвердження гендерної рівності, викладено результати статистичного аналізу шлюбності та розлучуваності. Доповідь містить аналіз матеріального становища та умов проживання сімей в Україні. Окремий розділ присвячено здоров'ю сучасної сім'ї та впливу способу життя на її функціонування. У виданні характеризується стан та перспективи реалізації державної сімейної політики, діяльність громадських організацій, соціальна робота та соціальний захист сімей в Україні.

При підготовці щорічної доповіджі використано аналітичні та статистичні матеріали центральних і місцевих органів державної влади, ряду наукових організацій.

Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, Державний інститут розвитку сім'ї та молоді. — К., 2011. — 224 с.

ЛІБАНОВА Е.М., ЛЕВЕНЕЦЬ Ю., МАКАРОВА О.В., ЧЕРЕНЬКО Л.М. ТА ІН.

**НАЦІОНАЛЬНА ДОПОВІДЬ ПРО ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК
«УКРАЇНА: НА ШЛЯХУ ДО СОЦІАЛЬНОГО ЗАЛУЧЕННЯ»**

Доповідь привертає увагу до причин та особливостей соціального відторгнення в Україні, визначає соціально відторгнуті групи населення та пропонує ряд рекомендацій щодо розробки державної політики та програм для подолання бар'єрів на шляху до соціального залучення всіх верств населення. Питання соціального залучення розглянуто з позиції людського розвитку і підкреслено, що обидві концепції — соціальне залучення та людський розвиток — є взаємодоповнюючими та взаємопідсилюючими. Рушійні сили соціального відторгнення розглядаються за основними сферами людського життя: політична, культурна, економічна і соціальна. Наведено індивідуальні прояви відторгнення, що демонструють масштаби та глибину проблем, з якими стикаються вразливі особи.

У доповіді запропоновано нову методологію оцінки багатовимірних аспектів соціального відторгнення, що дає змогу більш точно визначати пріоритети і поліпшити

адресність політики соціального залучення. Вона є однією із низки національних доповідей країн регіону з тематики соціального залучення, що були підготовлені у рамках Регіональної Доповіді про людський розвиток «Від трансформації – до суспільства для всіх».

Доповідь є незалежним виданням Програми розвитку ООН в Україні, що підготовлене у тісній співпраці з національними та міжнародними експертами. Думки, висновки чи рекомендації належать авторам та упорядникам цього видання і не обов'язково відображають погляди ПРООН.

ISBN 978-966-2153-60-6 Copyright ©2011C – 128 с.

**БРАНКА АНДЖЕЛКОВИЧ, АНДРЕЙ ИВАНОВ, ШЕЙЛА МАРНИ, ДОЧО МИХАЙЛОВ,
СЮЗАНН МИЛШЕР, ЕЛЛА ЛИБАНОВА И ДР.**

**РЕГИОНАЛЬНЫЙ ДОКЛАД О ЧЕЛОВЕЧЕСКОМ РАЗВИТИИ:
«ОТ ТРАНСФОРМАЦИИ – К ОБЩЕСТВУ ДЛЯ ВСЕХ»**

В основе проведенного в Докладе анализа лежит концепция социального отторжения. Доклад связывает парадигму социального отторжения/вовлечения, разработанную в контексте Европейского Союза, с парадигмой человеческого развития, сформулированной Амартией Сеном. Рассматривается комплексный характер социального отторжения при помощи многомерного Индекса социального отторжения – инструмента измерения, основанного на 24 типах лишений. Данный индекс используется для измерения и сравнения социального отторжения в шести странах региона – от Сербии до Таджикистана – характеризующихся разными уровнями развития. Посредством глубокого анализа и многочисленных примеров в докладе характеризуются причины возникновения социального отторжения и способы противодействия ему при помощи целенаправленных вовлекающих политик.

ISBN: 978-92-95092-32–7

АМОША О.І., АПТЕКАР С.С., БІЛОПОЛЬСЬКИЙ М.Г., ЮРІЙ С.І. ТА ІН.

**СТРУКТУРНІ РЕФОРМИ ЕКОНОМІКИ: СВІТОВИЙ ДОСВІД,
ІНСТИТУТИ, СТРАТЕГІЇ ДЛЯ УКРАЇНИ**

У монографії проаналізовано світовий досвід структурної перебудови економіки, акцентовано увагу на європейському досвіді структурної перебудови та диверсифікації економіки країн і регіонів, дано оцінку перспектив та практики його використання в Україні.

ІЕП НАН України, THEU МОНМС України. – Тернопіль. Економічна думка THEU, 2011. – 848 с.

**Огляд підготувала
І.В. Герасименко**

АСОЦІАЛЬНІ ЯВИЩА В УКРАЇНІ У ДЕМОГРАФІЧНОМУ ВИМІРІ¹

У монографії викладено результати комплексного демографічного дослідження асоціальних явищ в Україні та їх наслідків, відображено широке коло проблем, пов'язаних із високою поширеністю асоціальних явищ та їх негативним впливом на якісні характеристики населення, насамперед на стан здоров'я і смертність. Розглянуто теоретико-методологічні питання дослідження соціальних патологій і пропонується авторське бачення генези та чинників їх виникнення у трансформаційний період. Зокрема, асоціальні явища розглядаються як наслідок дефіциту соціального капіталу в умовах поглиблення соціально-економічної нерівності, а їх основним критерієм-ознакою є міра негативного впливу на якісні характеристики населення.

Виділено кілька груп асоціальних явищ та проведена оцінка пов'язаних з ними демографічних втрат, виміряно внесок окремих соціально детермінованих причин смерті у тривалість життя в Україні. Охарактеризовано деструктивний вплив процесу маргіналізації населення та його окремих проявів (бездомність, безпритульність, жебракування). Проаналізовано тенденції у поширеності вживання психоактивних речовин і пов'язаної з ним захворюваності; виконано оцінку алкогольно залежної смертності й розкриті основні фактори, що сприяють формуванню її високого рівня; визначено детермінанти залучення до тютюнопаління та проаналізовано структурні особливості тютюнозалежної смертності. Висвітлюються тенденції перебігу епідемій ВІЛ/СНІДу і туберкульозу та їх вплив на демографічну динаміку. У монографії також проаналізовано наслідки поширеності ризикованої сексуальної поведінки та пов'язаних з нею репродуктивних втрат, а саме захворювань, які передаються статевим шляхом, та абортів; проведено моделювання взаємозв'язків між абортами та дітонародженнями. Досліджується соціальна диференціація стану здоров'я та смертності населення.

Монографію завершує аналіз можливостей протидії поширенню асоціальних явищ в Україні, розробка ключових принципів й основних напрямів політики щодо запобігання асоціальним явищам і зменшення шкоди від них.

Для демографів, представників суміжних із демографією наук й усіх, хто цікавиться соціально-демографічною проблематикою.

Н. М. ЛЕВЧУК,
*кандидат економічних наук,
Інститут демографії та соціальних
досліджень ім. М. В. Птухи НАН України*

¹ Левчук Н. М. Асоціальні явища в Україні у демографічному вимірі: монографія / Н. М. Левчук; відпов. ред. д.е.н., проф. В. С. Стещенко. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2011. — 492 с.

ЗАСІДАННЯ КРУГЛОГО СТОЛУ У 2011 р.

(ПРОДОВЖЕННЯ)

11 жовтня 2011 року Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України провів чергове засідання Круглого столу на тему **“Реформування системи піклування про дітей”**. У засіданні взяли участь близько 40 учасників —представники центральних органів виконавчої влади, академічних інститутів НАН України, міжнародних та вітчизняних громадських і благодійних організацій. До обговорення було запропоновано такі питання:

1. Проблеми деінституалізації дітей.
2. Розподіл функцій у системі опіки і піклування над дітьми.
3. Реформування системи опіки та піклування.

З привітанням до учасників засідання звернулась директор Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи, академік НАН України **Е. Лібанова**. У своєму виступі вона зосередилась на нинішній ситуації та проблемах у системі піклування про дітей. Заступник директора з наукової роботи Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, доктор економічних наук **О. Макарова** виступила з доповіддю **“Проблеми функціонування системи опіки й піклування та можливості її реформування”**, у якій охарактеризувала систему опіки та піклування, навела функціональну схему дій щодо опіки та піклування, а також висновки та пропозиції щодо подальшого функціонування названої системи.

Обговорення розпочала заступник директора Міжнародної благодійної організації **“Кожній дитині” З.П. Кияниця**. Стосовно патронату вона зазначила, що під патронатом ми розуміємо альтернативні сімейні форми догляду дітей, які потрапили в складні життєві обставини. На сьогоднішній день законодавство побудовано таким чином, що дитині надають послуги тоді, коли їй вже треба вилучати і позбавляти батьківської опіки. До цього дитина може жебракувати, займатися бродяжництвом. Її можна влаштувати тільки в притулок чи центр соціально-психологічної реабілітації або в інтернат. Влаштування дитини в такі заклади є стресом для неї, оскільки в цих закладах концентруються діти з різною поведінкою, різними проблемами, тому інколи діти збагачуються досвідом протиправної поведінки. Світовий досвід підтверджує, що найкращою формою влаштування дітей та їх підтримки є тільки сім'я. Необхідно розвивати таку форму, можливо, це буде патронат або щось інше. Пілотування, наприклад, сім'ї, котра приймала на короткий термін дитину, яка потрапила в складні життєві обставини з різних причин. Скажімо, мати в пологовому відділенні відмовилась від дитини, і поки що не знайшли їй постійне місце влаштування. Чи матері зробили операцію і немає з ким залишити цю дитину, або насилля в сім'ї. Ми одночасно працюємо з дитиною та з біологічними батьками цієї дитини, або займаємося пошуком іншої форми виховання дитини. Така робота дає можливість швидко вирішити

проблему, надати індивідуальні, персональні послуги дитині, а не просто перевлаштувати її туди, де немає індивідуального підходу, не вирішують персональні проблеми. У такому випадку ми працюємо з родинним оточенням, активізуємо ресурси родини і максимально їх залучаємо. В презентації зазначалось, що всі послуги мають бути в одній установі. На мій погляд, це не обов'язково, адже послуги надають і школа, і медична установа, і всі ті суб'єкти, про які ми говорили на початку. Питання сьогодні стоїть в тому, що необхідно однаково розуміти проблему дитини. Отже, базові основи мають бути зрозумілі всім тим суб'єктам, які сьогодні задіяні в цьому процесі.

Експерт ЮНІСЕФ **С. Толстоухова** позитивно оцінила те, що в цьому році було розроблено програму реформування інтернатних закладів, яка передбачає еволюційне зменшення кількості дітей в інтернаті, які будуть або трансформуватися в спеціалізовані, або закритися. Саме така концепція була покладена в основу програми. Це була спірна програма, тому що впровадили її неправильно, захотіли реформувати, закрити і ліквідувати, створити 600 маленьких закладів. Була така концепція у нашому міністерстві, хибна на сьогоднішній день. Але це правильний підхід — закрити вхід, вивести, кого можливо. Ми створюємо нові форми сімейного влаштування. Потрібно уряду запропонувати стратегію підтримки, допомоги і захисту уразливих категорій дітей і сімей, поєднати дві системи: типологію виплат і послуг, тому що у всіх країнах світу дитина знаходить систему послуг, їй надають послуги. Чому не виконують сьогодні соціальні служби, служби дітей своїх функцій? Та тому, що у них немає чітко визначених функцій і повноважень. Нині у державі опіка — це в інтернатах, де опікуном є директор інтернату. У нас є форма опіки фізичних осіб, родичів. В Сімейному кодексі зазначено, що опіка повинна бути родинною. Але за останні 5 років з'явилась і неродинна опіка, за рішенням суду. Отже, я вважаю, що не можна прийняти рішення по патронату без статусних дітей, і потрібно внести це до законодавства.

Директор державного департаменту соціальної допомоги Міністерства соціальної політики **В. Мушинін** повідомив, що найближчим часом відбудеться нарада у Президента України, пов'язана з побудовою нової політики стосовно підтримки сімей, там буде дано оцінку тому, що зроблено. Наразі перше: необхідно створювати держструктуру, яка об'єднуватиме роботу всіх підрозділів, займатиметься не політикою, а послугами; друге — держдепартаменти, що займатимуться реалізацією політики. Ми з представниками територіального департаменту по лінії сім'ї, зокрема, обговорювали, яким чином можна побудувати систему координації різних структур в плані максимальної підтримки сім'ї. Було створено програму з соціальних виплат. Ми запропонували та погодили з департаментами, що центри, які сьогодні є, соціальні служби сімей та дітей на районному рівні об'єднуються у єдину структуру, що буде мати назву "Центр соціальних послуг". З його допомогою зможемо визначати, скажімо, пасивні, неблагополучні сім'ї.

Головний спеціаліст Державного департаменту з усиновлення та захисту прав людини **Л. Солодухіна** зазначила, що цей проект передбачає роботу тільки з бідністю або з рядом інших проблем. Відомо що Центри соціальних служб працюють саме з такими клієнтами. Коли сім'я неблагополучна і відмовляється від допомоги, то соціальні служби не можуть пропонувати свою допомогу, і ситуація загострюється. Чи можливо допомагати сім'ям навіть без їх згоди?

Директор державного департаменту соціальної допомоги Міністерства соціальної політики **В. Мушинін** відповів, що питання будуть торкатись алко-, наркозалежності і можуть бути пов'язані з можливістю лікування. Без згоди все одно не вийде. Обов'язково потрібно відвідувати центр зайнятості або проходити вчення раз на місяць у психіатра чи іншого лікаря. В міру проходження кожного пункту цієї програми, ми виплачуватимемо

допомогу до певного періоду часу. Так, визначимо, скільки потрібно часу людині, щоб вона адаптувалась.

С. Толстоухова (цитата): “Де тут логіка? У яких інтересах дитину поміщають в притулок на 3 місяці у непристосоване приміщення, будівлю, де немає нормальних умов, якщо на ті ж 3 місяці можна помістити у дитячий будинок або інтернат, де є прекрасні умови, де діти ходять до школи?”

В. Мушнін зазначив, що програми, як такої, немає. З 2007 року ми готували план реорганізації притулків, у центрі соціально-психологічної реабілітації дітей був готовий проєкт плану реорганізації по роках, поетапним фінансуванням цього реформування. Розпорядженням Кабінету Міністрів України можна затвердити цей план.

Провідний науковий співробітник Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України **С. Полякова** зауважила, що коли дитина потрапляє до інтернату, то забрати її вже неможливо, а із притулку діти ідуть до прийомних сімей. Мені особисто незрозуміло, чому не можна забрати із інтернату точно за тією ж схемою, за якою забирають дітей із притулку. Якщо дитина потрапила до інтернату або до притулку, то про неї вже знають служби, якщо дитина має право на статус, то повинна отримати його, якщо потрапляє у базу на усиновлення, дитина повинна бути усиновленою. Чому ж не можна забрати дитину з інтернату?

С. Толстоухова пояснила, що коли дитина вже має статус, вона може бути влаштована до тієї сім'ї, яка підготовлена до цього. Але це одиничні випадки. Між інтернатами та службами дітей триває непримиренна боротьба.

На завершення Круглого столу учасники засідання погодилися з тим, що потрібно загострити увагу на сім'ї і на тому, що не можна відривати дитину від сім'ї. Для системи опіки сім'я повинна стати партнером. Поряд з цим, дуже важливо те, що держава повинна створити належні умови для виховання дітей. А нині, на думку міжнародних експертів у нас не наведено у цій системі елементарного порядку, підвищення виплат не дасть бажаного результату без посилення відповідальності членів родин і без створення системи ефективних послуг підтримки сім'ї (навчання батьків, підтримка, денний догляд).

*Інформацію підготував
кандидат економічних наук
В.В. Черніченко*

ПАМЯТИ АНДРЕЯ АНДРЕЕВИЧА РАКОВА — БЕЛОРУССКОГО УЧЕНОГО ДЕМОГРАФА

17 октября 2011 года ушел из жизни выдающийся белорусский ученый, признанный в Советском Союзе и на постсоветском пространстве и хорошо известный украинским демографам и трудовикам, крупный специалист в области демографии — доктор экономических наук, профессор Андрей Андреевич Раков. Он принадлежал к числу тех ученых-демографов, чьими усилиями и талантом была возрождена демографическая наука в Советском Союзе и создана белорусская демография.

А.А. Раков родился 7 октября 1931 г. в Гомельской области. После окончания в 1954 г. философского отделения Белорусского государственного университета, поступил в аспирантуру, работал младшим, затем старшим научным сотрудником в Институте экономики сельского хозяйства. В этом институте Андрей Андреевич занимался исследованиями форм материального стимулирования в аграрном секторе экономики. В кандидатской диссертации «Экономический закон распределения по труду в колхозах» (1960 г.) обосновал систему дополнительного стимулирования труда работников сельского хозяйства, разработал принципы дифференцированной оплаты труда руководителей и специалистов колхозов в зависимости от размеров хозяйств, плодородия почв (бонитета) и их валового дохода.

После проведения Всесоюзной переписи населения 1959 г. и возобновления в СССР исследований по демографической тематике А. А. Раков связывает свою научную деятельность с демографией. С 1963 по 1981 гг. Андрей Андреевич возглавляет отдел населения и трудовых ресурсов в Научно-исследовательском институте экономики и экономико-математических методов планирования (НИИЭМП) при Госплане БССР. Пионерскими стали работы сотрудников этого отдела в выпускаемом НИИЭМП ежегодном сборнике научных трудов «Проблемы трудовых ресурсов и народонаселения», ставшим первым вкладом в разработку актуальных теоретических и практических демографических проблем белорусского общества. Главным редактором этого сборника был А. А. Раков.

В 1960–1970-е гг. в отделе исследовались проблемы рождаемости, смертности, миграции. Одновременно началась разработка системы демографических моделей, составлялись региональные прогнозы населения. Были разработаны методики расчета балансов трудовых ресурсов городов и административных районов, которые использовались при решении проблем территориальной занятости населения, размещении производительных сил Белорусской ССР. Следует отметить, что разработанная в 1960–1970-е гг. под руководством А. А. Ракова система демографического прогнозирования применялась не только в Беларуси, но и в других республиках Советского Союза.

Высокий уровень демографических разработок отдела населения и трудовых ресурсов НИИЭМП объясняется прежде всего тем, что работы ученых были ориентированы на практические запросы Госплана БССР в деле обоснования перспектив развития и размещения производительных сил страны, что требовало соответствующих теоретических исследований. И это сочетание теоретических разработок и требований социально-экономической практики стало основой высокого качества демографических исследований, осуществленных под

руководством А.А. Ракова. Свидетельством этому является проведение в 1979 г. в Бресте 1-й Всесоюзной научной школы по проблемам народонаселения. Наряду с ведущими демографами Советского Союза свой доклад «Проблемы развития и функционирования трудовых ресурсов села на современном этапе» представил и А.А. Раков. Его доклады также были представлены на следующих Всесоюзных демографических семинарах: в Одессе (1982 г.), Йошкар-Оле (1988 г.), Ашхабаде (1991 г.), а также на международных научных конгрессах: Третьей Всемирной конференции по народонаселению (Бухарест, 1974 г.), Международной научной конференции демографов социалистических стран «Преобразования в народонаселении и общественная политика» (Варшава, 1977 г.), Международной демографической конференции в Китае (Пекин, 1979 г.).

Творческое наследие Андрея Андреевича Ракова включает более 350 научных работ. Наибольшую ценность в его научном наследии представляют монографии «Материальное стимулирование труда в колхозах» (1963 г.), «Население БССР» (1969 г.), «Белоруссия в демографическом измерении» (1974 г.), «Демографические основы народнохозяйственного планирования» (1990 г.), «Состояние и тенденции демографического развития Беларуси» (2003 г., совместно с П. Г. Никитенко), «Демографические проблемы социума: состояние и тенденции развития в Республике Беларусь» (2005 г., совместно с П. Г. Никитенко) и др. Он является одним из авторов первого и фундаментального труда в Советском Союзе «Демографический энциклопедический словарь» (1985 г.).

Важной вехой в развитии белорусской демографии стала его объемная и фундаментальная монография А.А. Ракова «Население БССР» (1969 г.). Именно она положила начало (в терминологии советских времен) региональным аспектам демографического развития СССР и позволила белорусской демографической науке занять достойное место в советской демографии. В монографии впервые дана комплексная социально-экономическая характеристика демографических процессов Белоруссии за полувековую историю: естественного воспроизводства населения, миграционных процессов, половозрастного, профессионального и национального состава населения, его размещения по территории, включая распределение населения в разрезе городской и сельской местности. Эти процессы исследованы также в разрезе различных регионов. В 1974 г. была издана еще одна работа А.А. Ракова — «Белоруссия в демографическом измерении». Ее ценность состоит прежде всего в том, что в ней была применена методология построения непрерывных рядов численности населения Белорусской ССР, включая и военный период, исчисления людских (прямых и косвенных) потерь Беларуси в Великой Отечественной войне.

С 1981 г. А. А. Раков работает в Институте экономики АН БССР, где под его руководством проводятся исследования влияния разнообразных социально-экономических факторов на демографические процессы. В 1985 г. Андрей Андреевич защитил докторскую диссертацию на тему «Демографическое прогнозирование в системе планирования социального и экономического развития». Ее основополагающие идеи были изложены в монографии «Демографические основы народнохозяйственного планирования» (1990 г.). В этих работах обоснована роль демографического фактора в общественном развитии и представлена концепция «демографизации», обосновывающая необходимость демографического прогнозирования как неотъемлемого элемента экономического и социального планирования. В целях всестороннего и более полного учета этого фактора развита идея о планировании потребностей специфических социально-демографических групп (семьи, молодежи, женщин, пенсионеров). В методологическом плане для понимания современных демографических тенденций ценным (и предупреждающим) являлся прогноз отрицательного сальдо естественного прироста населения в середине 1990-х годов, с чем Беларусь и столкнулась.

Последнее десятилетие научной деятельности XX века А.А. Ракова было связано с институционализацией социологии в Беларуси, развитием социологии демографии. В 1990-е годы Андрей Андреевич возглавлял отдел социальной демографии и занятости

населения при Институте социологии НАН Беларуси, затем Центр демографии и человеческого развития Института экономики НАНБ. Сотрудниками Центра разрабатывалась стратегия развития демографического потенциала и социального капитала, изучались организационно-правовые механизмы взаимодействия экономико-демографических и социально-демографических факторов, обеспечивающих национальную и демографическую безопасность Республики Беларусь, а также роль миграционных процессов в социально-экономическом развитии Балтийского региона, влияние миграции населения на состояние регионального рынка труда (на примере сельскохозяйственных регионов). После преобразования Центра в отдел Раков работал ведущим научным сотрудником. В последние годы Андрей Андреевич занимался теоретико-методологическими и прикладными проблемами в области экономики, социологии, экологии, развития человеческого капитала, исследовал демографические последствия аварии на Чернобыльской АЭС, проблемы качества населения и т. д.

Работая почти полвека (без двух лет) в различных научных институтах Беларуси, А.А. Раков возглавлял научные подразделения, сыгравшие ведущую роль в исследованиях вопросов демографии и трудовых ресурсов республики, становлении национальной белорусской демографической науки. Через его школу прошли почти все белорусские демографы. Им подготовлено около 20 кандидатов наук, несколько докторантов. Тесные творческие контакты у Андрея Андреевича установились и с ведущими демографами и трудовиками из республик бывшего Советского Союза, в том числе с Украины.

В последние годы жизни и научной деятельности Андрей Андреевич активно занимался пропагандой демографических знаний. Он был постоянным участником Круглых столов по актуальным проблемам демографии и научных конференций, принимал участие и в конференциях в Украине: «Парадигма социальной политики Украины на изломе тысячелетий» (2007 г.), «Миграция населения в контексте социально-экономического развития» (2008 г.), «Рождаемость в Украине в начале XXI века: структурные особенности, перспективы, новые социальные вызовы» (2009 г.), «Социально-экономические и демографические последствия системного кризиса в Украине и пути их преодоления» (2010 г.). Им опубликованы статьи и в украинских журналах: «Анализ смертности сельского населения Беларуси: вторая половина XX — начало XXI столетия» («Демографія та соціальна економіка». — 2007, № 1), «Об изучении современной и будущей рождаемости» («Демографія та соціальна економіка». — 2010, № 1), а также статья «Наука на шляхах подолання кордонів «блискучої ізоляції» в «Віснику Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки» (2011, № 12).

Разносторонность и энциклопедичность знаний (он одновременно был философом, социологом, экономистом и демографом) проявилась в еще одной неожиданной для многих стороне. Раков — соавтор двух монографий по проблемам развития культуры: «Культура и время. О некоторых проблемах их взаимодействия и развития в историческом пространстве» (2010 г. совместно с Р.Б. Смольским и Г.В. Юдчиц), а также «Синхронно со временем: Актуальные проблемы развития белорусского театра» (2010 г. совместно с Р.Б. Смольским и В.А. Грибайло). В первой из них А.А. Раковым дан глубокий анализ экономических аспектов развития культуры, во второй — изложен социологический анализ развития театра.

Андрей Андреевич оставил для будущих исследователей свои многочисленные труды, свое доброе имя и сердце. Он оставил след в истории Беларуси не только как выдающийся ученый и классик белорусской демографической науки; в памяти друзей, коллег, учеников и диссертантов он остался Человеком с большой буквы.

***Редакционная коллегия журнала
«Демографія та соціальна економіка»***

ЗМІСТ

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ НАСЛІДКИ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ

ЛІБАНОВА Е.М. Чорнобильська катастрофа: 25 років потому	3
ПРИЛИПКО В.А., ОЗЕРОВА Ю.Ю. Соціальна поведінка, орієнтації та здоров'я населення на радіоактивно забруднених територіях	19
ГУНЬКО Н.В. Уроки Чорнобилю: екологічна міграція	31

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ

СТЕШЕНКО В.С., ПІСКУНОВ В.П. Стан економіко-демографічних досліджень та наукові передумови їх подальшого розвитку	42
АКСЬОНОВА С.Ю. Соціальні очікування і установки щодо демографічної поведінки: гендерні відмінності	52
СЛЮСАР Л.І. Еволюція шлюбу в Україні: ХУІІ — початок ХХ сторіччя	62
ШЕВЧУК П.Є. Застосування формальних методів до прогнозування смертності населення	73
ПАЛІЙ О.М., РИНГАЧ Н.О. Резерви зниження смертності немовлят в Україні	84

МІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА ТА СУЧАСНА МІГРАЦІЯ

МАЛИНОВСЬКА О.А. Циркулярна міграція — політична мода чи перспективна модель міграційного менеджменту?	95
ДРАГУНОВА Т.А. Соціальні чинники міграційної мобільності мешканців обласних центрів України	105

СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ

ЧЕРЕНЬКО Л.М. Оцінка впливу державної соціальної підтримки на нерівність та бідність населення	118
САРІОГЛЮ В.Г. Модернізація інформаційного забезпечення соціальної політики на основі мікроімітаційного моделювання	128
ГЕРАСИМЕНКО Г.В. Соціальні інвестиції в Україні: роль міжнародних донорських організацій	136
ТКАЧЕНКО Л.Г. Особливості фіскального навантаження в Україні	147

ДОСЛІДЖЕННЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

ГАРАЩЕНКО Т.М. Репродуктивні втрати внаслідок мертвонароджень в Україні: демографічний аспект.....	156
ТОХТАРОВА В.С. Доходи населення: уровень, структура и дифференциация	166

КНИЖКОВИЙ ОГЛЯД

ГЕРАСИМЕНКО І. Огляд видань 2010–2011 рр.....	176

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Огляд засідань Круглих столів в ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України, 2011 р. (<i>продовження</i>).....	185
Памяти Андрея Анатольевича Ракова — белорусского ученого демографа.....	188

ЗМІСТ	191

CONTENTS.....	193

Вимоги журналу	195

CONTENTS

SOCIAL AND DEMOGRAPHIC CONSEQUENCES OF CHORNOBYL CATASTROPHE

LIVANOVA E.M. Chornobyl catastrophe: 25 years since	3
PRYLYPKO V.A., OZEROVA YU.YU. The social behaviour, orientation and human health in the radioactive contaminated territories.....	19
GUNKO N.V. The lessons from Chernobyl: an ecological migration	31

DEMOGRAPHIC PROBLEMS AND TENDENCIES

STESHENKO V.S., PISKUNOV V.P. The state of the economic and demographic researches and the scientific precondition for their further development	42
AKSYONOVA S.YU. The social expectations and outlooks regarding the demographic behaviour: gender distinction	52
SLYUSAR L.I. The evolution of marriage in Ukraine: XVII – the early XX centuries	62
SHEVCHOUK P.YE. An application of the formal methods for the forecasting of mortality	73
PALIY O.M., RYNGACH N.O. The potential for the infant mortality reduction in Ukraine	84

MIGRATION POLICY AND CONTEMPORARY MIGRATION

MALINOVSKA O.A. The circular migration – is this a political fashion or the prospective model of the migration management	95
DRAGOUNOVA T.A. The social factors of the migration mobility of the residents of the oblast centre cities of Ukraine	105

SOCIAL PROBLEMS

CHERENKO L.M. The estimation of the influence of the state social support upon the inequality and poverty	118
SARIOGLO V.G. The modernization of the information provision of the social policy resting on the basis of the micro-simulation model.....	128
GERASIMENKO G.V. The social investments in Ukraine: a role of the international donor organizations.....	136
TKATCHENKO L.G. The features of the fiscal burden in Ukraine	147

RESEARCHES OF THE YOUNG SCIENTISTS

GARASHCHENKO T.M. The reproductive losses as a consequence of still births in Ukraine: a demographic aspect.....	156
TOKHTAROVA V.S. The incomes of population: level, structure, differentiation	166

BOOK REVIEW

Review of publications 2010–2011	176

SCIENTIFIC LIFE

Review of the Round Tables in the M. V. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine in 2011 (sequel)	185
To memory of Andrey Andreevich Rakov – Belorussian scientist-demographer	188

CONTENTS	193
Standards of Typography of Submitted Papers	195

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ МАТЕРІАЛІВ, ЩО ПОДАЮТЬСЯ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ «ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА»

Рукописи приймаються обсягом 10–15 сторінок формату А–4, через 1,5 інтервали. Поля: всі – по 2 см., абзац – відступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір – 14, виконані на комп’ютері у редакторі Word for Windows 95 або 98. Для набору формул, графіків і таблиць використовуються спеціальні програми, вмонтовані у Word for Windows. Статті подавати у двох примірниках у друкованому вигляді та в електронному варіанті на дискеті “3,5” або надсилати електронною поштою.

Справа – ініціали, прізвище, науковий ступінь та звання автора, а також посада та установа, де працює автор (все виділяється напівжирним курсивом).

Далі – назва статті пишеться великими літерами (шрифт: Times New Roman, розмір – 14), виділяється напівжирним та розміщується в центрі.

Назву рисунку розміщує після самого рисунку, під ним (у центрі). Слово “рис. №_” виділяється світлим курсивом, а сама назва рисунку – напівжирним стандартним (прямим).

При використанні таблиць слово “таблиця” розміщують справа і виділяють напівжирним курсивом. Нижче – назва таблиці, виділена (прямим) напівжирним і розміщена в центрі («шапка» табл. – напівжирним).

При написанні статті обов’язковим є посилання на авторів і джерела використаних або цифрових матеріалів. Замість слова «Література» вживаємо назву «Джерела» (виділяємо напівжирним). Прізвища авторів (всі) у джерелах виділяються світлим курсивом.

Анотації (2–3 речення, 1 абзац із стислим викладом змісту матеріалу) українською, російською мовами; англійською (summary) – писати на дві третини аркуша А4 (20 рядків). Анотації розміщуються у кінці статті.

Ключові слова українською, російською, англійською мовами (5–10 слів) розміщують після анотацій.

Статті, опубліковані в журналі, можуть бути зараховані спеціалізованими вченими радами за місцем захисту кандидатських або докторських дисертацій як фахові лише у разі їх відповідності вимогам згідно з постановою ВАК України від 15.01.2003 р. № 7–05/1 “Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України”. Відповідальність за дотримання встановлених вимог лежить на авторах статей.

Редакційна колегія журналу залишає за собою право повертати матеріали авторам для виправлення виявлених помилок і доопрацювання; рецензувати, редагувати, скорочувати та проводити відбір статей. Відхилені рукописи авторам не повертають.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена несуть автори публікацій.

Запропоновані редакцією матеріали друкуються мовою оригіналу (українська, російська).

Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатися з позицією редакційної колегії.

До тесту **обов’язково** додаються:

- назва статті (окрім мови, якою пишеться стаття) подається англійською мовою;
- авторська довідка (ПІБ повністю, відомості про місце роботи, посаду, науковий ступінь, поштову та електронну адреси, а також номери телефонів автора).

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА
НАУКОВО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

2 (16) / 2011

Видавці та засновники:

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи
Національної академії наук України

Затверджено до друку Вченою радою ІДСД
ім. М.В. Птухи НАН України

24 листопада 2011р.

Свідоцтво про реєстрацію КВ №8304 видане
Державним комітетом телебачення і радіомовлення України 12.01.2004 р.

Усі права застережені.

При використанні матеріалів видання посилання на журнал обов'язкове
Комп'ютерна верстка та дизайн обкладинки
Тілікіної Н. В.

Підписано до друку 15.12.2011 р. Формат 70x100/16.

Обл. вид. арк. 16,2. Умов. друк. арк. 15,8.

Тираж 300 пр. Зам. № 45-11

Папір офс. Гарнітура NewtonC.

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:

Україна, 01032, м. Київ, бул. Тараса Шевченка, 60

Тел.: (044)486–62–37, 482–17–45 , 486–04 –97

E-mail: j_dse@ukr.net, <http://www.idss.org.ua>

ВІДПРУКОВАНО:

ТОВ "КОНУС-Ю"

Україна, 01011, м. Київ,

вул. Панаса Мирного, 26, оф. 210

Свідоцтво суб'єкта видавничої діяльності

ДК №33 від 16.07.2002 р.